

АСЕН ЧИЛИНГИРОВ

ЦАР СИМЕОНОВИЯТ
Съборникъ

ОТ X ВЕК

ИЗСЛЕДВАНИЯ

I

ВТОРО ДОПЪЛНЕНО ИЗДАНИЕ

БЕРЛИН 2011

Асен Чилингиров
Цар Симеоновият Съборник
Изследвания I

Второ допълнено издание.
Берлин, 2011

© Асен Чилингиров, автор, 2007
© Иван Стаменов, корица, 2007
Издателска къща «ВИДЕЛИНА»
ISBN: 978-954-8925-38-9

СЪДЪРЖАНИЕ

Встъпителни бележки	5
Предговор	11
Хронологически преглед на изследванията и литературата	15
Една прекратена дискусия	71
Руската национална доктрина и началото на една продължила 250 години дискусия	93
Загадъчният придружител на Олга, свещеникът Григорий	107
Академик Борис Дмитриевич Греков и походът срещу „сребърните българи“	119

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

Под названието «Симеонов сборник» в българската историография се разбира предполагаемият нестигнал до нас оригинал, съставен през първите десетилетия на X век за българския цар Симеон (891-927). Приема се, че този оригинал е попаднал при неизвестни обстоятелства в Киевска Русия, където през 1073 година от него бил изготвен препис за киевския княз Светослав Ярославич, съхраняван понастоящем в Московския исторически музей под сигнатура Sin. 1043 (Син. 31-д) и известен под названието «Изборник Святослава 1073 года». Това твърдение се обосновава единствено от поместеното на Fol. 2^V посвещение, в което името на първоначалния собственик на ръкописа, комуто последният е посветен, било изстъргано и заменено с името „Светослав“. Откритият по-късно препис със сходен текст, където заличеното име се чете като цар Симеон, утвърждава убеждението, че същото име се е четяло и на предполагаемия протограф за преписа от 1073 година, а извършените през 1970-те години фототехнически изследвания показват вече и пълния текст на заличеното – както се предполага – при изготвянето на преписа име и титла на българския владетел: „Великий в царех Симеон“

В българската историография е възприето убеждението, че текстът или най-малкото съставът на двата сборника – т.нар. «Изборник Святослава 1073 года» и т.нар. «Симеонов сборник» – е бил идентичен. В този смисъл в том III на «Кирило-Методиевска енциклопедия» липсва статия за «Симеонов сборник», като се дава препратка към статията «Изборник от 1073», а Емил Георгиев (1962, с. 298) говори за „Симеоновия сборник от 1073 год.“ За утвърждаването на това убеждение няма обаче никакви сериозни доказателства или поне указания. А и самото посвещение на сборника не казва нищо за първоначалния състав на протографа, към който то трябва да е принадлежало – не съобщава дори, че съдържа препис на предполагаемия български оригинал. И тъй като съдържанието на ръкописа и неговият състав очевидно твърде малко са интересували изследователите, понеже са считали сборника за превод на „църковнославянски“ език от досега неизвестен гръцки оригинал, те са насочвали своите изследвания към множество други второстепенни проблеми.

Дори при най-повърхностно запознаване с изследванията на руските и българските автори върху преписа и посочената в тях литература по същия въпрос не може да не се забележат редица несъобразности, които биха създали у безпристрастния и неподготвен по въпроса читател погрешното впечатление, че тези автори не са запознати с елементарните правила, по които се прави изследване на един комплексен паметник на изкуството – а въпросният ръкопис съдържа не само различни преводни и оригинални текстове, но също и илюстрации. Сами по себе си както текстът, така и илюстрациите към него, заслужават подробно изследване, включващо поотделно техните особености, художествени качества и техническите средства, с които те са представени в дадения паметник, но също и на отношението помежду им. Не по-малко важно е изследването на обстоятелствата, довели до създаването на този паметник, неговия произход, история и взаимодействието му с други повече или по-малко близки по своите особености паметници. И тъй като в случая се касае до ръкопис, който повечето изследователи считат за „втора по възраст датирана книга, написана в Киевска Русия“, а неговия предполагаем протограф – за един от най-важните паметници на българската книжнина от X век, всички тези изследвания са от особено значение. С такива изследвания руската историография се занимава от откриването на ръкописа през 1817 година вече 190 години и на безпристрастния читател ще се види твърде чудно да не открие сред почти необозримото множество изследвания на сборника нито едно, даващо поне в известна степен подробен преглед на досегашните изследвания в анотирана библиография или студия. Наистина, още преди 20 години в едно българско научно списание беше публикувана кратка статия, чийто автор, съветският филолог Иван Львовичкин, си поставя именно такава цел, като дори в началото на тази статия отбелязва изненадващата липса на такова изследване. При внимателен преглед на тази статия всеки запознат по-добре с въпроса ще забележи обаче, че и тя не само не дава по-подробно описание на дотогавашните изследвания на сборника от руските автори преди и след 1917 година, но избягва и заобикаля цяла поредица публикации, засягащи не само някои от най-важните страни на т. нар. «Изборник Святослава 1073 года», а с тях и централните въпроси на руската книжнина, свързани при това непосредствено с този сборник и неговия български протограф, на които няколко бележити руски изследователи посвещават много десетилетия – едва ли не целия си живот.

Че при изследванията се заобикалят най-важните въпроси, свързани с предполагаемия български протограф и също така предполагаемия руски препис от същия, би трябвало да се види твърде странно на безпристрастния изследовател. А тези въпроси са следните:

1. Идентични ли са съставът и съдържанието на «Изборник Святослава 1073 года» с тези на неговия предполагаем протограф, т. нар. «Симеонов сборник»? Какви основания има, за да се допусне тяхната идентичност, но и изобщо преписът и неговият предполагаем протограф да се смесват в българската научна литература?
2. Единственото основание, на което изследователите се опират, за да свържат двата сборника, е посвещението, включено към текста на руския препис, в което, както показват проведените върху него изследвания, първоначално се е четяло името на цар Симеон. Но каква връзка има това посвещение с *текста* на руския препис? От една страна в него се казва изрично, че то се отнася към сборник от съчинения на църковния учител св.

Василий Велики, каквито действително има в сборника, но те съставляват твърде малка част от неговото съдържание, основната част от което представлява съкратена компилация от съчинението на византийския богослов Анастасий Синаит „Анастасиеви отговъти противъ нанесенъимъ немощъ отъвѣтомъ нѣмъ отъ какъиныхъ правовѣрныиныхъ о различныиныхъ глѣвизнахъ“. Тези Анастасиеви „отвѣти“ са 385 и в сборника заемат листовете 27 до 223 от всичко 266 листа, като в останалата му част са поместени предимно богословски съчинения на още над 20 други византийски автори. От друга страна липсва органична връзка между посвещението, заедно с илюстрациите и заставките към него, с останалата част от сборника: тези листове са от пергамент, различен от този на останалата част от сборника, те са прикачени допълнително към останалия текст, който е писан върху еднакви тетрадки. Но те се отличават не само по своята богата художествена украса, каквато липсва в останалата част от сборника, а и почеркът, с който е писан текстът на тези допълнителни листа, неговият правопис и езикови особености са различни от останалата част на текста в сборника. Макар че още откривателят и първи изследовател на сборника от 1073 година отбелязва изрично двете главни особености в текста на посвещението, а именно, че е написан върху изстързания първоначален текст и че илюстрациите са „присъединени“ към ръкописа, между изследователите се създава убеждението за хомогенността на сборника. През следващите 180 години никой не повдига вече този въпрос, а дори след като при описанието на сборника към неговото факсимилно издание изрично се отбелязва разликата в качеството на пергамента и обстоятелството, че листовете с посвещението, заставките и илюстрациите са допълнително добавени, никой изследовател не обръща внимание на тази важна подробност и не си задава въпроса откъде са взети тези листове, за да се прибавят към останалата част от ръкописа, която няма никаква формална или текстова връзка с тях..

3. Какви са основанията за твърдението, че в Киевска Русия се е намирал оригиналът на т.нар. «Симеонов сборник»? Има ли основания за предположението, възприето едва ли не от всички български изследователи, че оригиналът на Симеоновия сборник е бил изнесен от България заедно с плячката, отнесена от княз Светослав Игоревич след похода му през 969-971 година? Гръцките и руските исторически извори ни дават достатъчно данни против това предположение: Светослав напуска България с много малка част от войниците си, останали живи след войната; по силата на неговото споразумение с византийския император Йоан Цимисхи, последният дава на войската му провизии за нейното изхранване по пътя, но същевременно се договаря с печенегите, които причакват Светослав с войниците му при праговете на Днепър и избиват по-голямата част от тях, включително Светослав, като по всяка вероятност задигат и плячката им – ако изобщо е имало такава. От византийските исторически извори научаваме, че при влизането си в Преслав византийците намират царската хазна и изобщо съкровищата на българската столица непокътнати, а царя заварват не само невредим, но и облечен с царските му доспехи. Какъв интерес може да е представлявал сборникът на Симеон за Светослав? Някои автори дори допускат, че той бил взел този сборник за да го носи като подарък на майка си, Олга, а дори не си правят труд да прочетат в руските летописи, че Светослав изчаква нейното погребение и чак след това се отправя на поход към България. Още по-неоснователно е предположението на М. В. Шчепкина, че оригиналът на сборника е дошъл в Киевска Русия заедно с „чеиза на багренородната Анна“ – митичната съпруга на великия княз св. Владимир-Покръстител и „сестра“ на императорите Василий и Константин.
4. Защо в руската (но и в българската!) научна литература липсва досега научно документиран и анотиран преглед на литературата върху «Изборник Святослава 1073 года»? Защо до 1983 година както в Русия, така и в България не се публикува никакво описание на сборника, отговарящо на изискванията на съвременната наука, с каквото трябва да започва всяко изследване на исторически и художествен паметник от ранга на този сборник? Отговарят ли публикуваните досега в България частични изследвания върху него на тези изисквания? Доколко тези изследвания са съобразени с публикуваните за първи път в 1983 година данни за него?
5. Защо изследванията на руските автори върху «Изборник Святослава 1073 года», които се цитират в библиографията към българските и съветските публикации за него, не се занимават с най-важните въпроси относно съдържанието, състава и езика на сборника, както и относно неговите елементарни технически данни, като се започне от вида на пергамента, върху който е написан, както и мастилото, с което е написан текстът, но и багрилните вещества, с които са оцветени илюстрациите?
6. Защо в библиографията на изследванията по този въпрос се пропускат редица публикации на някои от най-бележитите изследователи на старата руска книжнина, разглеждащи предимно съдържанието на текста?
7. Защо в „руския препис“ има само 5 илюстрации и каква е връзката на тези илюстрации с текста? Защо те са рисувани върху отделни листове пергамент, различен от този на останалата част от сборника, и са допълнително прибавени към «Изборника на Светослава от 1073 година». Откъде произлизат те и какво показва техният художествен анализ и анализът на текста върху същите листове? Правени ли са такива изследвания и ако са правени, защо се премълчават от руската и българската наука?
8. Случаен ли е подборът на статиите в него или следва някаква определена идея или програма?
9. Какви теми се засягат и какви не се засягат в руския препис и какви са основанията да се нарича този сборник от руските изследователи „енциклопедически“? Какво значи „енциклопедически сборник“? Доколко съдържанието и съставът му, респ. съставът на неговия предполагаем протограф, «Симеоновия сборник», заслужават това название? Откъде произлиза то?

10. Защо съветската историография продължава да търси гръцки прототип на «Симеоновия сборник» и неговия руски препис, като дисквалифицира всички изследвания, доказващи по един или по друг начин, че протографът на руския препис е бил съставен в България? Какви основания има за предположението, че е съществувал такъв гръцки протограф?
11. След като всички изследователи са убедени, че протографът на руския ръкопис е бил изнесен от България най-късно през 972 година, защо не си задават въпроса от какъв протограф е преписан Хилендарският препис от XIV век, съдържащ, въпреки своята сръбска редакция, основата на старобългарския превод? Този въпрос задава единствен Льовочкин (1980), който допуска, че руският препис от 1073 година може да е направен и от някой препис от Симеоновия оригинал. Своята хипотеза той подкрепя с предположението, че илюстрациите в «Изборник Святослава 1073 года» са изпълнени в местно киевско художествено ателие по подобие на неизвестни византийски прототипове – това свое „откритие“ той представя за първи път в статията си от 1974 година, без да се занимава по-подробно с въпроса за художествения и техническия анализ на тези илюстрации, който води обаче до съвсем различни заключения от неговите.
12. Каква връзка има между съдържанието на руския ръкопис и „оглавлението“ (т.е. списъка на съдържащите се части) в ръкописния сборник от XV век, известен под названието „Архивен сборник“, съхраняван в Руския държавен архив на древните актове, фонд 181, № 279/658? Защо българските и съветските автори избягват да споменават тази връзка, и то при положение, че за нея има обширна литература от втората половина на XIX век, съдържаща изследвания на най-известните специалисти по въпросите на руската средновековна книжнина?
13. Повечето изследователи, като изхождат от презумпцията за пълна идентичност в състава на «Изборник Святослава 1073 года» и «Симеоновия сборник», дори не допускат възможността, че протографът на преписа от 1073 година може да е съдържал и други части, които са били отделени от него по време на преписването му. Има ли основания за такава възможност?
14. След като всички изследователи на руския препис от 1073 година отбелязват, че името на „кописта дяк Йоан“ е написано – също както и името на Светослав – върху изстъргания предишен текст на ръкописа, защо те поддържат твърдението, че той е автор на преписа? Льовочкин (1974, с. 17) го счита дори за съставител на сборника. Защо след като той прави изследване на посвещението в началото на сборника със „специални“ фотографски методи, не прилага същите „специални“ методи и при послесловието, където първите три реда с името на Йоан са написани също върху изстърган текст? Защо никой след Калайдович не обръща внимание на това, че текстът на посвещението в началото на сборника и текстът на послесловието са написани не само с различен почерк, но и с различен правопис? „Специалните“ фотографски методи, с които в лабораторията на Московския исторически музей са правени изследвания на мястото в ръкописа, където името на цар Симеон е било изстъргано и заменено с името на княз Светослав, не са нищо друго, освен заснемане при странична светлина със силно осветително тяло и по всяка вероятност с жълт филтър – т.е. те съвсем не са никакви модерни методи, резултат от достиженията на съвременната фототехника, а се прилагат над 100 години в криминологията. При тях се вижда почти същото, което може да се види с увеличително стъкло и с достатъчно силен светлинен източник. Или с други думи, това, което Льовочкин е видял и което е зафиксирал на снимките, другите изследователи преди него са могли също да видят, макар и да са предпочели да не кажат нищо по въпроса. От стотина години насам науката разполага обаче с по-ефективни методи, позволяващи заснемането на обекта и в невидимите за невъоръженото око части от спектъра – т. нар. инфрачервена и ултравиолетова фотография. Тези методи не са били новост дори и за съветската криминология още в средата на миналия век, но явно не са били използвани при изследванията на подправките в текста на сборника, защото целта не е била да се установи истината, а да се забули. В този смисъл се натрапва въпросът: защо Льовочкин не пише нищо за второто място от ръкописа, където текстът също е бил изстърган? Толкова ли е било трудно да се достави за нуждите на реставрационното ателие на музея поне една ултравиолетова, респ. инфрачервена лампа – не ми е известно, дали в съветските магазини е било възможно закупуването на такава лампа през 70-те години на XX век, моята майка обаче беше купила още през 1937 година в Москва от най-обикновен магазин, а не от магазин за снабдяване на дипломати, тъмноредвена нагревателна лампа, която се използваше в течение на много десетилетия от моето семейство и с която аз съм експериментирал с успех: При заснемане със съответен филтър с такава лампа или с ултравиолетови лъчи може да се установи на каква дълбочина е проникнало мастилото – но също и дали може да се приеме голословното твърдение на Льовочкин (1980, с. 47), че текстът бил изстърган веднага след написването му, преди мастилото да проникне надълбоко.

Всички тези въпроси са свързани и с най-важни въпроси от българската история: кой е съставителят на сборника и за кого е съставен? По какъв начин този сборник попада в Киев и какво отношение има с руската, но и с българската книжнина? И имат ли илюстрациите на сборника връзки с руското изкуство на X-XI век?

* * *

Повечето от тези въпроси, независимо от тяхната сложност, многостранност, но същевременно и комплексност, са ме занимавали повече от три десетилетия – през всичкото време, откакто работя сериозно по проблемите на българо-руските културни отношения през средновековието. Но една случайност – ако тук може изобщо да се говори за случайности – насочи вече определено интереса ми към цялата проблематика, свързана именно със Цар Симеоновия *Съборникъ*, като централен паметник, събиращ в себе си едва ли не всички въпроси на културата, изкуството, книжнината и политическия живот на Първото българско царство. По време на заниманията ми в Държавната библиотека в Берлин през октомври 2001 година ми попадна в ръцете една странна публикация и това откритие ме накара да дам за твърде дълъг период от време насока на изследванията си, съвсем различна от дотогавашната. Тази публикация беше една книга с формат голяма октава и над 400 страници текст, отпечатана през 1875 година в Москва. И нейният автор се оказа, че не е някой неизвестен амбициозен меломан или дилетант, а учен с академична подготовка, притежаващ почетни и действителни звания от множество научни институции, издал преди това голям брой научни публикации, между другото на най-важни документи и материали от руската история. Половината от близо 40-те години, които той, *княз Михаил Андреевич Оболенски*, завеждал Главния архив на Министерството на Външните работи в Москва, посвещава на изследвания върху един единствен ръкопис. А този ръкопис е малко по-горе споменатият „Архивен сборник“ от XV век, представляващ препис от друг съкратен препис от българския оригинал от X век, но съдържащ почти пълния списък на неговото съдържание. В своите изследвания Оболенски доказва, че голяма част от българския оригинал е била съзнателно унищожена още в началото на 1070-те години, когато друга част от този оригинал бива преписана и подвързана в т.нар. «Изборник Святослава 1073 года». А самият Архивен сборник представлява препис от непълната първа част от българския оригинал, докато останалите части от сборника, съдържащ първоначално 784 отделни съчинения, се пръскат по всички части на Русия и се преписват – както и другите му части – много стотици пъти чак до XIX век, като съставят основите на руската книжнина. Княз Оболенски издирва и открива още много други руски ръкописи, съдържащи следите от същия български протограф и тези следи го довеждат до неговия съставител и преводач на някои от частите му, българския книжовник от X век презвитер Григорий, впоследствие епископ Мизийски. Но го довеждат и до разрешението на някои много важни въпроси от българската история и култура от X век.

Именно тези резултати от продължителните изследвания на княз Оболенски съдържа неговият издаден посмъртно труд, който открих в Берлинската държавна библиотека. И научих, че изданието на този труд е било незабавно конфискувано и унищожено от руската цензура, а екземплярът, съхраняван в тази библиотека, се оказва единственият регистриран в каталозите на Обединението на европейските библиотеки. За това издание няма сведения в нито една от официалните руски библиографии, а други екземпляри не са отбелязани в никоя друга библиотека в Европа и в САЩ. Малко по-късно аз открих обаче още един екземпляр от него: в Университетската библиотека в София! Оставям на читателя да си извади заключение от това. На него има явни следи, че е бил ползван и дори сигурно четен. А понеже кръгът на възможните му читатели не е особено широк, не е много трудно да се предположи кой го е ползвал и защо е запазил в тайна това, което е прочел там. Но този факт може да изясни и някои по-малко известни страни от българската наука през миналия век и миналото хилядолетие. Сега обаче се намираме на прага на третото хилядолетие, и аз се захвам с проучването на тъй трудните за решаване въпроси от нашето минало, независимо от огромното количество експлозив, което съдържат в себе си.

През последвалите откриването на тази книга години успях да прегледам по-голямата част от публикациите за Архивния сборник и да установя, че във връзка с него са отпечатани голям брой изследвания, потвърждаващи резултатите от изследванията на княз Оболенски и макар че нито едно от тях не е било унищожено по същия радикален начин като неговото, те всички са били по един или по друг начин отстранени от вниманието на останалите изследователи и днес са в по-малка или по-голяма степен недостъпни за интересувашите се от тях. Макар и да улесняват до голяма степен решаването на повечето от поставените по-горе въпроси и дори да дават на някои от тези въпроси напълно удовлетворителни отговори, те не се споменават в „научните“ библиографии, ако и авторите им да са между най-изтъкнатите учени на XIX и XX век. А по поставените въпроси продължава още да се спори, често на най-ниско равнище и без елементарни познания по разглежданата материя.

В течение на повече от един век след публикацията на Оболенски изследванията върху текста на някои от дериватите, произлезли от разкъсания български протограф, продължават да изваждат на повърхността многобройни материали, които не само показват тяхната пряка зависимост от българския им протограф, но ни дават възможност да научим повече за него – за неговото съдържание, неговата форма и първоначална композиция. Известни стават и други негови особености, отбегнали от вниманието на Оболенски и останалите му изследователи, чиито трудове продължават да бъдат държани настрана от интереса на обществеността, и то не поради тяхната незначителност, а поради определено изместване на насоката на издирванията, имаща за цел да я отвлече от верния път.

Ако проследим внимателно изследванията на Оболенски и на другите автори, посветили на българския протограф голям брой публикации, в това число архим. Леонид, А.А. Шахматов, но също и Истрин, ние ще получим отговор на повечето от поставените по-горе въпроси – дори тогава, когато изследователи като Истрин отричат българския протограф, но заедно с това представят най-важните и най-убедителните доказателства за съществуването на този протограф и показват главните му отличителни белези, в това число на неговата първоначална концепция и композиция, на съдържанието му, но и на езикови му особености – предимно фонетика и синтаксис.

Още през втората половина на XIX век много от тези въпроси не само се повдигат от руската наука с нужната настойчивост, но получават и убедителни отговори. И тези отговори поставят отношенията между българския и руския народ по време на тяхната най-стара история в съвършено различна светлина от тази, която се насочва от определени кръгове на руското общество с политически цели, нямащи нищо общо с истината. Те разкриват не само голямото значение на българския протограф в историята на българската книжнина, но показват, че той е изиграл изключително важна роля и в руската средновековна книжнина чак до средата на XVIII век и че над 95 % от нея, с изключение само на руските летописи и на няколко оригинални произведения, които могат да се изброят на пръсти, представляват повече или по-малко съкратени преписи от неговите отделни части. Но тези проучвания разкриват също важни страни от българската и руската история, от отношенията между нашите два народа, от връзките между управляващите династии у нас и в Киевска Русия и от културния обмен между нашите народи, оставил незаличими следи във всички области на културата и изкуството, включително архитектурата и музиката. И тъй като тези отговори не съвпадат с желанията, представите и политическите цели на споменатите по-горе кръгове от руската общественост, те биват приглушавани и дисквалифицирани.

Резултатите от проучванията на руските изследователи от XIX век очевидно са били в разрез с възгледите на известни ръководни среди от руското общество и последните са упражнили цялото свое влияние за прикриването им, за ограничаването дейността на изследователите, за отстраняването от постове им, но и за тяхното злепоставяне пред обществото и дори унищожаването на техните публикации, извършвано не само през средата на миналия XX век, но и много десетилетия преди това. Както читателят ще може да се увери след запознаването си със съдържанието на следващите страници, върху някои от изследователите – а това са били научни работници от най-висок ранг, членове на най-висшите кръгове на руския научен, културен и обществен живот – е бил упражнен силен натиск с цел те да се откажат от резултатите на своите изследвания. И тези методи, нямащи нищо общо с науката, а още по-малко с морала, в течение само на няколко десетилетия биват значително усъвършенствани: ако отначало те следват и наподобяват практиката на църковия дресьор, използващ като възпитателни средства камшика и захарчето, от втората четвърт на XX век нататък се прилагат по-ефикасни средства. Алтернативите вече са куршум в тила, респ. доживотна каторга, или Сталинска награда, респ. орденът Ленин и Червено знаме на труда (със съответните привилегии в класовото общество на Съветската страна).

* * *

Тази книга представлява само предварителна публикация на част от материала и резултатите от изследванията ми върху проблемите, свързани с Цар Симеоновия *Съборникъ*, проведени в течение на повече от три десетилетия. Задържането на отпечатването им до пълното приключване на изследванията и до окончателното комплектуване на материалите заедно с фотоилюстрациите и научния апарат, включително библиографския, именния и предметния указател, биха отложили издаването им най-малко с още една година, което при важността на резултатите от изследванията ми счетох за нецелесъобразно. Затова моля читателя да ме извини за тяхната привидна разкъсаност и фрагментарност, за несъвършения начин на представянето им и за липсата от справочен апарат, който би улеснил работата с текста на изследването и който ще се включи във втората му част. За мене беше по-важно да предоставя макар и в още незавършен вид поне част от моите материали на разположение на всички, които се интересуват от огромния комплекс въпроси, поставени за разглеждане на следващите страници, ако и начинът и видът, в който те се дават тук, да не отговарят напълно на стандартите за научно изследване. Желанието ми да приложа към моето изследване факсимилета на някои труднодостъпни за съвременния читател изворни материали и изследвания се оказа трудно за реализиране от техническа гледна точка и прилагането на тези материали отложих за следващите части от моето изследване.

Берлин, май 2007

ПРЕДГОВОР

Неотдавна излязлата монография на руската историчка проф. Людмила Василиевна Горина, посветена на Българския летописен сборник, или както тя го нарича според приетата в Русия терминология «Болгарский хронограф»,¹ поставя отново на дневен ред цял комплекс от въпроси, свързани не само с българската историография, но и със старата българска литература и нейното влияние върху староруската книжнина, а оттам и изобщо на многостранните политически и културни връзки между нашите два народа. Върху тази тема авторката е издала през последните години вече няколко студии², в които се стреми да обхване и да разгледа този комплекс от проблеми от една нова за българския и руския читател гледна точка – от гледната точка на историка, която ѝ позволява да разкрие някои непознати за тях аспекти. Но това е само една от причините за интереса, породен главно сред българския читател не на последно място и от обстоятелството, че за първи път след повече от сто години руски учен се осмелява да застъпи едно становище, противно на установеното и утвърдено в руската наука, представяно предимно, ако не и изключително, само от руските филолози. Тезата, която авторката застъпва и се стреми да докаже в тези изследвания, е най-точно и ясно формулирана в публикацията на авторката в българския периодичен печат и на български език, предшестваща нейната монография и е изразена посредством дълбоко емоционалното твърдение на Отец Паисий: „Не са били наши български царе и патриарси, и архиереи без летописни книги и кондуки. И за толкова лета царствували и господствували на земли и имали са истории царски и кондуки архиерейски“. В подкрепа на това твърдение руската изследователка заявява, че е открила такава българска летописна книга – тя я нарича «хронограф»³ – който, макар и да не е запазен като отделно съществуващ паметник, „може да бъде събран буквално по късчета, които се откриват в редица древноруски извори“⁴. За своето откритие тя споменава още в първата си публикация на тази тема⁵, а в едно свое интервю⁶ разказва дори подробно как е дошла до идеята, че трябва да е съществувал български «хронограф» и че го открила в един руски сборник.

Тези твърдения на проф. Горина биват апострофирани още при излизането на нейните първи публикации на тази тема от засегнатите руски специалисти. Характерно в случая е изказването на историка на старата руска литература Евгений Водолазкин⁷ принадлежащ към най-младото поколение изследователи, навлезли в науката едва през последните десетилетия, като с него изразява възмущението на своите ко-

¹ *Болгарский хронограф и его судьба на Руси*, София: Център за изследвания на българите Тангра ТанНак Ра ИК, 2005 (= «Българска вечност» № 22).

² *Византийская и славянская хронография: (Существовал ли болгарский хронограф?)*, в: Византия – Средиземноморье – Славянский мир: К XVIII Международному конгрессу византинистов. Москва, 1991, с. 121-129; *Именник болгарских ханов в составе Еллинского летописца*, в: *Bulgarian Historical Review*, 1991, 3, с. 93-97; *Проблемы Именника болгарских ханов в составе Еллинского летописца*, пак там, 1995, 1, с. 10-29 и *Българският хронограф*, в: *Историческо бъдеще*, 2002, 1-2, с. 148-177.

³ Установеното в българската литература понятие *летопис* се възприема отначало и в руската литература, но по-късно се заменя под гръцко влияние с гръцката дума *хронограф*, за да бъде българската дума премахната от руския език и то едновременно с унищожаването на български летописи, преписи от които се намират явно и до XIV век в Русия.

⁴ *Българският хронограф*, с. 148.

⁵ *Византийская и славянская хронография*, с. 121 сл.

⁶ „*Историкът трябва да гледа спокойно на всички теми, дори на шокиращите...*“ (Интервю с проф. Людмила Горина), в: *Историческо бъдеще*, 2001, 1, с. 201.

⁷ Вж. напр. бележките по този въпрос на Е. Г. Водолазкин, *Всемирная история в литературе Древней Руси* (на материале хронографического и палеяного повествования XI-XV веков), München, 2000 (=Sagners slavistische Sammlung 26), с. 61: „Эхом малоубедительной идеи о существовании некоего болгарского хронографа стала от-носительно недавняя работа Л. В. Гориной, где без малейших на то оснований очерчиваются границы воображаемого Болгарского хронографа, называется его автор (пресвитер Григорий) и выражается уверенность, что этот научный фантом ‘занимает в общей панораме средневековой хронографии свое достойное место’“. Въпросният автор не пропуска случай да обяви за „неубедителни“ и опити на български изследователи да посочат българския произход на паметници на «руската средновековна литература» – вж. напр. неговата публикация *О Толковой Палее, Златой Матице и «естественнонаучных» компиляциях*, в: Труды Отдела древнерусской литературы, 51/1999, с. 82: „наконец, в 1991 г. естественнонаучные фрагменты Т[олковой] П[алее] (палеяный Шестоднев) были рассмотрены Т. Славовой в попытке доказать болгарское происхождение ТП. Данный сюжет находится вне проблематики настоящей работы, заметим лишь, что некоторые из аргументов Т. Славовой трудно признать убедительными. Так, обнаружив в ТП «много от типичные белези на Йоан-Екзарховото перо», исследовательница указывает, например, «често използване на наставки -ьць и -нкъ за образуване на имена на дейтели в сравнение с книжовната наставка -тель, вж. вѣснослѣвци (36), члѣколювецъ (70), мѣдролѣвци (41), звѣздочьтъца (68), пѣтьцѣмъ (119), «младѣнцѣмъ (140), льстьцѣ (144), вѣсловецъ (152), хѣтърьцъ (41)...». См.: Славова Т. За протографа на Тълковната Палее//Palaeobuigrica. 1991. № 3. С. 64–66“. При това тук се засягат източниците на това мнимо произведение на «руската средновековна литература», чийто български произход е общопризнат от близо 140 години. А що се отнася до познанията на този руски автор относно българския език и неговите особености, те явно не са по-задълбочени от познанията на учителите му – на този въпрос ще се спрем по-долу.

леги от това, че някой от чужда специалност се намесва в област, в която те считат, че единствени имат монопол да решават всички въпроси. За поредицата нейни студии той отделя в своя обширен труд, посветен на руската средновековна историография, само няколко реда в бележка под черта, в които обявява „идеята за съществуването на някакъв-си български хронограф за малоубедителна“, и че проф. Горина „без ни най-малки основания очертава границите на въображаемия Български хронограф, като назовава и името на неговия автор [презвитер Григорий]“, когото Водолазкин нарича „научен фантом“.

Резкият език, лишен от доводи, каквито се изискват при всеки научен спор, би трябвало да покаже на малко запознатия с тази тема читател, че в случая не се касае само за някакъв-си ръкопис, съдържащ «втулки» от неизвестен произход – или по думите на проф. Горина «български блокове», – които, според представата на някои руски автори, полуграмотни книжовници добавяли в свои сборници при съвсем редки случаи, без да могат да разберат за какво става дума в тях. А тези случаи са и тъй малко, че не заслужавало да им се обръща внимание – изследователите не се занимават с тях и изключват всички подобни «втулки» при «реконструкцията» на съответните «трудове на руски книжовници»⁸. Но дори обстоятелството, че отново се намира някой да повдигне въпрос за тези «втулки», след като от близо хиляда години насам определени институции най-грижливо почитват ръкописните исторически сборници от тях, руските специалисти считат за особено досадно.

Още преди повече от един век руските езиковеди и историци на средновековната руска литература са си присвоили правото и монопола да бъдат единствени капацитети в решаването на проблемите, засягащи българо-руските взаимни културни отношения през цялата многовековна история на нашите два народа, макар и да им липсва не само компетентността, но и желанието за тяхното решаване. Затова те само приповтарят едни и същи отдавна и многократно отречени твърдения на едни и същи техни автори – надявам се в моята студия да съумея да дам нужните доказателства в подкрепа на това ми твърдение и да мога с тях да убедя непредубедения читател в неговата правота.

Обстоятелството, че сега и руски историк, проф. Л. Горина, се обръща към въпроси, които са тясно свързани не само с нашата политическа и културна история, но и с историята на средновековната ни литература, показва сложността и многостранността на тези въпроси. В историята на българския и руския народ и техните взаимоотношения в течение на дълъг период от време има много проблеми, на които историците от двете страни по едни или други причини не обичат да се спират. Без върното им решение обаче не е възможно да се разбере не само характерът и спецификата на културата на двата народа, но също и да се изяснят техните духовни връзки. А туй изисква и намесата на всички помощни науки, постигнали през миналия XX век забележителни достижения, все още неизползвани достатъчно от специалистите в областите на културната история и езикознанието – тези специалисти обикновено не взимат под внимание резултатите от археологическите изследвания на архитектурните паметници на нашите две страни, поставящи техния произход и развитие в свършено нова светлина. Но това се отнася в не по-малка степен също така и за произведенията на изобразителното и приложното изкуство, чак до нумизматиката, чието внимателно проучване поставя под въпрос едва ли не всички хипотези за техния произход⁹. Архивистиката и кодикологията, постигнали също големи успехи през последните няколко десетилетия, от своя страна ни предоставят обилен нов фактически материал,¹⁰ също така още недостатъчно обработен и проучен, а заедно с това налагат и ново преосмисляне на редица въпроси, считани досега за решени.

В целия многостранен комплекс от нерешени въпроси, на който проф. Горина посвещава своите изследвания, «Българският хронограф» заема важно и дори ключово място, защото той е не само тясно свързан поотделно с всеки от тези нерешени въпроси, но води също и до тяхното решаване. Същевременно обаче този комплекс налага нови проучвания не само на определен тесен кръг от книжовни паметници, имащи непосредствено отношение с основната тема на нейните статии, а най-широк и всеобхватен поглед върху цяла поредица явления едва ли не от всички области на културно-политическия живот в ранната история на нашите две страни и техните взаимоотношения през X и XI век. Но и тези явления не са изолирани едно от друго, а са най-тясно свързани както помежду си, така и с главните фактори, определящи развитието на духовния живот на българското и руското общество през тази епоха – светската и църковната власт.

На това място обаче са необходими някои бележки. Проф. Горина отбелязва в началото на своята статия и на монографията си, че историографията върху проблематиката за съществуването на «Българ-

⁸ Вж. напр. двата обемисти труда на О. М. Творогов: *Древне-русские хронографы*, Ленинград, 1975 и *Летописец Еллинский и Римский I-II*, Санктпетербург, 2000-2001.

⁹ Вж. по този въпрос отделните студии в моя сборник *България/Византия/Русия*, Берлин, 2002. За нуждата от прилагане на интердисциплинарните изследователски методи вж. също рецензията за този сборник от H. Röhling в: *ABDOS-Mitteilungen* 2002/2-4, с. 42-44

¹⁰ Пак там – вж. преди всичко с. 50 сл., бел. 1 и с. 153 сл., бел. 30.

ския хронограф» е твърде малка по обем.¹¹ Това не отговаря на истината. Макар този «Български хронограф» обикновено да не се споменава под това название, на свързаната с него проблематика е посветен извънредно голям брой публикации, които го поставят на централното място в изследванията на старата руска литература, включително в последните трудове на тази тема, излезли вече в новото хилядолетие. Историографията по въпроса действително започва в средата на XIX век с няколко публикации на автора, чието име в тази студия се споменава набързо при изреждането имената на няколко руски изследователи, и то като първо от тях – княз Михаил Оболенски. Тъкмо той, княз Оболенски, открива и дава ход на най-големия досега спор в руската историческа наука. И ако името на този автор, както и неговите главни публикации, умишлено не се споменават едва ли не от всички негови опоненти,¹² то не може тъй просто да бъде заличено – също както неговата теза, далечен отзвук от която несъмнено са студиите и на проф. Горина. Останалите петима посочени от нея автори, Архимандрит Леонид, А. А. Шахматов, В. М. Истрин, А. С. Орлов и П. Димитров¹³, са също най-тясно свързани с тази проблематика, а третият от тях, акад. Василий М. Истрин (1865-1937), посвещава на тази тема почти всички свои научни трудове, резултат на полувековна изследователска и публицистична дейност, стремежи се без успех да опровергае поставената (и доказана!) от княз Оболенски теза.

Последвалата труда на княз Оболенски поредица публикации трудно би могла да се назове «научна дискусия». Тук не може да става и дума за обмяна на мнения, каквато всеки нормален човек би очаквал, че ще се развие по нормален път между също така нормални хора. В нея не се споменава или само се намеква поводът за публикуването на много стотици «дискуссионни приноси», излезли за повече от век и половина под формата както на отделни статии или рецензии на статии, така и на многотомни съчинения с обем от хиляди страници, издавани и преиздавани многократно буквално до ден днешен, макар че твърденията, които те излагат, са били и продължават да бъдат оспорвани от голям брой руски и неруски специалисти от съответната научна област. Вместо спорните въпроси да бъдат спокойно обсъждани и подложени на компетентна проверка, срещу всяко мнение, което не се съобразява с установените и наложени от едната страна принципи положения (а читателят може лесно да се досети коя е тази страна), по един и същ начин се повтарят твърдения, нямачи нищо общо нито с истината, нито с методите, възприети от науката и логиката. Както се е случвало вече много пъти в историята, с неимоверно увеличеното количество на «научните приноси» по този въпрос се цели да се приглуши и елиминира истината по простото, но доказало отдавна своята ефикасност правило, че многократното приповтаряне на една лъжа в крайна сметка ще може да убеди малко компетентния и непредубеден читател – този принцип е познат до болка на нашето поколение, убеждавано в течение на много десетилетия в правилността на редица «безспорни» истини. И ние не трябва да се учудваме, когато езикът на спорещите страни до такава степен се изостря, че от едната, руската, страна ни се поднасят стотици публикации, в които авторите им загубват всякакво чувство за мярка в прославянето на своите обекти и ни ги представят като квинтесенция от духовната продукция на своя народ, като материален израз на неговия гений. И понеже всяка акция поражда реакция, не трябва да се учудваме и като слушаме твърденията на другата страна – а другата, противната, страна не е винаги отвъд океана и не се представява от безграмотни хулигани, а от изтъкнати учени с практика от много десетилетия. И техните твърдения и доводи не са лишени от истина, дори когато те заявяват, че за седем столетия въпросните гениални книжовници от цялата огромна руска страна са създали книжнина (именно книжнина, а не литература!), сравнима по обем с която и да е средна манастирска библиотека в Западна Европа – каквито библиотеки е имало хиляди през средновековието.¹⁴ При това тази книжнина – с тъй малко изключения, че те могат да се изброят на пръсти – не се състои от оригинални произведения, а от преписи: безброй много преписи от произведения на една *чужда* книжнина, написана на *чужд* език, който копистите дори не познават добре, като главните им усилия за тези седем века са били насочени да нагодят преписите от написаните на този чужд език произведения по такъв начин, че да могат поне правилно да се произнасят на техния език, без да бъдат в състояние за това време да нагодят също лексиката и синтаксиса на чуждия език към техния, а често и без да могат да го разберат. А че поне в това свое твърдение въпросните чуждоземни автори имат право, показват трудовете на мнозина от рус-

¹¹ *Болгарский хронограф и его судьба на Руси*, с. 27 сл.: „Историография проблемы существования Болгарского хронографа весьма невелика“.

¹² Също и Е. Г. Водолазкин в своята реплика във връзка с публикацията на проф. Горина (вж. по-горе, бел. 7) нарича нейната теза „ехом малоубедительной идеи о существовании некоего болгарского хронографа“, без да отбележи причината на това «ехо».

¹³ Имената на последните двама автора не се споменават в рускоезичното издание, а само в статията на български език, Българският хронограф, с. 149.

¹⁴ Вж. напр. Hans Rothe, *Was ist „altrussische Literatur“?* Herausgegeben von der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000, с. 33. Срв. също дискусията по този въпрос в Труды отдела древнерусской литературы т. 49/1999 и 51/1999 със статиите на А. А. Алексеев и Х. Г. Лънт (H. G. Lunt).

ките изследователи, често демонстриращи своето явно непознаване на този чужд език, като при превода си от неговите оригинали се спъват пред най-обикновени думи и граматични форми, каквито срещат там – и това важи за изследователи, представляващи всички степени от широкия спектър на научните звания от аспирант и кандидат на науката до академик, Герой на Съветския съюз и носител на Сталинската награда.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА И ЛИТЕРАТУРАТА

Предисторията на дискусиата за т. нар. «Български хронограф» – ако това, което ще последва по-късно може изобщо да бъде наречено дискусия – започва дълго преди средата на XIX век. И нейното начало не поставя, както се твърди от руските и съветските изследователи, публикуването труда на германския историк на руска служба А. Шльоцер, посветен на Лаврентиевския препис на руския летописен сборник «*Повѣсть временныхъ лѣтъ*», излязъл отначало в 1809 година на немски език¹⁵ и след това също в руски превод¹⁶. Защото още първият руски историк, Василий Никитич Татищев (1686-1750), отделя в своя излязъл посмъртно едва в 1768 година и то в силно преработен и съкратен вид труд,¹⁷ много голямо място на основния въпрос, който ще бъде ожесточено дискутиран през следващите два и половина века: въпроса за чуждите източници на руските летописи.¹⁸ Нещо повече, още той отбелязва на много места, че това могат да бъдат само български ръкописи, впоследствие по един или по друг начин загубени или унищожени. Един от главните си източници, от който Татищев черпи твърде важни за руската и българската история сведения, макар и запазен в твърде късен ръкопис, той дори публикува изцяло в приложение към своята история и по такъв начин пръв открива в средата на XVIII век дискусията относно манипулирането на руските летописи, дълго преди излизането от печат на първия том от неговия труд – който при това остава почти съвсем неизвестен за руските историци до публикуването на неговото критично издание през 1960-те години. Преди да започне работата си по своята история Татищев отправя молба към дворцовата канцелария да му се предоставят автентични изворни материали, т.е. руски ръкописни летописи, за чието съществуване той е осведомен. Вместо автентични материали на него предават силно манипулиран препис. Татищев отказва да използва този явен фалшификат, като заявява, че разполага със значителен брой оригинални староверски ръкописни летописи, каквито успял да издири в северните руски области, а тези ръкописи представят определени събития от старата руска история по съвсем различен начин. Навлякъл си по този начин неприязънта на двореца, Татищев изпада в немилост, бива заточен и на работата му се правят всевъзможни пречки – между другото неговият дом, където се предполага, че се намира сбирката му от ръкописи, бива подпален и изгаря до основи. След смъртта му неговите ръкописи се конфискуват и биват прередактирани за тяхното посочено по-горе издание, съдържащо малка част от оригиналния му текст.

Руската дворцова канцелария си взима бележка след този инцидент и за да избегне неговото повторение, когато в началото на XIX век другият виден руски историк, Николай Михайлович Карамзин, отправя към нея същата молба за предоставяне на автентични изворни материали, на него вече се дава пергаментен ръкопис с «несъмнена автентичност», т.нар. «Троицки ръкопис». Много по-късно ще се окаже, че и в този случай се касае за подправка, макар и изготвена със значително по-голям труд и недаваща на пръв поглед никакъв повод за съмнение. Ръкописът на този летопис ще изчезне по твърде мистериозен начин в 1812 година и ще избегне пожара в Москва, по време на който ще се твърди по-късно, че бил изгорял; в средата на XIX век ръкописът отново се появява за кратко време, за да изчезне след това за винаги. При подготовката на неговата реконструкция в средата на 1930-те години ще стане ясно, че голямата част от ръкописа представлява точно копие от един друг късен и в значителна степен манипулиран ръкописен летопис, писан обаче върху хартия.¹⁹

* * *

¹⁵ August Ludwig Schlözer, *Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache: verglichen, von Sprachfehlern und Interpolationen möglichst gereinigt, erklärt und übersetzt*. Bd. 1-5, Göttingen 1802-1809.

¹⁶ *Несторъ. Рускія Лѣтописи на Древне-Славянскомъ языкѣ*, сличенныя, переведенныя и объясненныя Августомъ Людовикомъ Шлёцеромъ, перев. с нѣмецкаго Языкова, С.-Петербургъ 1809-1816.

¹⁷ Запазеније ръкописи на автора се издават за първи път повече от 200 години след написването на труда му: В.Н. Татищев, *Исторія Россійская* в семи томах, под редакции А. И. Андреева, С. Н. Валка и М. Н. Тихомирова, Москва-Ленинград: Издательство Академии наук, 1962-1968, с обширни коментари. Историята се преиздава отново през 1990-те години, но в съкратен вид и без коментари. Тъй като ръкописът от последната авторска редакция е унищожен още малко след смъртта на автора, а текстът преди това е бил основно преработен, това издание не предава точно мислите и твърденията на автора по много съществени въпроси. Също така по височайше нареждане очевидно са били унищожени и ръкописите, които Татищев е ползвал като източници. Впоследствие се разпространява лъжата, че тези ръкописи били изгорели в къщата му, макар и сам Татищев да е писал в писмо до свой близък, че поради опасност от пожар не държи у дома си най-ценните ръкописи от своята сбирка.

¹⁸ За източниците на Татищев вж. М. Н. Тихомиров, *О русских источниках «Истории Россійской»*, в: В.Н. Татищев, *Исторія Россійская* (вж. пред. бел.), т. I, с. 39-53.

¹⁹ Вж. Въведението към текста от Присьолков в: *Троицкая летопись, реконструкция текста*, Академия наук СССР, Институт истории, Ленинградское отделение, Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. На въпроса за манипулациите на известията в Троицкия летопис ще бъде отделено повече място по-нататък в настоящото изследване.

Тук се налага да се дадат някои кратки бележки във връзка с руските летописи и техните манипулации – макар и по-долу този въпрос да се разглежда по-подробно и във всички негови аспекти.

По-голямата част от руските летописи, стигнали до нас в стотици преписи и многобройни варианти, представляват сборници, съдържащи една главна и основна част, озаглавена *«Повѣсть временныхъ лѣтъ»* – или в български превод «Разказ за изминалите години», по-нататък в текста цитирана като ПВЛ. Тази основна част на руските летописи, официално узаконена в началото на XII век, но запазена само в късни преписи, изготвени от XV до XVIII век, е била преработвана и променяна многократно, като частите ѝ, отнасящи се до политическата и църковната история на Русия от IX до XI век, съдържат значителен брой манипулации, извършвани и над ръкописите чак до XVIII век. За неин автор се приема официално монахът от Киево-Печерската Лавра Нестор, макар и идентифицирането му като такъв да почива само на устното предание, наричащо го «Нестор-Летописец», поради което той е бил канонизиран от руската църква. Вместо неговото име, най-старият препис от ПМЛ, известен под името «Лаврентиевски» препис,²⁰ също както и повечето други по-късни преписи, съдържа само името на игумена на Видубецкия манастир в Киев Силвестър, подписал се на края на ръкописа, завършен в 1114/15 година, без да спомене никъде в него името Нестор. Като не желае да отхвърли това запазено по традиция име, руската историография допуска, че Силвестър е преписал летописа на Нестор, внасяйки в него малки и незначителни изменения. Изследванията върху текста на летописа, извършени в началото на XX век, отхвърлят напълно тази теза. Сравнението на автентичните съчинения на Нестор с приписвания му летопис показва не само основни стилови и езикови различия, но и значителни противоречия в съдържанието им, недопускащи по никакъв начин отъждествяването на техните автори. По такъв начин постепенно се налага убеждението, че Силвестър е имал за задача да напише летопис напълно различен от този на неговия предшественик, т.е. един «официален» летопис, изразяващ становището и духа на цариградската патриаршия, наложила се над руската църква с встъпването на гърка Никифор на митрополитския трон в Киев през 1104 година. В този смисъл е трябвало да се премахнат от руските летописи или съответно да се изопачат всички сведения, свидетелстващи не само за връзките между руската и българската църква, но също така и за политическите и културните отношения между България и Русия. За блестящото изпълнение на тази задача Силвестър получава като награда епископски трон в Переяславл, а руският народ и неговата църква биват лишени от тяхната история.

Сведенията, променени или заличени от различните преписи на летописите, засягат на първо място произхода на руския народ, за да се наложи версията за «скандинавското» потекло на управляващата народа династия, която се свързва с управляващата династия у някои северни народи, за които се приема общото племенно название «варяги» в неговия етнообразуващ смисъл. От тук нататък се манипулират и всички сведения за българите, изобилстващи преди това в текста на летописите – и тези сведения засягат както участието на българската църква в предаването на Христовото учение и покръстването на русите, така и тесните родствени отношения между българската царска династия и династията на т. нар. Рюричи, включително на великия княз Владимир Светославич и неговите синове Борис и Глеб. Засягат обаче и многостранната помощ на българската държава и църква при изграждането културата на Киевска Русия с Новгород.²¹ Макар и фалшификациите на историята да са проведени във възможния най-широк обхват, придружени с унищожаването на невероятно голям брой български ръкописи в Русия още преди средата на XI век, в огромната територия на страната се запазват чак до късното средновековие и немалко ръкописи, съдържащи изцяло или отчасти откъси със сведения по всички тези въпроси – и то въпреки многократно провежданото унищожаване на такива ръкописи, продължаващо чак до XVIII век. В този смисъл някои от извършените още в началото на XII век манипулации с руските летописни сборници се виждат на определени кръгове от църковната и държавна власт през следващите векове недостатъчни и от направените чак през XIV и XV век преписи биват отстранени листове, които понякога се подменят с нови, но в повечето случаи остават значителни празноти в съдържанието. Такъв е случаят и с най-стария препис на ПВЛ, Лаврентиевския препис от 1377 година, в който на четири места има пропуски, в това число 9 листа, съдържащи сведенията за годините 898 до 922. Макар и съседните страници да показват, че и в тях

²⁰ Руските историци считат този препис, независимо от неговата непълнота, за най-стария и най-автентичен препис от ПВЛ, той заляга и в основата на първото също така „критично издание“ на ръкописа от специална академична комисия, създадена за тази цел в началото на XIX век, която за седемгодишна работа успява да подготви за печат и отпечата само десет листа от текста. Работата по печатането на ръкописа ще бъде подновена едва половин век по-късно, като изданието тогава ръкопис ще бъде препечатан по-късно още два пъти без значителни корекции. В 1950 година излиза и ново критично издание с превод на новоруски език и с обширни коментари: *Повесть временных лет*, I-II, под редакции В. П. Адриановой-Перетц, статии и коментари Д. С. Лихачева, Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950 – по-нататък в текста: Лихачев, 1950. Същият превод е препечатван след това няколкократно, но без бележки и коментари.

²¹ На целия този комплекс от въпроси са посветени студиите в моя сборник *България/Византия/Русия*, Берлин, 2002.

са прокарани явно неверни сведения, някои от нецензурираните в XII век сведения са се оказали впоследствие неконформни и това е наложило тяхното отстраняване. И тъкмо т. нар. Троицки летопис е съдържал сведения за съответните години, като е дал на Карамзин «автентични данни» за тях – които след това ще се окажат също подправени.

Малко по-различен е случаят с т.нар. Радзивиловски летопис, съхраняван до 1758 година в Кьонигсберг. При своето посещение в града през 1697 година Петър I го вижда и открива в него някои според възгледите му компрометиращи за царската династия сведения. През 1711 година той отново посещава Кьонигсберг и разглежда внимателно ръкописа, след завръщането си в Русия нарежда изготвянето на копие от него със съответни на възгледите на царя промени в текста,²² а на 16 февруари 1722 година издава указ, задължаващ всички епархии и манастири, притежаващи ръкописни летописи, да ги предадат в царската канцелария.²³ По време на Седемгодишната война (1756-1763) руските войници заграбват ръкописа от Кьонигсберг и го отнасят в Санктпетербург, където е предаден в 1761 година в библиотеката на Академията на науките; по подправен препис от него текстът се отпечатва в 1766 година; в 1989 година излиза неговото критично издание като 38 том от поредицата *Пълно събрание на руските летописи* с предговор от С. Я. Лурье, като се използва текстът, подготвен за печат още през 1930-те години от М. Присьолков, а в 1995 година и в цветно факсимиле²⁴. Въпреки на пръв поглед твърде грижливата подготовка на текста, придружена с описание на ръкописа, заедно с данни от изследването на водните знаци на хартията, в критичното академично издание не се посочват забележимите дори от неспециалист подправки в текста, свързани с подмяната на два листа от оригинала и преправянето номерацията на съседните листове.²⁵

Случаят с издаването на Радзивиловския летопис и четири десетилетия преди това на «реконструирания» «Троицки летопис»²⁶ не са изключение в руската и съветската историография, която продължава не само съзнателно да си затваря очите пред явните манипулации на руските историци от миналото, но дори ги подкрепя с всички възможни средства. Така, за да се избегнат всякакви спорове относно характеристиката на ръкописните летописи, както и за да се предотвратят изследвания на техните палеографски особености, които биха разкрили много от манипулациите по техния текст, при предприетото още в началото на 1840-те и продължило през новия XXI век тяхно издаване, «критичните» издания не съдържат факсимилета или каквито и да било фотоснимки от оригиналите, а текстът – освен на излезлият пръв от поредицата Ипатиевски летопис – се предава противно на практиката за издаване на исторически документи с нормализиран съвременен шрифт без надредни и подредни знаци, каквито съдържат оригиналните ръкописи. За никой от публикуваните по такъв начин ръкописи не се дават резултати от езикови и изобщо палеографски изследвания, а само за някои от последните издадени ръкописи се прилагат твърде незадоволителни изследвания на водните знаци, без те да се съгласуват със съвременните норми, въведени и установени в чуждестранните изследвания.

За българския читател всички тези манипулации, които са правили и продължават да правят руските учени с историята на своя народ, би трябвало да са без значение и да не представляват ни най-малък интерес. Но доколкото те се отнасят преди всичко за нашата, българската, история и нашата хилядолетна култура, въпросът вече е по-различен. И ако безброй български художествени и писмени паметници са били съзнателно унищожени или манипулирани в течение на цяло хилядолетие, не трябва да се допуска да бъдат изоставени на произвола на тези учени малкото късчета остатъци, защото те съдържат не само съществени части от историята и духовната култура на нашия народ, но са и от малкото живи свидетели за унищожаването на другите, нестигналите до нас.

* * *

Половин век след Татишчев също и Шльоцер се занимава с въпроса за източниците на руските летописи, макар и от съвсем различна гледна точка. Той отбелязва, че авторът на руския летопис – а спо-

²² *Радзивиловская летопись* (факсимильное издание), Москва: Искусство / Санктпетербургъ.: Глаголь, 1995, II, с. 6. При това не трябва да се забравя, че дори оригиналът на ръкописа съдържа всички направени още в началото на XII век преправки на историческите известия, нагодени според изискванията на киевските князе и на гръцката църква.

²³ А. Л. Шлецеръ, *Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера, имъ самимъ описанная* (Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ, т. 13/1875, Санктпетербургъ., 1875, с. 58).

²⁴ Вж. по-горе, бел. 22

²⁵ Подробностите по подправката са описани и документирани с фотоснимки от Г. В. Носовский и А. Т. Фоменко, *Империя*, Москва: «Факториал», 1996, с. 80-90. Вж. и бележките на същите автори в публикацията им *Русские летописи и традиционная русская история (Новая хронология Руси*, Москва: «Факториал», 1998, с. 23-25.

²⁶ Вж. по-горе, бел. 19.

ред него това е монахът от Киево-Печерската лавра Нестор – при съставянето на своя труд се е ползвал от византийски извори, като изказва предположение, че три такива възможни извори са «Хрониката» на Георги Синкел²⁷, тъй наречената «Пасхална хроника»²⁸ и «Хрониката» на Георги Кедрин.²⁹ Шльоцер не е бил византолог, но дори за тогавашното ниво на византологията е било естествено да се приеме, че въпросните цитати, които той открива в руския летопис и са близки по съдържание на съответните цитати в компилацията на Кедрин, трябва да произлизат от нея, макар и да не са с идентичен текст – за времето, когато е съставен руският летописен сборник, отбелязано в неговия Лаврентиевски препис с годината 1115, най-разпространена във Византия е била именно тази компилация, базираща главно върху «Историята» на Йоан Скилица и разпространена във Византия в многобройни преписи, запазени също и в редица западноевропейски книгохранилища, но не и в Русия. Двете посочвания на името Георги, респ. Григорий, като извор за сведенията в разни преписи от руския летописен сборник Шльоцер счита за късни грешки на копистите и предлага да се поправят на „Кесарій, братъ великаго Григорія“. Но нерешеният от Шльоцер въпрос за източниците на руските летописи ще остане нерешен и през следващите 200 години по причини, които ще бъдат разгледани подробно в настоящото изследване – и за неговото решение не допринасят многото десетки публикации на руски автори, на първо място на В. М. Истрин и неговите последователи.

В 1819 година руският историк и археограф Павел Михайлович Строев открива в библиотеката на Духовната академия в Москва (така наречената «Патриаршеска библиотека», където по това време се пази най-важните руски ръкописи, собственост на църквата) един пергаментен ръкопис, произхождащ от Троицко-Сергиевата лавра със заглавие «Временникъ възростъ отъ различныѣхъ хронографъ и сказатель, собран же и сложенъ Георгіемъ грѣшнымъ монахомъ». В този ръкопис, впоследствие многократно цитиран под названието «Троицки ръкопис № 100», той открива текста, идентичен на заемките в руския летописен сборник и в 1828 година публикува своето откритие, като в приложение към статията си дава пълния текст на всички седем места, където в него се цитира този «Временник».³⁰ Две години по-късно И. М. Снегирев³¹ дава още някои подробности за същия ръкопис, като го датира в XIV век, без да може да обясни по какъв начин руският летописец е могъл да използва в началото на XII век (или дори значително по-рано) препис от XIV век. Във връзка с издаването на някои от руските летописи, през следващите две десетилетия въпросите, свързани с техните извори, не слизат от дневния ред и могат да се проследят главно в публикациите на М. Н. Погодин, П. М. Строев, С. М. Строев и М. А. Максимович, където основна тема вече не са само източниците на тези летописи, но преди всичко тяхната твърде съмнителна автентичност.³²

Дотук всичко върви до известна степен гладко, като споровете все още не излизат извън рамките на академичната коректност, макар и все по-често промъкващите се критични мнения за автентичността на руските летописни сборници, стигнали до наши дни в късни и при това непълни и явно подправени преписи, предизвикват тревога в определени кръгове на руската общественост, а преди всичко на църквата и двореца. От 1846 година на сцената се появява обаче и името на княз Михаил Андреевич Оболен-

²⁷ За «Хрониката» на Георги Синкел вж.: Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, II Quellen, Berlin: Akademie-Verlag, 1958, с. 531 и Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I Philosophie-Rhetorik-Epistolographie-Geschichtsschreibung-Geographie, München: C. H. Beck, 1978 (=Byzantinisches Handbuch, 5. Teil, 1. Band), с. 331-339. В действителност Шльоцер има предвид Хрониката на Теофан Изповедник, който в предговора на своя труд казва, че е продължил хрониката на Георги Синкел, чийто оригинален текст не е запазен. От своя страна Хрониката на Теофан Изповедник служи за основа на многочислени компилации, вкл. на Георги Кедрин, при някои от които и до днес не може с точност да се определи дали текстът на Теофан е използван пряко или посредством силно преработени преписи. Толкова по-малко възможно е било и за Шльоцер да определи точно източника за руските летописи, за който едва значително по-късно ще се окаже, че това не е бил трудът на Кедрин, а Хрониките на Георги Амартол и Георги Малала и то в техния български превод. Този въпрос ще бъде разгледан по-подробно по-нататък в същата студия.

²⁸ За «Пасхалната хроника» вж.: Gyula Moravcsik, пос. съч., с. 241-243; ГИБИ III/1960, с. 68.

²⁹ За «Хрониката» на Кедрин вж.: Gyula Moravcsik, пос. съч., с. 273-275; ГИБИ VI/1966, с. 198; Н. Hunger, пос. съч., с. 393 сл. Шльоцер отбелязва, че в бъдеще може да бъде открит текста на друга византийска хроника, по-близък до текста на руския летописен сборник. За източниците на Кедрин вж. предишните бележки.

³⁰ П. М. Строев, *О византийском источнике Нестора*, в: Труды и летописи Общества истории и древностей Российских, учрежденного при Императорскомъ Московскомъ университетѣ, IV/1828, кн. 1, с. 167-183.

³¹ И. М. Снегирев, *Замѣчания о Георгіи Амартолѣ*, в: Труды и летописи Общества истории и древностей Российскихъ, учрежденного при Императорскомъ Московскомъ университетѣ, V/1830, кн. 1, с. 255-264.

³² Данните за тези публикации се съдържат в библиографията на руските летописи: Академия наук СССР. Институт Русской литературы (Пушкинский дом), *Библиография русского летописания*, составила Р. П. Дмитриева, Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1963.

ски с неговата първа публикация по този въпрос³³, след която ще започнат най-оживени спорове чак до първите години на XX век, когато те ще бъдат прекратени – очевидно с «височайше указание».

Но през първата половина на XIX век, паралелно с откриването на изворите за руските летописи и началото на споровете за тях, протича и друго не по-малко интересно развитие в областта на руската историография и литературна наука. На 19 (30) IX 1813 по туй време едва 21-годишният руски археограф и филолог Константин Калайдович открива сред огромните купища ръкописи в хранилището на Московската патриаршия препис от съчинението на изтъкнатия писател от Преславската книжовна школа Йоан Екзарх със заглавие «Шестоднев»³⁴, дотогава, подобно на останалите паметници на старата българска книжнина, непознато за науката. Руската културна общественост е дълбоко впечатлена от туй откритие и от обстоятелството, че в зорите на славянската литература в България, повече от един век преди предполагаемото начало на руската книжовност, е могло да възникне литературно произведение с такова богатство на изразните средства и такава красота на езика, но преди всичко със съдържание, представлящо разбиранията на българското средновековно общество за основните християнски принципи в светлина, твърде различна от характерната за византийския дух и византийската култура. Десет години по-късно Калайдович издава този препис от «Шестоднева» на Йоан Екзарх заедно с подробни бележки и коментари в една монография.³⁵ В приложение към монографията се дават обаче и три откъса от един друг ръкопис, който от тогава нататък ще играе първостепенна роля във връзка с всички въпроси, свързани със старата българска и руска история и с културните връзки между нашите два народа. Този ръкопис, който пръв Калайдович споменава на това място, и то във връзка именно със събития и факти от българската история,³⁶ ще стане впоследствие известен под названието «Архивен сборник», а съдържащата се в същия сборник бележка за съставянето на сборника, която Калайдович също публикува в своята книга, ще стане – както и самият сборник – предмет на много ожесточени дискусии, протекли в последвалите 180 години, дълго преди да го «открие» и проф. Горина. Тази бележка, препис от която ще се намери и в два други сборника с почти идентично съдържание и в чиято основа лежи един и същ протограф гласи: Книги завѣта Бжѣа вѣхаго сказаніе образы новаго завѣта истинноу соуду, преложиса ѿ Греческа языка въ Словенскы при князи Българствѣхъ Семиномъ сѣе Бориши Григориємъ прозвѣтеромъ мнихомъ вѣсѣхъ црковникѣхъ Българскыихъ цркви повеленіємъ того книголюбца княза Семена истиннаго рѣци Бголюбца.³⁷ А в публикувания от Калайдович откъс от историята на Троянската война, поместен в Архивния сборник, се съдържа и един текст, който представя въпросите относно етническия произход на българите в съвсем различна светлина в сравнение с утвърдената в науката доктрина. Този текст гласи: „Сій Ахилеусъ имый воя своя, иже нарицахуся тогда Муръмидонесъ, нынѣ Болгаре и Унну, тысушами тремъ, въкупѣ съ Патрокломъ воеводою и съ Нестеромъ, яже бысша убѣжденна Хирономъ и Пелеомъ.³⁸ И той, заедно с другите откъси от въпросния ръкопис, които ще бъдат отчасти публикувани от средата на XIX век нататък, ще стане повод също за ожесточени дискусии, също продължаващи до сега, за които по-нататък в изследването ще се дадат повече подробности.

Откритието на Калайдович предизвиква организирането на научни експедиции по хранилищата на ръкописи в руските, а малко по-късно и в останалите православни манастири, в резултат на които до края на XIX век в Русия ще се събере по-голямата част от стигналите до нас паметници на старата българска писменост. Без всякакви скрупули ще бъдат задигнати и изнесени от Македония и Атон – но също така от Синай и Палестина – едва ли не всички стари „славянски“ (а това са изключително български) ръкописи, попаднали в ръцете на руските „учени“ – понякога, когато под погледа на монасите те не са били в състояние да задигнат цели ръкописни кодекси, откъсвали най-важните листове от тях, за да ги приберат в своите колекции или да продадат на обществени руски библиотеки за твърде високи за времето цени.³⁹

³³ Михаилъ Андрѣевич Оболенскій, *О греческомъ кодексѣ Георгія Амартола*, хранящемся в Московской Синодальной библиотекѣ, и о сербскомъ и болгарскомъ переводахъ его Хроники (Чтенія в Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ, учрежденнаго при Императорскомъ Московскомъ университетѣ, заседание 30 ноября 1846 г., № 4, 1846, отд. IV, с. 73-102 – отделен отпечатък, Москва 1847). За автора на тази публикация вж. по-нататък, с. 13 и сл.

³⁴ Обстоятелствата по откриването на ръкописа и по неговото проучване са изложени подробно от Калайдович в неговата голяма монография за този паметник: *Іоаннъ Экзархъ Болгарскій*, Москва, 1824.

³⁵ Вж. предишната бележка.

³⁶ Пос. съч., с. 99, бел. 42: „Сборникъ, въ коемъ найденъ сей древнѣйшій Болгарскій переводъ, пожалованъ Екатериною Великою, изъ собственныхъ ея Величества комнатъ, канцлеру Графу Безбородкѣ, по смерти его отданъ въ С. Петербургскій Архивъ, а 6 Сентября 1821, вместе съ другими рукописями, присланъ Государственному Коллегію Иностранныхъ дѣлъ въ Московскій ея Архивъ для храненія.“ Данните за този ръкопис, съдържащ 541 листа, заедно с резултатите от изследването на водните знаци на хартията, датиращи се в 1460-те години, се дават в предговора към том 41 от Пълното събрание на руските летописи, Москва, 1995, с. VI. Понастоящем се съхранява в Руския държавен архив (РГАДА), фонд 181 (МГАМИД), № 279/658.

³⁷ Пак там.

³⁸ Пак там, с. 181. По въпроса за този цитат ще се спрем по-нататък в настоящото изследване.

³⁹ Вж. Кую Куюв, *Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*,²София: Наука и изкуство, 1986.

Четири години след откриването на «Шестоднева», в 1817 година, руският държавен канцлер граф Н. П. Румянцев⁴⁰ изпраща и в Московската епархия археографска експедиция за издирване на стари ръкописи и документи, съхранявани в многобройните манастири на областта. Тази експедиция се състои от Калайдович и Строев, които още на първия ден от пътешествието си откриват във Възкресенския Ново-Ерусалимски манастир при Москва един забележителен ръкопис, по-късно известен под названието «Изборник князя Святослава 1073 года».⁴¹ В началото на написания върху пергамент и украсен със заставки и илюстрации сборник от различни съчинения се намира посвещение, в което се чете името «княз Святослав», а от това име, както и от датата на преписването в края на ръкописа, може да се предположи, че преписът е изготвен за руския княз Светослав Ярославлевич (1073-1076). Още при откриването на този ръкопис изследователите му забелязват обаче, че името на руския княз е написано в посвещението на сборника върху изстъргано друго име, стоящо преди това на същото място. Това довежда изследователите до предположението, че сборникът бил преписан за предшественика на този княз, княз Изяслав Ярославлевич, и след смъртта му името на носителя на посвещението трябвало да бъде променено. Това обяснение удовлетворява всички и то се утвърждава като факт.

Руската общественост посреща откриването на този ръкопис с още по-голям възторг, отколкото откриването на «Шестоднева» на Йоан Екзарх: „Ето, че и ние имаме също своя собствена книжнина!“ – и тя датираща от най-ранната епоха на руската християнска култура: от Златния век на Ярослав Мъдри, строителя на киевските църкви, в чийто дворец, както се знае от руските летописи, били превеждани и писани много книги.⁴²

Въодушевлението на руската общественост няма обаче да продължи дълго. 30 години след откриването на Светославовия сборник от 1073 година, в Кирило-Белозерския манастир в Северна Русия бива открит от московския професор Степан Петрович Шевирьов ръкопис от XV век с почти същото съдържание.⁴³ В посвещението на този сборник обаче името на княза не е изстъргано и там се чете «великият от царете Симеон»⁴⁴. С това вече се изяснява за кого е бил първоначално предназначен и откритият по-рано сборник. За тридесетте години, разделящи откриването на двата преписа, руската общественост е могла вече да научи повече за българската средновековна култура – на първо място от трудовете на Юрий Венелин, но и от дейността на Николай Палаузов, популяризираща българската история и култура. А и с претърсването на руските и балканските манастирски книгохранилища броят на паметниците на българската оригинална и преводна средновековна литература нараства неимоверно – дори застрашава-

⁴⁰ Граф Николай Петрович Румянцев проявява от дълго време интерес към руската история и събира стари книги и художествени произведения, като неговата частна сбирка след смъртта му ще съставлява основата на открития през 1831 г. в Петербург и пренесен през 1861 г. в Москва «Московский обществен и Румянцев музей», през 1925 г. преименуван в «Библиотека В. И. Ленин» – за Н. П. Румянцев и неговата сбирка вж.: А. Х. Востоковъ, *Описание русских и словенскихъ рукописей Румянцевскаго музея*, С.-Петербургъ 1842.

⁴¹ Подробности по експедицията и откриването на този ръкопис вж. в монографията на Калайдович, с. 102-107.

⁴² За книжовната дейност при двора на киевския княз Ярослав Владимирович през втората четвърт на XI век руската общественост знае от съответното съобщение в руските летописи, възпроизвеждащи известието в ПВЛ от 6545 (1037) година, където за Ярослав се казва: „И собра писцѣ многы и преклядаше от грек на словѣнское письмо“ (Лихачев, ПВЛ I, с. 102 и II, с. 376). Това известие дава повод за голяма дискусия между руски и чужди изследователи, преминала на страниците на научната периодична преса в Русия и извън страната в последните години на XX век – срв. по този въпрос студиите на Francis J. Thomson, «*Made in Russia*». *A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia (Millennium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Rußland, 988-1988, Köln-Weimar-Wien: Böla Verlag, 1993. с. 295-354)* и Г. Г. Лант (Н. G. Lunt), *Еще раз о мнимых переводах в Древней Руси*. По поводу статьи А. А. Алексеева (Труды Отдела древнерусской литературы, 51/1999, с. 435-441), както и статиите на А. А. Алексеев, *Кое-что о переводах в Древней Руси* (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона «*Made in Russia*»), пак там, 49/1999, с. 278-296 и *По поводу статьи Г. Г. Ланта «Еще раз о мнимых переводах в Древней Руси»*, пак там, 51/1999, с. 442-445. При тази дискусия видните изследователи на старославянската литература Томпсън и Лънт отбелязват, че това известие в руските летописи е много късна интерполация; за него не съществуват никакви доказателства, също както няма доказателства изобщо за преводаческа дейност на „руски книжовници“ и то не само през XI-XII век, а всички обявени от руските и съветските автори за „руски“ преводи от гръцки език са дело на български книжовници и в Русия са били подложени само на незначителна обработка, при която се забелязват характерните особености на българския език от техните български протографи. Срещу тези факти руските изследователи, вкл. представящият в дискусията руската страна А. А. Алексеев, не могат да посочат никакви сериозни научни аргументи, а се позовават на безпочвени твърдения с пропагандно-националистически характер.

⁴³ Вж. С. П. Шевыревъ, *Попѣдка въ Кирилло-Бѣлозерскій манастирь*. Ваканционные дни в 1847 года, ч. 2, Москва 1850, с. 30-32.

⁴⁴ През следващия век и половина в науката ще се утвърди схващането, че т. нар. «Изборник князя Святослава 1073 года» представлява препис от Сборника на цар Симеон, за чийто произход ще бъдат разпространявани от най-видните представители на съветската наука всевъзможни твърдения, лишени от всякакви основания. Въз основа на изследванията на ръкописа по време на неговата реставрация преди факсимилното му издание, извършени в края на 1970-те години, ще може да бъде установено, че листовите, съдържащи илюстрациите и заставките с посвещението принадлежат на българския оригинал, писани са върху пергамент, различен от този на останалата част от ръкописа, с различно мастило и с различен почерк. А сравнението с добавените допълнително към Остромировото евангелие изображения на евангелистите показва, че всички тези илюстрации са изготвени от едно и също българско художествено ателие по всяка вероятност през втората четвърт на X век. На този въпрос ще се спрем по-нататък подробно.

що за представите на набиращото по това време сила движение на панславизма, в което ръководната роля на руската култура за славянството започва постепенно да избледнява и малко по малко придобива характер на прикритие за завоевателните цели на руската имперска външна политика. В този смисъл симпатиите към българския народ и неговата култура, но и към ролята на България, започват да отслабват – те ще достигнат до мъртвата точка няколко десетилетия по-късно, в средата на 1880-те години, когато ще повлияят решително върху научната интерпретация на историческите факти. До тогава обаче ще изминат доста години на интензивна научна дейност, при която не само ще бъдат събрани и натрупани голям брой информации, но и ще бъде възможна поне в известна степен тяхната обективна преценка.

Бележката в книгата на Калайдович, в която са дадени трите откъса от т. нар. Архивен сборник, заедно с пълния текст, съобщаващ името на презвитер Григорий, насочват малко по малко вниманието на изследователите към този ръкопис. Трябва обаче да мине още четвърт век до публикуването на следващите откъси от него, които ще разкрият най-важните обстоятелства във връзка със съставянето му, но преди всичко с неговия протограф. И тези обстоятелства, макар и да изясняват цялата негова история и предистория, ще бъдат оспорвани от голям брой руски и съветски автори през следващото едно и половина столетие. Публикацията прави в 1851 година завеждащият Архива на Министерството на външните работи в Москва, където ръкописният сборник се съхранява – княз Михаил Оболенски.⁴⁵ Издателят на ръкописа, който ще посвети на неговото изследване изцяло следващите две десетилетия от живота си, е един от най-активните и най-заслужилите изследователи на руските летописи и допринася най-много за решаването на най-сложния и заплетен въпрос от изследването им, отнасящи се за ранната история на руския народ и за нейната тясна връзка с българската история и култура. Неговите трудове, независимо от тъй важното място, което те заемат в руската историография, ще бъдат премълчавани от болшинството руски и неруски изследователи, а главният му труд⁴⁶ ще бъде поставен в индекса на забранените книги в Царска Русия и иззет от всички руски библиотеки; в библиографиите на руските издания не се споменава,⁴⁷ както и в каталозите на библиотеките от Европейското библиотечно обединение⁴⁸ – освен два запазени случайно екземпляра, които се намират в Берлинската Държавна библиотека⁴⁹ и в библиотеката на Софийския държавен университет „Свети Климент Охридски“. За автора не се съобщават никакви сведения в съветските и руските библиографски справочници чак до последните години, когато в руския интернет биографски справочник се дават вече твърде кратки бележки за него с причисляване на трудовете му, сред които обаче не се споменава главният му труд.⁵⁰ Но и в дореволюционната руска научна и справочна литература могат да се намерят съвсем малко сведения за него – две неголеми статии в периодичния печат, поместени след смъртта му в началото на 1873 година.⁵¹

На първата публикация на княз Оболенски във връзка с Архивния сборник руските специалисти, но и широката читателска публика, реагират отрицателно, като обвиняват издателя на публикуваните откъси от сборника в некомпетентност, а самите откъси – в излагащи по неверен начин известните на всички факти и събития от историята на Русия, изопачени по незнание от копистите. Княз М. Оболенски дава в своята публикация само два откъса от сборника – неговото «оглавление» (съдържание) и поместения в края му летопис със заглавие „Лѣтописецъ Русскихъ Царей“, придружени с коментари. Но още «оглавлението» на сборника е необичайно и свидетелства за прилаган рядко похват на копистите – в началото на своя ръкопис да дават изцяло пълния опис на съдържащите се в протографа им статии и части, и то независимо от това, че в техния препис някои от тези части не се съдържат. Копистите правят това обаче не от неграмотност и непознаване на копирания от тях текст, а с пълното съзнание да възпроизведат доколкото им е възможно точно оригиналния протограф, независимо от това какво той съдържа в момента на копирането. По такъв начин те предават заглавията на всички отделни статии или части, които съдържал техният протограф – или оригиналът, от който той е бил преписан. А те са 784, макар и в ръкописа да се съдържат само 330. Липсващите в този сборник статии обаче не са нито неизвестни, нито безследно загубени – княз Оболенски открива голяма част от техните заглавия почти в същия ред в т. нар. «Изборникъ Святослава 1073 года». Или с други думи, оказва се, че първият протограф на Архивния

⁴⁵ Князь Михайлъ Андрѣевичъ Оболенскій, *Лѣтописецъ Переяславля Суздальскаго*, составленный въ началѣ XIII в. (Временникъ Императорскаго Московскаго общества истории и древностей российскихъ 9/1851, с. I-C, I-119).

⁴⁶ *Изслѣдованія и замѣтки князя М. А. Оболенскаго по рускимъ и славянскимъ древностямъ. Приложение къ сочиненію его: „О первоначальной русской лѣтописи“*, Москва, 1870, и др. статии, Санктпетербургъ: Типографія и хромолитографія А. Траншеля, 1875.

⁴⁷ Единствено изключение прави библиографията на руското летописание (вж. бел. 32), № 714.

⁴⁸ The European Library: www.theeuropeanlibrary.org/portal/index/htm

⁴⁹ Deutsche Staatsbibliothek Berlin, 4°Ue 1561.

⁵⁰ www.rulex.ru/01150028.htm

⁵¹ Това са публикуваните във връзка със смъртта му кратки статии-некролози от М. И. Семеновский, в Руская старина, 1873, VII и Н. Костомаров, в Русскій архивъ, 1873, № 4, кол. 667-672.

сборник, от който в 1261 година е изготвено съкратено и силно преработено копие, чийто препис е този сборник, е бил значително по-голям, като след историческите текстове и публикувания от княз Михаил Оболенски *Лѣтописецъ Русскихъ Царей* е съдържал още една, трета част, състояща се от въпросния Изборник. И именно този огромен ръкопис е представлявал препис от «Симеоновия сборник». Но както може да се съди от неговото оглавление, този сборник е съдържал и още една част, състояща се от текстове с най-разнообразно съдържание във връзка с доброто и злото, добродетелта и злостта. Под названието БЧЕЛА (пчела) и тази част от сборника е била запазена в безброй преписи, изготвяни чак до XIX век. От българския протограф, и по-специално от неговата първа и основна част, възникват през следващите векове и значителен брой други деривати, които ще получат съобразно своето ново предназначение нови заглавия, също явяващи се в различни варианти. И тези варианти няма да представляват никакви нови съчинения, обогатяващи и развиващи по-нататък съдържанието на протографа си, а – колкото това и да изглежда невероятно и дори абсурдно – промените, които те ще изпитат, ще засегнат главно обема им, който вместо да се обогатява и допълва, само ще бъде съкращаван, а често и изопачаван. А кои са тези деривати, ще покажат някои от изследванията през следващите десетилетия.

На това място княз Оболенски допуска при първата си публикация на части от Архивния сборник⁵² една съществена грешка, която ще попречи на правилния ход на по-нататъшните изследвания чак до сега. Той разглежда историческата първа част от първоначалния сборник-протограф от X век, съхранена в по-голямата си част в Архивния сборник, не като цялостна и единна композиция, а като компилация от отделни исторически съчинения, в центъра на които са залегнали хрониките на Йоан Малала и Георги Монах/Амартол⁵³ и неговия продължител. А това е в действителност първообразът на всички многократно преписвани в руските земи чак до XVIII и XIX век исторически сборници, на които в Русия се дава названието „Хронограф“ в неговите различни варианти. И това е именно търсеният и намерен още два века преди руската изследователка проф. Л. Горина „Български хронограф“. Оболенски ще успее да коригира тази своя грешка едва при излязлата в 1875 година негова посмъртна публикация, чието издание ще бъде унищожено и за която липсват сведения, че е била позната на следващите изследователи чак до днес – а дори и някои съветски автори да са имали достъп до нея, те премълчават това. В тази публикация той вече ще нарече сборника-протограф със същинското му име. Но неговата грешка ще бъде коригирана също и от двама други руски изследователи – и то независимо един от друг. При това те и двамата са общопризнати за най-добрите познавачи на руската средновековна богословска и историческа, преводна и оригинална книжнина: архимандрит Леонид и Алексей Александрович Шахматов – студиите на тези двама автори, издадени в 1889 и 1899 година, ще бъдат обаче дискриминирани от официалната руска и съветска «наука», също както последния труд на Оболенски. Те няма да бъдат споменавани в трудовете на останалите руски и неруски автори, и двете представляват днес голяма библиографска рядкост и няма повече да се препечатват – на тях ще се спрем по-нататък подробно.

* * *

Паралено с публикацията на княз Михаил Оболенски от 1851 година⁵⁴ и независимо от нея започват да излизат в Русия изследвания и публикации на руски преписи от XV до XVII век на посочените малко по-горе сборници с историческа тематика, първо място сред които заема трудът на Андрей Николаевич Попов (1841-1881)⁵⁵. Макар и с течение на времето да бъде установено, че всички тези преписи са деривати от същия сборник-протограф, на който посвещава изследванията си Оболенски, отначало те ще получат от повечето изследователи невярна характеристика и ще станат обект на празни и безсмислени спорове, продължаващи и до днес. Още тяхната класификация, извършена от първия им изследовател, ще бъде поставена на погрешни основи, поради което главните въпроси, свързани с техния произход и с тяхното съдържание, ще останат без отговор – и то не защото е трудно да се отговори на тях, а защото получените отговори не говорят особено добре за авторите и редакторите им, но и за цялата история на руската средновековна книжнина, поради което ще бъде счетено от изследователите за по-добре те да бъдат премълчани. Но постепенно ще стане ясно, че и двете единствени алтернативи, свързани с произхода на тези безбройни ръкописи, преписвани от XV и чак до XIX век по цялата огромна руска страна, не свидетелствуват нито за начетеността, нито за особената интелигентност на руските им кописти и редактори. В първите десетилетия на X век, от когато датира съставянето на Симеоновия сборник, и в средата на същия век, когато се извършва първото му прередактиране въз основа на Хрониката на Георги Амартол с добавките на неговия продължител, този сборник представлява най-актуалният справочник по история, какъвто може да бъде съставен по това време в Европа. Същият текст обаче шест века по-късно ни дава най-ярък пример за изостаналостта и ретроградността на руското съвременно общество – в този смисъл

⁵² Вж. по-горе, бел. 44.

⁵³ За Георги Монах/Амартол вж. по-долу, бел. 203.

⁵⁴ Пак там.

⁵⁵ *Обзоръ Хронографовъ Русской редакци, I-II*, Москва, 1866.

е напълно излишно да се посочи до къде стига европейската наука и култура в XVI, XVII и XVIII век, когато руските книжовници продължават да преписват и преписват не само историческите части от Симеоновия сборник, а и всички останали негови части. В същия смисъл едва ли би могла да се тълкува положително компилацията на съдържащите се в преписите текстове, дори и ако техни източници бяха някакви гръцки сборници с аналогично съдържание – а тези сборници, ако съществуваша, не биха били също по-стари от средата на X век, защото към средата на XI век историческите съчинения на Малала и Амартол „излизат от обръщение“ и във Византия, а съчиненията на Малала дори попадат в индекса на забранените книги и се унищожават, като същото засяга в значителна степен и съчиненията на Амартол, части от които са запазени единствено в руски преписи на българския им превод. Така че алтернативата за мнимия гръцки произход на неизвестния, напразно търсен и неоткрит до днес от руските изследователи протограф на тези сборници, едва ли може се счита за по-достойна за честта на „руската средновековна литература“, отколкото другата алтернатива, според която руските „книжовници“ са взели наготово запазените случайно по един или по друг начин остатъци от българския сборник от X век и са ги събирали късче по късче шест века след унищожаването на оригинала. И именно трите основни „редакции“ на тези исторически сборници, както ги определя техният изследовател А. Н. Попов, отговарят на трите варианта на първоначалните преписи от българския оригинал, изпълнен още в края на X и в първите три десетилетия на XI век в Киев и Новгород, а може би дори и в други руски градове. Те получават толкова голямо разпространение по цялата страна, че и след масовото унищожение на българските книжовни паметници и техните преписи през последните десетилетия на XI и първите години на XII век успяват да се запазят части от тях до средата на XVI век, когато и тези остатъци ще бъдат унищожени заедно с голям брой стари летописи във връзка с установяването на новата руска национална доктрина, като преди това от тях се изготвят повече или по-малко манипулирани преписи. Това обяснява и многообразието на различни редакции, предаващи по различен начин първоначалния текст – а тези редакции в действителност не представляват нищо друго, освен премахването на определени сведения. И това обстоятелство, колкото то и да е лесно разбираемо, създава най-големи затруднения на изследователите, които не могат – или не искат! – да си обяснят защо някои късни преписи, които съдържат несъмнено автентични подробности, са по-пълни от по-старите преписи и нямат никаква връзка с тях. И изследователската дейност на руските учени ще се ограничи през следващия век и половина в малко продуктивното класифициране на различните «редакции» на тези сборници, без да се потърсят причините за възникването на това огромно множество от различни варианти на един и същ текст, чийто архитип при всичкото старание на изследователите няма да бъде открит – защото не трябва да бъде открит.

Липсата на достатъчно опорни точки за действителното съдържание на първоначалния протограф е другата пречка, затрудняваща изследователската дейност. Защото, независимо от подробното «оглавление», което е съдържал преписът от 1261 година, послужил за протограф на Архивния сборник, в него също вече са липсвали някои части, а от техните заглавия трудно може да се съди за първоначалното им съдържание и за техния обем, преди те да са били унищожени. И това ще стане ясно най-късно след първото публикуване на някои от историческите сборници, извършено от А. Н. Попов в неговия Обзор Хронографовъ Русской редакции.

Ако за руската историография тези сборници, получили в Русия названието „Слѣдѣніи и Рѣшѣніи ѿ ѿписѣвъ“, представляват твърде ограничен интерес, и то само като литературни паметници, чиито автори са «обогадили руската литература» със значителен брой компилации от едни и същи преводи на съчинения от предимно гръцки историци, една «случайно попаднала в тях вставка», съдържаща сведения за българската история, ще ги постави в центъра на интереса на българските историци и българската общественост, който няма да отслабне през следващия век и половина. И за това време, въпреки огромния брой изследвания, посветени на тази «вставка», няма да се изясни нито нейният произход, нито начинът, по който тя «случайно» е попаднала в руските исторически сборници, съставени не по-рано от XV и дори XVI век. А тя съдържа най-важния открит до тогава автентичен писмен извор за българската история, известен под названието «Именник на българските князе», което му се дава от хърватския историк Франьо Рачки – по-късно това название ще бъде модифицирано в «Именник на българските ханове», макар че в него думата «хан» или «кан» не се среща нито веднъж, също както не се среща и в останалите писмени извори за многовековната българска история, и то независимо от това дали историческите сведения се дават от приятели на нашата страна (което е много рядко) или от наши недоброжелатели (което става най-често). В него се съдържат имената на единадесет български владетели – или «князе», както изрично се казва в ръкописа – заедно с годините на тяхното управление и със странни думи на неизвестен език, който «специалистите» ще определят като «тюркски». Имената на тези князе са: Авитохол, Ирник, Гостун, Курт, Безмер, Исперих, Тервел, Севар, Кормисош, Телец и Умор. До откриването на този списък на науката са били известни имената само на половината от тези владетели и то в тяхната гръцизирана форма (напр. Кормисиос, Тервелиос), като за другите не се е знаело нищо. Освен имената на владетелите и техния род, времето на тяхното управление и посочените по-горе думи от неизвестен език,

които ги придружават, в списъка има още две важни сведения. Едното е след името на Безмер и гласи, че първите пет князе са управлявали – или както дословно се казва «дръжаше княжение» – отвъд («об оному страню») Дунава 515 години с остригани глави, след което княз Исперих дошъл отсам («на страню») Дунава и е княз също досега («тожде и доселе»). За преселване на цял народ там не се казва нито дума, а само за преместване резиденцията на владетеля. Второто е във връзка с Кормисош, за когото се казва, че изменил рода Дуло, като го заместил с рода Укил.

Тази «вставка» от двадесетина реда следва в ръкописите непосредствено след частта в тях, посветена на историята на еврейския народ и завършваща с края на Четвърта книга Царства от Библията. След нея идва също тъй непосредствено и без преход Петата книга от Хрониката на византийския историк Георги Амартол, посветена на царуването на Навуходоносор, базираща също на разказа от Библията. За нейния произход са изказвани досега само разни предположения, като никое от тях не се подкрепя с каквито и да е доказателства и рано или късно бива отхвърлено. Така повечето изследователи предполагат, че «тюрко-туранските» имена на «хановите» първоначално били написани на гръцки език върху някакъв камък или скала, преписани от там и преведени на «славянски» език на някакъв лист. Този лист бил попаднал при неизвестни обстоятелства в ръцете на малограмотен копист, който пък поради своята необразованост помислил, че и тези имена са на някакви «вавилонски» (или както пише на друго място в ръкописа «васоурийски») царе. А след това същият ръкопис бил вече автоматично преписван от следващите кописисти.

Сочейки неоснователността на това предположение, застъпвано от най-именити наши и чужди историци,⁵⁶ някои автори се питат по какъв начин «Хан-Испериховата орда» е могла да носи със себе си чак от «Волжка България» такава скала и предлагат някакъв друг по-удобен за транспорт материал, напр. рог или дори пръчка. На днешния читател ще се види странно, че срещу стотиците именити автори поддържащи това твърдение – което дори не се представя като предположение, а като установен факт – се намира само един изследовател, руско-немският славист Макс Фасмер⁵⁷, който да обърне внимание на обстоятелството, че с гръцки букви не може да се напише поне една четвърт от думите в Именника. За да се излезе от тази задънена улица започват да се изказват и някои по-съвременни хипотези, които се обосновават със съчинението «О писменех Черноризца Храбра», според което и преди Кирил и Методий българите имали «писмена», но приемат като аксиома предпоставката, че при тези «писмена» не може да става и дума за някаква буквена писменост. А за да се напишат с помощта на идеограми думите, съдържащи звуци, за които липсват гръцки букви, както предлага един известен български филолог, трябва да допуснем, че сред огромния брой от идеограми, с каквито трябва да са си служили авторите на Именника, е имало идеограми освен за понятия, отнасящи се до най-елементарното ежедневие, но също и за стотици съществителни или собствени имена, каквито ще намерим само при последната степен от развитието на египетската, халдейската, китайската и японската писменост и техните варианти, които при това изискват наличието на определено съсловие от населението, заето с администрацията и с религията, за каквото при «чергарите-номади» от «Хан-Испериховата орда» по-горе споменатите автори не могат и да си помислят. И ако значителният напредък в науката за древните писмености през последните десетилетия, както и изследванията в областта на старите езици, отхвърлящи «тюркския» произход на загадъчните думи в Именника, вече ни дава основание да разгледаме наново този въпрос, като дори са изказани за него задоволителни обяснения, засега все още неразрешен остава въпросът как списъкът на българските владетели е попаднал в руските ръкописи от края на XV и XVI век. Наистина, цяло десетилетие преди края на XIX век ще се появи в руската научна литература напълно задоволително обяснение за появата на въпросната «вставка», при това дадено от един от най-осведомените и най-заслужилите изследователи на руската средновековна книжнина, но и то, подобно на изследванията на княз Оболенски, ще бъде игнорирано от останалите изследователи – на този въпрос и изобщо на изследванията на този автор във връзка с руските исторически сборници, ще бъде отделено по-нататък повече място.

Най-важните особености на въпросната «вставка» в руските исторически сборници отбягват от вниманието на нейния първи откривател, А.Н. Попов – както отпада от вниманието му и нейната връзка с Архивния сборник, с чието съдържание изследователят не се занимава. Той дори не го е виждал, като се уповава на първите бележки за него от княз Оболенски, описващ го като «непълн превод от Хрониката на Йоан Малала Антиохийски с вставки». А именно връзката на «вставката» с останалия текст на Архивния сборник посочва както нейното първоначално място в протографа му, Сборника на Григорий от X

⁵⁶ Становището, че оригиналът на този «тюрко-турански» текст е бил написан първоначално с гръцки букви, застъпват също Ив. Дуйчев и Васил Златарски.

⁵⁷ М. Vasmer, рецензия за Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II Sprachreste der Türkvölker, Budapest, 1942 (Zeitschrift für slavische Philologie, XXI/1952, с. 200): „На с. 296 се разглежда известният Именник на князете (Fürstenliste) на дунавските българи от Елинския летопис. Авторът вижда в него славянски превод от гръцки оригинал. С това доста разпространено схващане аз не мога да се съглася, тъй като начинът, по който се предават туркотатарските звуци го изключват. От къде идват тогава буквите ш и ч, ако са били написани с гръцки букви? Думите *шегор въчем* или *текучимем*, *дванхишехтем*, *кормисош* и т.н. не могат да се напишат с гръцки букви...“

век, преди да бъде отстранена от него, така и нейния произход. Но също доказва общия произход на различните редакции от руските исторически сборници, водещи началото си от този български ръкопис.

Ние днес не знаем в каква форма «Именникът на българските князе» е бил включен в този летопис – а че е бил включен там не подлежи на съмнение, след като знаем за наличието и на други важни сведения за българската история, запазени в някои преписи на унищожения летопис. Макар и тук да не е място за подробното му разглеждане от гледна точка на неговото съдържание като извор за историята на нашия народ, не може да не обърнем внимание поне на две обстоятелства: В него никъде не се говори за начало на българската държава и ние нямаме никакви основания да предположим, че българската държава и българската държавност започват с първия владетел от рода Дуло, споменат в списъка на владетелите заедно с още десет други имена. Но както също ще можем да се убедим по-нататък, и годината 165 сл. Р.Хр., с която започва «Именникът», не дава началната дата на българската държава – ако и тази дата да е много важна в историята на стария свят, а не само в историята на България или дори на Югоизточна Европа. И тя е важна заради реалните събития, започнали тогава и завършили 515 години по-късно с признаването на България от Византия, а не поради символичния смисъл, който някои автори в последно време ѝ приписват. Също и мястото, където неизвестният руски книжовник от XVI век поставя оцелия от унищожения оригинал списък с имената на българските князе, трудно може да се приеме, че е било избрано случайно. Преди 70 години бележитият немски ориенталист Бернд фон Арним в една своя статия⁵⁸ обърна внимание върху връзката между името на първия български княз от рода Дуло, Авитохол, с името на една видна личност от Стария завет, Ахитофел. В статията си той подчерта изрично, че това име е с неустановена етимология и е могло лесно да се модифицира от Авитохол (= Син на Елена), а единственият негов носител е главният съветник на цар Давид, за когото се говори на много места във Втора книга Царства. И това е един от редките случаи, когато имена на лица от Стария завет не се повтарят нито веднаж. А за този съветник се казва, че възплътявал понятието съветник в най-възвишения му смисъл като върховна инстанция на правдата. Обаче неговата роля в историята не се изчерпва с това – той е и пращяло на цар Соломон, чиято майка, Батсеба, е негова внучка от сина му Етиам. И туй не може да е отбягвало от вниманието нито на Григорий, нито дори на «малообразования» копист от XV век, многократно записал това име във Втората книга Царства, която предшества вставката с «Именника». Като познаваме добре усърдието, с което средновековните книжовници както на Изток, така и на Запад, са използвали дори случайни съвпадения, и то не само в личните имена, за да докажат и утвърдят по такъв начин божествения произход на своите владетели, би било малко вероятно авторът на летописа да пропусне такава възможност, показваща връзката на основателя на българската владетелска династия дори с родословието на Исус, с което започва и Евангелието от Матей.

Но това не е единствената връзка между вставката с «Именника на българските князе» и предшестващия го текст от Четвърта книга Царства. Предавайки имената на всеки от юдейските царе, тази книга повтаря заедно с тях 22 пъти една и съща формула: „[а делата му] **не са ли написани в книгата на летописите на юдейските царе?**“ (1.18, 8.23, 10.34, 12.20, 13.7, 13.12, 14.15, 18.28, 15.6, 15.11, 15.15, 15.26, 15.31, 15.36, 16.19, 20.20, 21.17, 21.25, 23.28, и 24.5). Ако и да не срещне нито веднаж тази формула в «Именника», внимателният читател вече знае от текста на предхождащата го част, че делата на споменатите там владетели също са били написани в книгата на летописите, а напомнянето им непосредствено след книгите на юдейските летописи е целяло да насочи вниманието му и към историята на неговия народ, като част и продължение от всеобщата история на човечеството, предадена в книгите на Стария и Новия завет.

Бернд фон Арним не е знаел нито за сборника на Григорий, нито за неговото «оглавление», в което е фигурирал «Летописът на българските царе» и предполага, че «Именникът на българските князе» може да е представлявал „един вид продължение и послесловие след Симеоновия превод на «Осмъкнижието»“ (т.е. първите осем книги на Стария завет) – а това е разделната точка в съдържанието на историческия дял от българския сборник-протограф от X век! И мястото, където първоначално се е намирало в него киноарното заглавие с подписа на Григорий. А от текста, който е следвал след това заглавие, очевидно се е запазил от унищожение само откъсът с т. нар. «Именник». Туй предположение не противоречи с нищо на предположението, че в «Летописа на българските царе» в сборника от X век трябва да се е съдържал и един повече или по-малко подробен разказ за историята на българските князе с имената им и годините на тяхното управление, подобен на т. нар. «Летопис в кратце» от патриарх Никифор, който е поставен в «Светославовия сборник» на мястото на унищожения български летопис.

Във всеки случай тъкмо «вставката с неизвестен произход», колкото това и да е неприятно на руските изследователи, ни дава още едно от най-важните указания, че същият сборник-протограф от X век на Архивния сборник е бил тъй усърдно търсеният до сега, но все още неоткрит протограф и на всички останали руски исторически сборници със смесено съдържание, запазени в преписи от XVI до XVIII век

⁵⁸ B. v. Arnim: *Wer war Avitochol?* (Zur Fürstenliste), *Сборник въ чест на проф. Л. Милетич*, Sofia, 1933, с. 573-575.

и известни под общото им руско название „Еллинскіи и Римскіи лѣтописецъ“ – но също и на така наречената „Толковна палая“⁵⁹. В последвалия публикацията на А. Попов век и половина ще се появи в руската научна литература вече трудно обозрим брой публикации, имащи за цел да покажат независимия от българската средновековна книжнина руски произход на този тип компилации.⁶⁰ Но нито една от тези публикации няма да бъде в състояние да посочи нито «руския», нито мнимия «византийски» прототип на тези сборници. И да обясни по какъв начин те се появяват изведнъж чак в XVI век, когато във Византия отдавна са унищожени и забравени някои от съставните им части, като Хрониката на Йоан Малала, за която знаем, че още преди средата на XI век е поставена в списъка на забранената литература. И като Хрониката на Георги Монах/Амартол, съществени части от чийто гръцки оригинален текст не са запазени в нито едно от хранилищата на византийски ръкописи по света. И съвсем не на последно място да докаже руския произход на добре забележимите следи от фонетиката, етимологията и морфологията на българските протографи в изпълнените от XVI век нататък в руските земи преписи. А някои от най-употребимите български думи, като напр. черга и братоучедъ остават неразбрани и необясними и за най-висококвалифицираните руски изследователи – също както липсата на твърде характерни за руския език граматични форми, като инфинитив и творителен падеж, в текста на „руските“ автори и преводачи.⁶¹

* * *

Върху изследванията на княз М. Оболенски относно Архивния сборник, последвали неговата публикация от 1851 година, трябва да се спрем по-подробно. Тези останали незавършени изследвания биват издадени след смъртта му от неговата дъщеря, княгиня А. М. Хилкова в 1875 година,⁶² но изданието бива конфискувано от цензурата и унищожено по всяка вероятност веднага след излизането на книгата, от която са известни засега само два екземпляра,⁶³ така че нейно съдържание е напълно неизвестно за останалите изследователи. Поради това от тези изследвания на кн. Оболенски тук ще бъдат представени по-големи откъси, а главните му заключения ще бъдат обстойно резюмирани, тъй като те предават най-важните сведения за текста на сборника-протограф и практически решават почти всички въпроси, свързани с неговия произход и неговото съдържание.

Изследванията на княз Михаил Оболенски през 1850-те и 1860-те години се провеждат в две насоки. Той издирва и открива между руските исторически сборници от XV до XVIII век още няколко преписа от други новгородски протографи от XIII век, различни от протографа на изследваният от него сборник, но следващи същия първоначален образец, в това число и препис от протограф, датиран в края на X век, а и друг препис, който предава перифразирано загубеното послесловие на оригинала. От тези преписи Оболенски вече може да реконструира историята на сборника и неговия първоначален протограф. За това ще му помогнат на първо място поместените в два от преписите сведения за съставителя на сборника, Григорий, прозвиреръ мнихъ всѣхъ црковныхъ Българскихъ црквен – по-късно ще бъде открит във Варшава и трети препис с почти идентичен текст. Въз основа на сведенията, поместени в друг по-късен препис от сборника, Оболенски установява, че летописът съдържащ се в първоначалния протограф, е бил съставен в средата на X век, между годините 956 и 962 – а обстоятелството, че върху него авторът му Григорий е работил шест години, говори за това, че е бил със значителен обем⁶⁴. Предположенията на Оболенски и някои други изследователи, че Григорий напуснал България в знак на протест от провизантийската политика на българския цар Петър, няма да се потвърдят и постепенно ще може да се затвърди схващането, че Григорий е отишъл в Киев при великата княгиня Олга в официална мисия по поръка на българския цар. Оболенски изследва много внимателно сведенията от историческите извори за посещението на великата киевска княгиня в Константинопол, в които се съобщава на няколко места името на духовника Григорий, придружаващ я в свитата ѝ като неин съветник. При проучванията, които прави и в руските летописи той открива там някои подробности, свидетелстващи за това, че те могат да бъдат предадени само от очевидец – т.е., че при съставянето на първоначалната версия на руските летописи явно трябва да е участвал и Григорий. Тези резултати от изследванията си Оболенски ще публикува в 1870 година като отделна книга,⁶⁵ а те ще съставят и ядрото на последната му публикация, излязла вече след неговата смърт.⁶⁶ В

⁵⁹ За т. нар. „Тълковна палая“ вж. Татьяна Славова, *Тълковната палая в контекста на старобългарската книжнина*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2002 и същ., *За протографа на Тълковната Палая* (вж. по-горе, бел. 7). Срв. и по-долу, бел. 75.

⁶⁰ Най-нова, но непълна библиография на тези публикации вж. при О. Творогов, *Летописец Еллинский и Римский II*, Санктпетербург, 2001.

⁶¹ На тези въпроси, както и на манипулациите на руските автори във връзка с изследванията на „руските“ преводи от византийски истории, станали предмет на дискусия, продължаваща в течение на целия XX век и нестихнала досега, ще бъде отделено по-нататък в изследването повече място.

⁶² Вж. по-горе, бел. 46.

⁶³ Вж. по-горе, бел. 48 и 49.

⁶⁴ Пос. съч. (вж. бел. 46), с. 158.

⁶⁵ Князь Михайль Андрѣевич Оболенскій, *Несколько словъ о первоначальной русской летописи*, Москва, 1870. Своята книга авторът посвещава „на българския народ по случай хилядолетието [870-1870] от присъединяването на българската църква към православието“. Тази малка подробност, останала незабелязана от малцината руски и български изследователи,

тази публикация на княз Оболенски основната тема също е протографът на Архивния сборник и неговият автор, презвитер Григорий. Там се проследяват подробно събитията в Киевска Русия след първата трета на XI век, когато в руската църква постепенно се установява хегемонията на гръцката православна църква и започва унищожаването на българските книги, достигнало през 1070-те години и около началото на XII век своята кулминация.⁶⁷ Още в първата си публикация от 1851 година Оболенски подчертава изрично, че споменаването на името Григорий („Григорій рече“) в *Летописецъ Русскихъ царей* не е грешка на кописта, а се е съдържало още в първоначалната версия на руските летописи от края на X или началото на XI век, имаща за основа летописа на Григорий, а не Хрониката на Георги Амартол, както твърдят повечето изследователи и считат, че вярното име е Георги, съдържащо се в официалната версия на руските летописи в ПВЛ.⁶⁸ Обширен екскурс посвещава Оболенски и на въпроса за идентичността на сирийския хронист Йоан Малала⁶⁹, който единствен между ранносредновековните историци ни предава някои много важни сведения за историята на най-старото население на нашите земи. Във връзка с тях той се спира и на най-ранните съобщения за историята на славяните в историческите извори, но също и за тяхната писменост и за произхода на глаголицата, отразен в летописа от Архивния сборник. При съпоставянето на данните от византийските историци и руските, респ. българските летописи, отбелязва и многократно подчертава, че при така наречените „славяни“ там не се говори за никакви късни пришълци, а за автохтонното население на целия причерноморски район, което живее там от древността.⁷⁰ И както показва едно място от текста на *Летописецъ Русскихъ царей*, останало непроменено от късни манипулации, това население е притежавало своя писменост също още от най-дълбоката древност.⁷¹

цитиращи в своята библиография въпросната публикация (по всяка вероятност без да са я чели!), е от много голямо значение за разбиране възгледите на автора. С нея той подчертава още веднаж, че не приема официалната и повсеместно възприета в историографията теза, според която българският народ бил приел християнството едва в 865 година, когато християнството се обявява за държавна религия, а по-голямата част от българския народ, както и дори някои от неговите владетели, са изповядвали християнството още дълго преди това.

⁶⁶ Вж. по-горе, бел. 46.

⁶⁷ Стр. 143 сл. Княз Оболенски не изказва по този въпрос безоснователни предположения, а се позовава на сведения от историческите извори, вкл. на бележката в един ръкопис от XII век, където българските книги се обявяват за еретически: «Сице бо нѣщѣи еретици глаголють отъ книгъ сръчинскихъ и отъ проклятѣхъ Болгаръ».

⁶⁸ Пос. съч. (вж. по-горе, бел. 45), с. VI сл. Въпроса за авторството на Георги Амартол княз Оболенски разглежда още в посветената на този хронист своя студия (вж. по-горе, бел. 33), където той подчертава особено значение на Архивния сборник, съхранил единствен началото на неговия летопис в български превод, чийто гръцки оригинал не е стигнал до нас. По-късно този въпрос ще даде повод за продължителна научна дискусия. Главният застъпник на тезата за руския произход на преводите в руските сборници от XV до XVIII век става В. Н. Истрин, чиято научна дейност, продължила близо пет десетилетия, е посветена на нея. Истрин издирва, изследва и публикува всички запазени в Русия преписи от Хрониките на Малала и Амартол, но и на така наречената «Александрия», включена също в руските сборници и техния протограф. На тези три комплекса той посвещава големи монографии, но въпреки всички положени от него усилия, няма да открие нито един гръцки оригинал, послужил без посредничеството на български превод за съставянето на късните, според него, руски преводи в ръкописите от XV до XVIII век, които без изключение показват характерните стилови и езикови особености на техния български протограф. Нито Истрин, нито другите изследователи след него, взимат обаче под внимание обстоятелството, че както Хрониката на Малала, така и трудовете на Георги Амартол и неговия продължител, се заменят във Византия в началото на XI век с историческите компиляции на Скилица, респ. Кедрин (вж. по-горе, бел. 27 и 29), а обявените за неконформни исторически съчинения от миналото се унищожават. И това е причината от тези трудове да не са запазени нито по-стари, нито по-нови гръцки преписи, а някои части от тях се съдържат само в български превод и руски преписи.

⁶⁹ Пос. съч., с. 126-131. За «Хрониката» на Йоан Малала вж.: *Ioannis Malalae Chronographia*, rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 2000 (=Corpus fontium historiae byzantinae XXXV, Series Berolinensis) с библиография. Срв. също: ГИИИ II/1958, с. 205 и сл.; О. В. Творогов, *Хроника Иоанна Малалы*, в: *Словарь книжников и книжности Древней Руси, I XI-первая половина XIV века*, Ленинград 1987, с. 166-168 (библ.); Ив. Дуйчев, *Йоан Малала*, в: Кирило-Методиевска енциклопедия II, София 1995, с. 197-199; Между новите публикации вж. репринт от изследванията на В. М. Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, с вступ. статьи М. И. Чернышевой, Москва: Джон Уайли энд Санз, 1994.

⁷⁰ Пак там, с. 3-118. Този екскурс остава незавършен, но поставя основите за дискусията, която в руската историческа наука ще открие Д. Иловайски, изхождайки от същите принципи (Дмитрий Иловайский, *Разысканія о началѣ Руси*. Въмѣсто введенія въ русскую исторію, Москва, 1890 – ново издание под заглавие *Начало Руси*, Москва: Астрель, 2002, 2003). От същата позиция изхожда и българският историк д-р Ганчо Ценов в своите трудове по история на българите, макар и да не познава трудовете на княз Оболенски, а след него и руският историк акад. Николай С. Державинъ, *История Болгарии*, I-II, Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1945-1946. – Този труд на бележития руски учен не поддържа официалната теза на съветската наука за произхода на българския народ и ще бъде подложен на остра и унищожителна критика – вж. С. А. Никитин, *Образование на българския народ и възникване на българската държава* (Исторически преглед, IX/19531 № 1, с. 50-77) – статията е вариант на текста, написан за колективната История Болгарии, подготвена от Института за славяноведение при АН на СССР, отпечатана във Вестник Московского университета, Серия общественных наук, № 1, 1952, с. 131-153. Срв. също рецензията на акад. Н. С. Державин за книгата на Г. Ценов, *Праотечество и праязыкѣ на българитѣ*. Историко-филологически издирвания въз основа на първоизточници, София, 1907, в Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи наук, XIV/1909, 2, с. 323-330.

⁷¹ Пос. съч., с. 140-142:

Във връзка с бележките си относно сведението за Григорий в Архивния сборник и в сборника във Вилнюс,⁷² Оболенски поставя въпроса за славянския превод не само на четирите книги Царства, а и на останалия текст на Библията и неговите източници. В този смисъл той дава и голям брой откъси с цитати от Библията в Архивния сборник в сравнение с текста на т. нар. Острожка Библия – първото печатно издание на «църковно-славянския» превод от 1580 година. Тези сравнения, поместени в отделна глава от неговия издаден посмъртно труд, не са придружени от подробни бележки – съставителите и редакторите на книгата прилагат само една кратка бележка на автора, в която той посочва съответните разнотечения, според него произлезли от превода на текста, направен от еврейския оригинал, а впоследствие сравнен и коригиран по гръцкия превод в Септуагинта.⁷³ Особено внимание Оболенски обръща на текста от Изход 3,14, отнасящ се до Името Господне, както е даден в съответния му превод в Архивния сборник, л. 90 обр. За този текст Оболенски дава в изследванията си обширен екскурс, като го съпоставя с различните версии на текста в руските Библии, Гръцката Библия (Септуагинта) според Лайпцигското издание от 1697 и латинския текст на Вулгата според Лайденското издание от 1697 година, както и най-стария халдейски превод при Онкелос и привежда различните становища по този въпрос на екзегетите, като стига до заключението, че преводът в Сборника на Григорий отговаря на най-старите текстове, възприети от ранното християнство още през втори или дори първи век.⁷⁴

При съпоставянето на откъсите от текста на Библията в Архивния сборник, Оболенски обръща особено внимание на обстоятелството, че тези откъси съдържат най-старата версия от превода – по-стара

Изворникъ Григоріа епископа Болгарскаго, — Лѣтописецъ Русскихъ Царей, стр. 1.	Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей. т. 1. (Лаврентьевская лѣтопись), стр. 3.
И тако разѣдесе словенскѣи азѣкъ томоу и грамота даса азѣкоу	Тако разидесе словѣнскіи языкъ, тѣмже и грамота прозвася словѣнская.

„Изъ сличенія и сопоставленія этого мѣста по Лѣтописцу Русскихъ Царей съ Полнымъ Собраніемъ Русскихъ Лѣтописей открывается самая рѣзкая разница между обоими этими лѣтописными текстами. Отмѣтимъ здѣсь это различіе. Въ первомъ изъ нихъ мы видимъ въ каждомъ словѣ дѣйствительную исторію, подлинное, историческое сообщеніе самыхъ важныхъ фактовъ о языкѣ, или народѣ Славянскомъ и о его письменной рѣчи. Во второмъ, совершенно наоборотъ, въ каждомъ словѣ, гдѣ онъ не повторяетъ буквально перваго, мы не видимъ ничего подобнаго, или видимъ если не прямое искаженіе и отрицаніе факта, то, по крайней мѣрѣ, чисто безмысленный наборъ словъ. Дѣйствительно, что такое эти слова: *тѣмъ же*, т. е. Славянскимъ языкомъ и *грамота прозвася Словѣнская*? Чтò новаго, чтò дѣйствительно историческаго сообщаютъ намъ эти слова? Ничего, кромѣ того, что Славяне называли все свое Славянскимъ. Никакого новаго факта изъ ихъ древней жизни мы не узнаемъ изъ этихъ словъ. Совсѣмъ другое узнаемъ мы изъ Григоріева Лѣтописца Русскихъ Царей. Въ немъ прямо сообщается потомству, что у Славянъ, въ самой глубокой древности, была уже своя грамота, – томоу и грамота даса азѣкоу. О какой же изъ двухъ Славянскихъ грамотъ – Глаголицѣ или Кириллицѣ, говоритъ здѣсь древнѣйшій лѣтописатель? Судя потому, что онъ не упоминаетъ здѣсь объ имени изобрѣтателя, тогда какъ въ другомъ мѣстѣ далѣе, говоря о другой грамотѣ Славянской, онъ прямо указываетъ на изобрѣтеніе ея св. Кирилломъ, естественно полагать, что онъ говоритъ здѣсь именно о Глаголицѣ, относительно которой, по глубокой древности ея, ничего неизвѣстно объ имени ея изобрѣтателя. Такое точно заключеніе не можетъ не вытекать также и изъ того обстоятелства, что въ Лѣтописцѣ повѣствуется здѣсь именно о самыхъ древнихъ вѣременахъ Славянскаго міра, когда Кириллица не была еще для него извѣстна. Черноризецъ Храбръ говоритъ, что въ Кирилловской азбукѣ 24 буквы написаны по греческому алфавиту, а четырнадцать по Словѣнскому языку. Это свидѣтельство Черноризца Храбра, какъ мы увидимъ ниже, составляетъ прямое указаніе на ту самую грамоту, которая ‘даса словенскому языку’ и о которой говоритъ, въ приведенномъ нами мѣстѣ, современникъ Храбра Григорій, епископъ Болгарскій. Одно уже это краткое упоминаніе объ этой грамотѣ въ Григоріевомъ Лѣтописцѣ сообщаетъ необыкновенную важность этому мѣсту какъ самому древнему свидѣтельству въ пользу изначальной славянской письменности.“

⁷² № 109/147. Засага още няма пълна публикация и на този сборник, а само описание за него при Ф. Добрянскій, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянскихъ и русскихъ*, Вильна, 1882, с. 252. Същият текст се съдържа и в едва неотдавна открития трети, Варшавски, препис от протографа на Архивния сборник. За този сборник има засага само предварителни бележки и кратко описание от Е. Томова, *Варшавски хронограф с превод на старобългарския книжовник Григорий Презвитер*, в: Литературна мисъл, 1990, № 3. Бележката за Григорий се дава на с. 138.

⁷³ Стр. 413-430. Бележката на Оболенски гласи: „Пятикнижіе Моисеево переведено въ глубокой древности съ еврейскаго языка, за тѣмъ поправлено св. Кирилломъ съ перевода на греческій LXX толковниковъ, по разнымъ спискамъ этого перевода, а потому нашъ славянскій текстъ не имѣетъ исключительнаго сходства ни с одного изъ извѣстныхъ древнихъ греческихъ рукописей; въ немъ встречаются однѣ мѣста, сходныя съ Александрійскимъ спискомъ, другія тождественны съ Ватиканскомъ спискомъ.“ Тази бележка, както и големият брой приведени от Оболенски цитати (31), остават непознати за изследователите и не се взимат пред вид по време на дискусията относно еврейските образци за славянския превод на Библията – във връзка с тази дискусия вж.: А. А. Алексеев, *Переводы с еврейскихъ оригиналовъ в Древней Руси* (Russian Linguistics, 11/1987, с. 1-20); M. Altbauer, *The «Vilnius» Version of the Oldest Russian Translation of the Book of Esther* (Vilnius Codex 52), Jerusalem, 1988; H. G. Lunt / M. Taube, *Early East Slavic Translations from Hebrew?* (Russian Linguistics, 1988, 12); същ., *The Slavonic book of Esther: translation from Hebrew or evidence for a lost Greek text?* (Harvard Theological Review. 1994. Vol. 87/3) с. 362 и сл.

⁷⁴ Стр. 426-428.

и от съдържащата се в Библията от Троицко-Сергиевата Лавра.⁷⁵ В този смисъл той дава един такъв пример от текста на Библията в историческата част от Архивния сборник и от съответното място във възпроизведения в *Лѣтописецъ Рускихъ Царей* откъс от ПВЛ, отнасящ се за «Проповедта на византийския мисионер, излагащ Христовото учение пред великия княз Владимир».⁷⁶

Съборникъ Григоріа, епископа Болгарскаго, листъ 17. Кн. Быт. гл. III, ст. 1-7. 1. Змѣя же бѣ мудрѣйши всѣхъ звѣрей сущихъ по земли, яже сътвори Господь Богъ, и рече змѣя къ женѣ что яко рече Богъ, не имате ясти отъ дрѣва сего сущаго в рай. 2. И рече жена къ змѣи отъ всего дрѣва сущаго въ рай снѣдохомъ. 3. Отъ плода же дрѣву еже есть посрѣди раа, рече Богъ не можете снѣсти отъ него, ни имаете прикоснутися ему и да не умрете. 4. И рече змѣя къ женѣ не смъртию умрете. 5. Видѣше бо Богъ яко в онъже день снѣста его, и отвѣрзостася очи има, и будета яко Богъ разумѣвающа добро и зло. 6. Видѣ жена яко дрѣво добро въ снѣдъ, и яко годѣ видѣти очима и красно есть разумѣти, и въземши отъ плода его снѣсть и дасть и мужу своему съ собою снѣсти. 7. И отвѣрзостася очи обѣма и разумѣста яко нага бѣста, и съшѣста листвиємъ смоковнымъ прѣпоясание собѣ.	Съборникъ Григоріа, еп. Болгарскаго, л. 492 – Русскій Лѣтописный Сводъ по сп. Переяславля Суздальскаго. Видѣвъ же діаволъ яко почти Богъ чловѣка и взавидѣвъ ему, преобразися въ змѣю, и прииде къ Евзѣ и рече ей: почто не ясти отъ дрѣва сущаго посрѣде рая. И рече жена змѣи: Богъ заповѣда рекъ не ясти отъ него да не смѣртію умрете. Рече змѣя к женѣ: не смѣртію умрете: вѣдѣше бо Богъ, яко вънже день снѣсте отъ него, отвѣрзутся очи ваю и будета яко Богъ разумѣюще добро и зло. И видѣвъ жена яко добро дрѣво въ ядъ, и въземши жена снѣсть и дасть ¹⁾ и мужю своему и ядоста и отвѣрзостася очи обѣма ²⁾ и разумѣста яко нага еста, и съшѣста листвиємъ смоковнымъ собѣ прѣпоасание.
---	--

¹⁾ Въ подлинной рукописи слова: „и дасть“ пропущены.

²⁾ Въ подлинникѣ: има.

⁷⁵ Това е ръкописът „Л“ (XIV век) от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра № 1, РДБ фонд 304, описан в: А. Горскій / К. Невоструевъ, *Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки, I Священное писание*, Москва, 1855, с. 367. В изследването си върху Тълковната палея, Татьяна Славова, Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина (вж. бел. 56), с. 118-123, доказва също, че Палейното Битие следва най-стария български превод на гл. I-IX, а не тяхната руска редакция от XIV век. Тъй като темата на настоящето изследване излиза извън темата за произхода, датировката и съдържанието на Тълковната палея, на нея няма да се спираме тук подробно, още повече, че посоченото по-горе изследване разглежда тези въпроси твърде изчерпателно, макар и там някои подробности относно връзката със Симеоновия сборник от X век остават открити. Срв. също по-горе бел. 7 и 57.

⁷⁶ Стр. 138 сл.

По въпроса за участието на Григорий в превода на Библията и по-специално в превода на четирите книги Царства, Оболенски следва повсеместно възприетото дотогава становище, утвърждаващо сведението, изложено за първи път още при първата публикация на откъсите от Архивния сборник от Калайдович, чиято отправна точка е бележката в текста на Архивния сборник на л. 2^{обр} и 199:

Книги завѣта Бжїа вѣхаго сказыюще образы новаго завѣта истинноу соущоу, преложиша ѿ Грѣцкаго ѿззыка въ Словенскыи при князи Българстѣмъ Семіонѣ снѣ Бориши Григоріемъ прѣвѣтеромъ мнѣхѣмъ вѣсѣхъ црковнѣкѣмъ Българскѣхъ цркви повелѣнемъ того книголюбца князя Семеона истиннаго рѣци Бголюбца.⁷⁷

В Архивния сборник този текст се дава отначало в «оглавлението», като заглавие на отделна глава, глава рѣѣ (159) и то между заглавията на две глави, рѣн (158) О Насѣви, Рѣфи и о Немини и рѣи (160) Црѣтва прѣваго о Самонѣ пророцѣ и о Или жрѣци и о Финѣ и Фенесѣ снѣ его и о кнѣзѣ Бжїи како вѣа вѣи и ино. Или с други думи като особено подчертано заглавие на следващата част в текста на сборника. А тази част е самата *Първа книга Царства*, както тя се обозначава в българския синодален превод⁷⁸ или *Първа книга Самуилова*, както гласи точният превод от еврейския оригинален текст⁷⁹, следваща в Библията *Книгата Рут*. В самия текст на Архивния сборник това заглавие или по-скоро бележка, споменаваща името на Григорий като преводач на «**книгите от Завета Божий, които представят образците на Новия Завет**», не се намира между *Книгата Рут* и *Първа книга Самуилова*, където трябва да се е намирало в първоначалния протограф, а е вмъкнато сред текст, отнасящ се до Троянската война, с който то явно няма никакво отношение.

Същата бележка с много малки изменения се дава във Вилнюския⁸⁰ и в неотдавна открития Варшавски⁸¹ препис на същото място в сборника. И в трите преписа тя се представя като заглавие, написана е с киновар и с по-големи букви, за да се отдели от останалия текст и по такъв начин да се подчертае нейното значение. Във Вилнюския препис, направен очевидно преди Архивния и вероятно от друг протограф, който не е съдържал оглавлението, копистът е забелязал, че в текста липсва някаква част и уведомява читателя за грешката, като му обръща внимание да прелисти 22 листа, след които започват четирите книги Царства.⁸² Повечето от изследователите през следващите десетилетия не обръщат внимание на тази подробност и в последвалата дискусия относно авторството на Григорий за превода на четирите книги Царства, като се позовават на обстоятелството, че поясняващата участieto на Григорий бележка се намира между текста от Историята на Йоан Малала, искат да наложат убеждението си, че в бележката се говори именно за тази история, а не за текста от Стария Завет.⁸³ По време на развличата се през последните две десетилетия на XIX век дискусия ще се постави на първо място не въпросът за съдържанието на този текст, изложено кратко и ясно, а ще се обсъжда въпросът къде е поставен той в сборника и каква връзка може да има със съседните текстове, които го предхождат и следват. При това никой не взема предвид обстоятелството, че копистът на първия препис, изпълнен в Новгород около 1261 година, е имал пред себе си разкъсан и непълен оригинал, от който са били откъснати и унищожени голям брой листове, а останалите са били явно пръснати и без ред, при което той е можел да се ръководи, и то само отчасти, от заглавията на запазените части. Но и тези заглавия показват значителни пропуски между тях – а най-

⁷⁷ Пос. съч. (вж. бел. 34), с. 99 сл., бел. 42. Калайдович приема без всякакви колебания, че този текст се отнася и към превода на книгите от Стария Завет, предшествачи това съобщение: „Переводъ Григоріа помѣщенъ въ серединѣ, отъ главы 149 по 280 (л. 190-472) ... Предъ симъ сочиненіемъ помѣщены были главы (1-72) *Апокалипсиса* (что видно изъ положеннаго въ началѣ книги оглавленія; но онѣ утрачены) и книга *Бытійская, о сотвореніи небу и земли* (гл. 73-142), содержащая самое краткое извлеченіе, только на 7 листахъ, изъ Шестоднева Екзарха Болгарскаго, Моисеево пятикнижіе и книгу Иисуса Навина; а за переводомъ Григоріа слѣдуетъ *Лѣтописецъ Русскій Царей* (гл. 280-324) окончающійся 1214 годомъ...” Вж. също бележките на Калайдович във връзка с превода на откъса от хрониката на Малала, с. 178.

⁷⁸ *Библия сиреч Книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия Завет*. Издава Св. Синод на Българската църква, София, 1991, с. 300 сл..

⁷⁹ Пак там, бел. под черта. Гръцкият превод на LXX-те (Септуагинта) дава заглавието по същия начин, както Библията от Синодалното издание – ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ Α' (SEPTUAGINTA. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX inter[pretes edidit Alfred Rahlfs, editio octava, Württembergische Bibelanstalt Stuttgart, 1965, с. 502 сл.).

⁸⁰ Ф. Добрянскій, пос. съч. (вж. бел. 69), с. 252: Книги завѣта Бжїа вѣхаго, сказыюще образы новаго завѣта, истинну соущу, преложеныа ѿ Грѣцкаго ѿззыка въ словенскыи, при князи Българстѣмъ Семіонѣ, снѣ Бориши, григоріемъ прѣвѣтерѣмъ мнѣхѣмъ. вѣсѣ црковнѣкѣмъ Българскѣмъ цркви, повелѣнемъ того книголюбца князя Семеона, истиннаго рѣци Бголюбца.

⁸¹ Е. Томова, пос. съч. (вж. бел. 72), с. 138: книги завѣта Бжїа вѣхаго, сказыюще образы новаго завѣта, истинну соущу, преложеныа ѿ грѣцкаго ѿззыка въ славенскыи, при кнѣзѣ Българстѣмъ Семіонѣ, снѣ Бориши, григоріе прѣвѣтерѣ мнѣхѣмъ. вѣсѣ црковнѣ Българскѣ цркви, повелѣне того книголюбца князя семѣна, истиннаго рѣци Бголюбца.

⁸² Вж. бележките по този въпрос на Истрин в неговата публикация на текста: В. М. Истринъ, Александрія русскихъ хронографовъ, с. 333 и сл. Тази подробност не е била известна на Кн. Оболенски, тъй като тя е отбелязана за първи път в публикацията на Добрянски, излязла в 1882 година, след смъртта му.

⁸³ По този въпрос и по-специално за участието на известния руски библеист И. Евсеев в дискусията, ще се спрем подробно по-нататък в изследването.

лесно забележим е именно пропусъкът след текста в заглавието, поместен на л. 199 от сегашния сборник, за чието съдържание днес можем само да гадаем, но че то се е отнасяло именно за българската история междуременно имаме достатъчно доказателства.

В първите си публикации по този въпрос⁸⁴ княз Оболенски свързва този текст и с превода на съчиненията на Йоан Малала и Георги Амартол, а по въпроса за превода на четирите книги Царства той и по-късно не се занимава специално. Въпреки това, макар и името му да не се споменава във възникналата по този въпрос през следващите десетилетия дискусия – освен тук-там в кратка бележка под черта, при която никой от авторите не отбелязва точно и подробно становището на княз Оболенски и къде то е било изложено – този изследовател си остава главният подбудител не само за последвалата дискусия, но също и за неприключилата до днес дискусия за българския исторически сборник и неговото място в средновековната руска книжнина. Това премахва неудобството да се говори и по цяла поредица въпроси, считани за табу в руската историография – като въпросите за произхода на българите и русите, за техните връзки помежду им, за тяхната стара култура, включително сведенията за съществуването у тях на стара писменост в историческите извори, но и за други не по-малко важни въпроси от не тъй старата история, включващи събитията, свързани с личността на великата княгиня Олга, с покръстването на русите и с първите десетилетия от християнската култура на Киевска Русия, но преди всичко за съзнателното и целенасочено манипулиране на писмените исторически извори за българската история в Русия и тяхното унищожаване, продължило през цялото средновековие и чак до нашето съвремие.

По всички тези въпроси Оболенски застъпва становище, противоположно на застъпваното от почти всички руски и съветски историци. Произходът на русите и българите за Оболенски е един и същ, т.е. те са от *една* народност. И за тази една народност – за този общ етнос – античните извори дават едно и също *общо* обозначение *Скифиане* или *Скыфъ*, а за огромната им родина – името *Великаа скыфъ*. В същия смисъл и хазарите – които руските летописи наричат *Козары* – са сродни и с русите, и с българите, а говорят на различни диалекти от един и същ език. Хазарите са били още от най-дълбока древност свързани както с юдаизма, така и с християнството. И тази връзка не е етническа, т.е. техният юдаизъм изхожда от идейно-религиозни основи, така че при тях не става дума за евреи/семити – Оболенски подчертава това обстоятелство многократно. Към тези хазари е изпратен в мисия св. Константин/Кирил. По време на мисията си той научава, че сред хазарите, респ. русите и българите – или скитите като общо наименование на тази група народи – се намират и писмени паметници с текст от Библията, написани с *техни писмени знаци*. Че такава писменост притежават *славяните* от най-дълбока древност свидетелствуват нецензурирани текстове от руските летописи, показващи много по-различно съответните текстове от цензурираните преписи на ПВЛ.⁸⁵ Следи от много стари преводи на Библията и по-специално на Осмокинието, Оболенски посочва на много места в своето изследване: ако тези преводи са били изготвени или дори само редактирани от Кирил и Методий в Моравия, те биха съдържали множество «моравизми» – ако под Моравия се разбира Западна Панония, респ. днешна Чехия и Словакия. Но те не съдържат следи дори и от гръцки език, което би било неминуемо, ако преводът им изначало е бил извършен от гръцкия превод на Септуагинта, а не само сравнен и преработен впоследствие въз основа на гръцкия превод, но със замяна на всички гръцки думи, характерна и за останалите богослужебни книги, редактирани в България.

Оболенски отделя много голямо място на изследванията си, свързани с ранната писменост у хазарите, респ. българите и русите. Своите изводи той излага в 37 точки:⁸⁶

1) Закръглената глаголица е била в употреба при източните славяни още в дълбока древност като домашна [т.е. собствена] славянска азбука. Между династията, управляваща тези славяни, нашите учени трябва да обърнат най-голямо внимание на русите, обрите, българите и хазарите.

2) Изобретател на глаголическата азбука е бил учен ориенталист.

3) Глаголицата е била още в древността употребявана в Хазария, чиито управници били хазарите, поради което и цялата подвластна на тях страна се наричала Хазария, а целият народ в съвкупност се наричал хазарски, а поотделно и разделен на народности той бил наричан славяни и с други имена, според местностите, в които живеел, както и според родовете и колената.

4) Самият език на българите, или което е едно и също, славянският език, е бил същият език, който са говорили и хазарите.

5) Между хазарските славяни имало *Славяне-християни* и *Славяне-юдействащи*. И едните, и другите употребявали за своите проповеди славянския език, с използването на глаголически писмена.

6) Киевските славяни, между които имало много християни, се намирали под властта на хазарския каган и плащали данък на хазарите; те също използвали глаголическата азбука.

⁸⁴ Вж. бел. 33 и 45.

⁸⁵ Стр. 175 сл.

⁸⁶ Стр. 175-179. Тъй като книгата на Оболенски е недостъпна за съвременния читател, тук се дава пълният им текст, независимо от някои твърдения на автора, противоречащи на възприетите днес в науката становища по съответните въпроси. За някои от тези въпроси по-нататък в изследването ще се отдели повече място.

7) При Асколд и Дир [първите споменати поименно киевски князе], преди и след приемането от тях на християнството, в предградието на Киев Почайна, в църквата „Св. Илия“, богослужението се извършвало на славянски език и богослужебните книги били написани с глаголица.

8) Договорите на Олег и Игор били написани също с глаголица.

9) Старозаветните книги били преведени още в древността в Хазария от еврейски на славянски език.

10) Св. Константин се отправил за Хазария от Месемврия по познатия път, описан от Константин Багренородни, и пристигнал в Херсон, където *пріобрѣлъ* книги *жидовскѣя*, т. е. Стария Завет в превод на славянски език, а също така Евангелието и Псалтира, написани с *русьскы писмена*, т. е. с глаголица.⁸⁷

11) Св. Константин придобил съставената за славяните азбука – глаголицата.

12) Заради занесените от България някакви еретически книги, написани с глаголица, патриарх Фотий свикал съборъ, на който, с оглед на различни религиозно-политически причини, било наредено да се състави нова азбука за славяните, което било възложено на св. Константин. В резултат на това св. Константин съставил за славяните нова азбука – кирилицата.

13) По такъв начин очевидно св. Константин придобил и изобретил славянската азбука.

14) Когато при славяните се появили две азбуки, те започнали да наричат глаголицата *Бѣквица*, а кирилицата – *Литерица*.

15) Придобиването на глаголицата от св. Константин трябва да се отнесе към 855 година.

16) Св. Константин разговарял в Хазария с поюдейчени славяни на славянски език. Неговите беседи били записани в книги с глаголица и впоследствие *переложени*, т. е. транскрибирани от глаголица на кирилица от брата на Константин Философ Методий, който ги разделил на *осмь словесъ*. Учените предполагат, че тези беседи са се загубили, но те не изчезнали безследно: те могат да бъдат открити, макар и в изопачен вид, в така наречената Тълковна паляя и в други старинни славянски писмени паметници, които са насочени предимно към евреи.

17) Пътят за връщане на св. Константин от Хазария за Цариград минавал през България (А. Т. Хилфердинг казва: «а въ тѣ времена ѣздил нескоро, и люди, каковъ былъ Кирилъ, путешествуя, проповѣдвали»). Св. Константин и Методий, минавайки през България, научили българите да четат глаголицата и разпространили в преписи придобитите от тях в Хазария старозаветни и богослужебни книги. Тук за първи път при западните българи светите проповедници въвели богослужение на славянски език по книги, написани със славянската глаголическа азбука.

18) Като оставил брата си Методий при българския цар Богорис, Константин се отправил за нови дела към Цариград, където и пристигнал в 863 година.

19) Живеещите в Хазария славяни-християни и поюдейчени славяни, като узнали от търговци, че западните българи се научили да четат глаголицата и че е възникнала голяма нужда от глаголически книги, побързали да наводнят Западна България със свои проповедници и ръкописи.

20) В 864 година владетелят на българския народ Богорис и болярите му изявили пред византийския император желание да се покръстят: *Царъ же князѣ ихъ крестивъ и ѿ тѣхъ свѣтѣго крещенїѣ приѣмъ и съзномъ и нарече*.

21) В 864 година се покръстили Асколд и Дир.

22) Скоро след това дошли при император Михаил посланици от моравския княз Ростислав с молба да им бъде даден епископ, който да ги научи да четат славянски книги и да отслужва по тях литургия.

⁸⁷ За този свой извод, на който посвещава обширен екскурс (с. 374-376), Оболенски се позовава на известното място от т. нар. Пространно житие на св. Кирил, написано от Климент Охридски, съдържащо обаче и редица манипулации в текста, извършени от цензурата на Цариградската патриаршия: *Н ѡврѣтъ же тоу ѣвѣіе и ѡалтиръ, роушкѣи писмене* [разночетения: *роушкымн писмены, роуьскы писмень, роуьскымн писмены*] писано, и чѣка ѡврѣтъ, глагоща тѣю бесѣдою; н бесѣдовавъ съ нмѣ и снѡу рѣчн прїемъ, своен бесѣдѣ прикладѣе разлчїе писмень, гласнаа н съгласаа, н кѣ боу матѡу дръже, въскорѣ начеть чнѣтн н сказоватн. Н днѡлахъ се емоу, ба хвалеце – Климент Охридски, *Събрани съчинения* III, София: Издателство на БАН, 1973, с. 96, 114. За този твърде оспорван текст съществува огромна литература (вж. КМЕНц III, с. 500-503), която представя разните становища на авторите, оспорващи неговото точно формулирано съдържание. Най-много привърженици има тезата, че думата *роуьскы/роуьскымн/роушкымн* била сбъркана и вместо нея трябвало да се чете *сирьскы*, т. е. сирийски, макар и никой от поддръжниците на тази теза да не може да каже как тази дума е сбъркана във всички ръкописи. Също така никой от тях не може да обясни как в сирийската писменост има не само съгласни, а и *гласни*, както и защо св. Кирил толкова се удивил на тези книги и *снѡу рѣчн прїемъ* (!), т. е. веднага разбрал не само тяхното съдържание, но и почувствал силата на словото им, водил беседа с притежателя им, веднага ги *пріобрѣлъ* и отнесъл със себе си – та нямало ли е в Цариград сирийски книги?! Също широко разпространена е тезата, че тези книги били на готски език (т. е. според привържениците на тази теза на германски език), който славянският равноапостол също знаел много добре както сирийския, за да почувства и на него силата на Словото Божие и да може и на него да бесѣдва *ба хвалеце*. – За езика на «кримските готи» и за превода на Библията от «Вулфила», който се съдържа в т. нар. Codex argenteus в Упсала вж. моите бележки в студията ми *Готи и гети* (*Готи и гети*, Изследвания по история на културата, София: Ziezi ex quo vulgares, 2005, с. 53-55, 97). Вж. също: Сергей Лесной, *На какъв език е била написана «Готската Библия» на Улфила*, пак там, с. 168-184.

23) Поради разпространилите се в голямо количество в България глаголически ръкописи с изопачени текстове на Светото Писание, посредством които се насаждали еретически учения, император Михаил и патриарх Фотий свикали събор, който постановил да се състави нова азбука и възложил това на ученика на патриарх Фотий св. Константин.

24) Съставянето на кирилицата от св. Константин трябва да бъде отнесено към края на 864 или началото на 865 година.

25) Българският цар Богорис, поради назоваването му от императора «негов син» (нареченъа его сыномъ) изисква от византийския император увенчаване с царски венец, което му бива отказано.

26) Отпътуване на св. Константин за Моравия в 865 година.

27) Богорисъ отправя посланици при папата, които пристигат в Рим през август 866 година. Едновременно с тях Богорис отправя посланици и при своя съюзник, немския крал Лудвиг, с молба и до него за изпращане на епископ и свещеници. Защо са му били нужни епископ и свещеници? – За коронясването му.

28) Повторно изпращане на посланици при папата от Богорис в края на 867 година. За да бъде коронясан, Богорис решава да се присъедини към римската църква; той изгонва гръцките свещеници и моли да му бъдат изпратени на тяхно място епископ и свещеници от Рим.

29) Константин и Методий заминават за Рим в 868 година.

30) Римските епископи отхвърлят и осъждат кирилските писмена поради тяхната новост. Те ги наричат варварски и езически, непозволени за свещени цели и взимат под свое покровителство глаголицата.

31) Св. Константин не защитава изобретената от него кирилица от нападите на латинските епископи; за него не е важно да се даде предпочитание на кирилицата пред глаголицата, а е важно да се извършва богослужението на славянски език и по книги, писани със славянска азбука.

32) Отговорът на папата относно изпращането на архиепископ и свещеници не удовлетворява Богорис и в 869 година той изпраща в Рим за трети път посланици.

33) Същият посланик, който донася от папата последния, както предишните неудовлетворителен отговор, незабавно след своето завръщане (в началото на следващата 870 година), бива изпратен от Богорис въ Цариград, където бива сключен договор за възвръщането на българите под църковната власт на Цариградската патриаршия.

34) Цариградският патриарх Игнатий [заместил изпратения в заточение патриарх Фотий], назначава български архиепископ и епархиални епископи.

35) Богорис подкупва латинския епископ Гримоалд да отведе под различни предлози латинските свещеници от България и разрешава на гръцкото и българското духовенство да въведат постепенно кирилицата, като заменят с нея глаголическата азбука.

36) Малко след това православните славяни се отказват завинаги от глаголицата и я предоставили за вечни времена на латинските буквоеди.

37) Римската църква, взела под свое покровителство глаголицата, започва отначало с приписването ѝ за изобретение на св. Йероним, а подир това се заема с преправката ѝ в квадратна, сближавайки я с латинската азбука.

Във връзка с произхода на управляващата династия в Киевска Русия Оболенски засяга и т. нар. «Варяжки въпрос», т.е. въпроса за мнимия нормански произход на управляващата династия – т. нар. Рюричи – и по такъв начин е един от първите, които отхвърлят господстващата в руската историография до неотдавна теза, като поддържа становището, че тази династия не произлиза от различен етнос, а това становище ще се утвърди в Русия едва през последните години. Че великата княгиня Олга е била по своя произход по-тясно свързана с управляващата династия в Дунавска България, Оболенски предлага важни и необорими свидетелства от историческите извори, без да може обаче да изясни в какво се състоят тези връзки и каква е била действителната причина за нейното пътуване за Цариград, по време на което неин главен съветник е бил именно съставителят на първия протограф на Архивния сборник, презвитер (а впоследствие епископ) Григорий.

Друг важен въпрос от историята на българо-руските политически, духовни и културни отношения е въпросът за началото на християнското изкуство и на книжовната дейност в Киевска Русия и Новгород – но и за внезапния край на работата на български книжовници, строители и художествени дейци в руската страна в края на XI до началото на XII век. По този въпрос Оболенски също пръв в историографията привежда неопровержими данни от историческите извори, но и от архивистиката. Макар сам да не е в състояние да даде статистически данни за разпространението на произведенията на българската книжнина в Русия от края на X и през първата половина на XI век, като не получава разрешение да ползва за своите изследвания ръкописите от най-богатите книгохранилища в Русия, на първо място Патриаршеската биб-

лиотека,⁸⁸ той отбелязва, че подавяващата част от руската книжнина съставят преписите от отделните части в сборника на Григорий и че вариантите при тези преписи в действителност не представляват разни редакции на гръцки оригинални текстове, преведени и събрани в сборници от различен вид от руски книжовници, а различно преработени и съкратени преписи от българския им протограф.

За сборника на Григорий, послужил – макар и вече разкъсан и с липсващи части – като протограф за преписания около 1261 година в Новгород сборник, от който е копиран Архивният сборник, Оболенски стига до извода, че е бил донесен в Киевска Русия от неговия съставител, презвитер-мних Григорий, малко след средата на X век. Към този сборник Григорий добавя свой летопис, написан от 956 до 962 година, т.е. вече по времето, когато той е вече в Киевска Русия – Оболенски обосновава това свое твърдение със съобщението в един от най-ранните негови преписи от края на X век, според бележки в преписи от същия, изготвени в XVI век (Хронограф от втората редакция според класификацията на А. Попов в ръкопис № 280, принадлежащ на Московското дружество за историята на руските древности и Хронограф от личната сбирка на Оболенски).⁸⁹ Тези два руски хронографа съдържат едно и също послесловие, което Оболенски идентифицира с вероятно написаното от Григорий предисловие към неговия сборник. В дошлия до нас негов вид предисловието на Григорий е силно преработено и носи белези на късната му руска редакция, но съдържа и много важни данни за оригиналния протограф от средата на X век. В своето описание на ръкописите от Румянцевския музей, Востоков⁹⁰ споменава този хронограф и дава неговото заглавие *Хронографъ, русскимъ азъкомъ толкуется Временникъ, еже есть летописецъ*, заедно с началото на текста му: *Первѣе ѹбо подобаетъ истинному христѣанину, не токмо инокомъ, но и сущимъ въ мѣрѣ, испытати писаніе, последвано отъ „изложениі о православней вѣрѣ христѣанстей“*, съдържащо се и в повечето от преписите на ПВЛ. Във връзка с това „изложение“, включващо и обяснението за почитанието на иконите, Оболенски цитира бележките на М. И. Сухомлинов, според когото засягащите същия въпрос цитати в ПВЛ предават неправилно гръцкия оригинал. Така, докато в книгата за св. Дух на Василий Велики, гл. 18, се казва: *διότι ἡ τῆς εἰκόνης τιμὴ ἐπὶ τὸ πρῶτότυπον διαβαίνειν*, в бележката на полето в Хлебниковия препис това се предава: *почетъ образа на первообразное прихѣдитъ*, а в Лаврентиевския препис от ПВЛ – *иконнаа честь на первѣи образъ прехѣдитъ*. Най-близо смисълът на гръцкия оригинал обаче предават хронографите от Румянцевския Музей и от сбирката на Оболенски: *первообразное почитающе, честь во образа, ажеже рече Василиѣ, прехѣдитъ на первообразное*.⁹¹ Оболенски допълва частично публикувания от Востоков откъс от предисловието към двата хронографа с текста на притежавания от него ръкопис:

„...мы желающе нечто разумѣти отъ части таковыхъ, во многѣа и долговременныя труды внидохомъ еже изврати отъ многихъ летописныхъ и бытійскихъ книгъ нужнѣйшаа и добрѣйшаа, и совокупити во едино, занеже тѣ книги вси о единомъ пишутъ, а во всѣхъ многѣа разнь: тотъ то оставилъ, инъ ино, за величество тѣхъ книгъ не ѹдобно есть ихъ всѣхъ стяжати, и сего ради много помышляхъ сіе дѣло начати, и возвращаемъ есмь отъ рѹководѣніа еже стяжати, чимъ животъ кормити. Божіимъ же попущеніемъ нашедшѹ искꙋщенію тяжкѹ, и за многое ѹныніе и скорбь одержавшѹ получихъ таковыя книги и начахъ таковое дѣло и многѣа лѣта въ нихъ ѹпраждѣнаасѣ, и возтѣрзаа отъ многихъ летописныхъ книгъ, добрѣйшаа, ажеже цвѣтѣи нѣкіа совокуплаа во едино, или ажеже сотъ медовѣи исполнь сладости дꙋховныа, или аже очі исторгъ отъ всѣхъ тѣхъ книгъ; многъ же поахъ трудъ за разгласіе рѣчей, въ тѣхъ книгахъ изыскаа правѣа, за разгласіе многихъ пословицъ. Елици же хотѣатъ сіа преписавати и прочитати, и отъ нихъ пользꙋ оврѣсти, сію благодать прошꙋ ѹ нихъ: егда прочитаютъ, да глаголютъ: Сꙋіе Божіи, спаси дꙋшꙋ потрудившагосѣ въ сицевыхъ, и не постави въ грѣхъ елико неразуміа ради рѣчи сиѹ премѣннихъ или за неѹдобъ разумныа старыа и иностранныа рѣчи, не точію же сихъ недостатокъ, Христе милостивый, на верши, но и къ пользѣ дꙋши его приложи во время исхода и въ первѣи часъ тысяща лѣтъ, въ онъ же всѣмъ потрудившимся воздади мѣрꙋ добрꙋ натканꙋ и потрясенꙋ, аже тебѣ подобаетъ слава со Отцемъ и Святѹмъ Дꙋхомъ нꙋнѣ и присно и во вѣки вѣковъ. Аминь.“

Оболенски внимателно анализира текста на предисловието, като обръща внимание на противоречията, които копистът допуска при преработката на текста от послесловието на Григорий и с това потвърждава не само работната хипотеза на изследователя, но указва и на времето за съставянето на неговия летопис. Явно е, че в предисловието става дума не за един, а за двама съставителя, от които вторият ползва текста на първия, като го преработва и по такъв начин се саморазобличава. Разликата между тези двама съставители е в различните средства, с които те си служат с разполагаемия от тях изворен материал: първият, т.е. този, който е съставил хронографа, е бил принуден да сбива този материал, защото в

⁸⁸ Пос. съч., с. 193.

⁸⁹ Пак там, с. 154.

⁹⁰ А. Востоковъ, *Описание русскихъ и славянскихъ рукописей Румянцевскаго музея*, С.-Петербургъ, 1843, с. 222.

⁹¹ М. О. Сухомлиновъ, *О древнѣ-русской летописи какъ памятникъ литературномъ*, С.-Петербургъ, 1856.

противен случай не би могъл да състави своя хронограф. И той сбивал и съкращавал обема на своите многобройни, редки, ценни и труднодостъпни източници, които всеки не може да притежава, докато онзи, който преписвал неговата книга, не е бил изправен пред подобен проблем „възбранаемъ отъ ръководѣліа еже стяжати, чѣмъ животъ кормити“. От това се вижда, че този руски книжовник не е бил нищо друго, освен копист, отчасти преработващ своя оригинал и следователно не той е съставил този Хронографъ по великому изложению. А първият, комуто са били на разположение всички тези големи, ценни и редки книги не е бил никой друг, освен Григорий, съставителя на сборника, ползвал се със значителен брой източници – при това такива, каквито в Киевска Русия никога не е имало. И това е едно от твърденията на Оболенски, с които руските и съветските изследователи и досега не могат да се съгласят, като все още продължават да търсят някакъв митичен оригинал, съставен във Византия и послужил като протограф за превода на „руския“ книжовник, изпълнил „своя“ превод с безброй българизми, чието значение не винаги е бил в състояние да разбере. Също така и копистът на този късен ръкопис, като не е бил в състояние да разбере текста на предисловието, впоследствие събира тези две лица – автора и неговия копист – в едно и по този начин си противоречи в текста на предисловието.⁹²

По-нататък в предисловието се казва: „елицѣ же хотѣхъ сіа преписувати и прочитати и отъ сихъ пользу оврѣсти, сію благодать прошу ѹ нихъ: егда прочитають, да глаголютъ: Сѣне Божій, спаси душѹ потрудившагося въ сицевѣхъ“. Тези думи според Оболенски са на един от първите кописти на Григориевия Хронографъ, който по-нататък казва: „и не постави въ грѣхъ, елико неразуміа ради рѣчи силу премѣнихъ, или за неудобъ разуміа старша и иностранна рѣчи, не точію же сихъ недостатокъ, Христѣ милостивѣи, навърши, но и къ пользѣ души его приложи“ и накрая: „во время исхода и въ первѣи часъ тысяща лѣтъ, въ онѣже всѣмъ потрудившимся воздаси мѣру добру наткану и потрясену“ [Лук. VI: 38]. А тази бележка е сходна с бележката в ръкопис № 280, принадлежащ на Московското дружество за история на руските древности, хронограф от Втора редакция (сп. А. Попов) „Начахъ 6492 лѣта, кончахъ 6498“.⁹³ И тези две датировки дават много важно указание, че Сборникът на Григорий е бил многократно преписван и разпространяван още преди края на X век, което е направило възможно запазването на голям брой негови преписи в различни краища на руските земи.

* * *

⁹² Пак там, с. 151-153: „Въ предисловіи этомъ очевидны не одинъ, а два лица, изъ которыхъ послѣднее пользуется первымъ, передѣлываетъ, пополняетъ перваго, и передѣлываетъ такъ, что тотчасъ же самъ себя обличаетъ. Обличеніе это прямо сказывается въ тѣхъ противорѣчѣяхъ, какія находятся въ этомъ предисловіи, и которыя указываютъ ясно на перваго составителя хронографа, отличая отъ него того, кто переписывалъ и передѣлывалъ его прежде. Различіе этихъ двухъ лицъ прямо слѣдуетъ изъ различія тѣхъ средствъ, какими оба они располагали, по отношенію къ тому библиографическому матеріалу, какой необходимъ былъ для составленія хронографа. Именно, мы видимъ въ предисловіи, что первый изъ нихъ, т. е., тотъ, кто былъ составителемъ хронографа, необходимо долженъ былъ «стяжати» и, конечно, стяжалъ, безъ чего не могъ бы и составить хронографъ, много такихъ книгъ, по величинѣ которыхъ неудобно всѣ ихъ приобрѣсти, какъ выражается предисловіе: «а за величество тѣхъ книгъ нечѣдно есть ихъ всѣхъ стяжати», тогда какъ другой, т. е. тот, кто переписывалъ и передѣлывалъ перваго, не имѣлъ возможности приобрѣсти этихъ книгъ, будучи «возбранаемъ отъ рукодѣліа еже стяжати, чѣмъ животъ кормити». Подобныхъ противорѣчащихъ обстоятельствъ въ средствахъ къ существованію, въ удобствахъ и неудобствахъ къ стяжанію тѣхъ книгъ, изъ коихъ составилъ хронографъ, конечно, не могло совмѣститься въ одномъ и томъ же лицѣ. Очевидно, одно лице, составившее Хронографъ по великому изложению, пользовалось, да и не могло не пользоваться, безъ чего не явился бы и хронографъ, тѣмъ книгами, которыя «за величество ихъ» было не удобно стяжати другому лицу. Но не имѣвъ возможность «стяжати» этихъ книгъ, изъ которыхъ составилъ хронографъ, лице это не могло быть и составителемъ хронографа. Очевидно, оно было не болѣе, какъ только переписчикомъ и передѣлывателемъ того, что было сдѣлано первымъ лицемъ, составившимъ хронографъ, у котораго были подъ руками всѣ книги, вошедшія въ составъ хронографа. Это первое лице, этотъ составитель хронографа, былъ Григорій, епископъ Болгарскій, имѣвшій дѣйствительно, какъ мы уже видѣли, всѣ средства къ составленію этого врѣмenniка, все богатство какъ книжнаго византійскаго матеріала, такъ и умственнаго. Средства этихъ не могло имѣть второе лице, переписывавшее и передѣлывавшее трудъ Григоріа, какъ лицо, само свидѣтельствующее о скудости своихъ средствъ слѣдующими словами: «и възбранаемъ есмь отъ рѣководѣліа еже стяжати, чѣмъ животъ кормити». Кто было это лице, мы не знаемъ; но не можемъ не указать на различіе его отъ Григоріа, какъ перваго писателя хронографа. Вѣроятно, позднѣйшіе переписчики смѣшали слова этого лица, о скудости его средствъ съ словами Григоріа о томъ, что книги, которыми онъ пользовался для составленія хронографа книги рѣдкія и большія, не легко доступныя для приобрѣтенія, – и, такимъ образомъ, впали въ явное противорѣчіе, приурочивъ какъ богатство, такъ и скудость книжныхъ средствъ къ одному и тому же лицу. При этомъ же и все послѣсловіе Григоріево слили съ словами другаго лица и передѣлали все это въ одно предисловіе къ изложенію о вѣрѣ. Къ словамъ Григоріа же относятся, очевидно, также и тѣ слова въ предисловіи, гдѣ говорится: «Божіимъ же попущеніемъ нашедшѹ искушенію»... и далѣе, гдѣ рѣчь идетъ о долговрѣмѣнномъ упражненіи его въ составленіи хронографа.“

⁹³ Пак там, с. 154. Според руското летоброене, при което от годините «от сътворението на света» се изваждат 5506 години, за да се получи годината от Р. Хр., това отговаря на годините 986-992. И ако годината 6492 е дадена по него, тя може да се свърже с пристигането на български свещеници и книжовници във връзка с покръстването на Киевска Русия, преговорите за което са започнали непосредствено след завършването на съвместните българо-руски военни действия срещу Византия и победата над Василий II при Ихтиман. На този въпрос ще се спрем подробно по-нататък.

За датировката на непосредствения протограф на Архивния сборник Оболенски⁹⁴ се позовава на едно указание от Волинския летопис (с. 222), свидетелстващо, че галицкий княз Мстислав пожертвал (положил) на Галичкия манастир «Съборникъ великий отца своего», т.е. на княз Владимир († 1284) и още един друг сборник, за който не се споменава, че е голям, на църквата в Каменец. Тъй като годината на смъртта на княз Владимир и съответно на дарителството на неговия син в памет на баща му е само 23 години след преписването на ръкописа, послужил за протограф на Архивния сборник, той идентифицира именно този протограф с «големия сборник», пожертван на Галичкия манастир, а другия, очевидно съкратен сборник – с пожертвания на църквата в Каменец. Последният трябва следователно да е послужил като оригинал при преписването на други сборници, като Вилнюския и Варшавския, при които липсва оглавлението, а има и малки отклонения в текста, свидетелстващи за това, че са преписани от друго копие от Григориевия сборник, в което също са липсвали откъснатите от него по всяка вероятност малко след 1071 година части. Разбира се, съществува и възможността, при разкъсването и унищожаването на българския оригинал, донесения от Григорий в Киев сборник, да е изготвен по същото време, когато се изготвя и преписа от неговата част, известен под названието «Изборник Святослава 1073 года», и нов, съответно цензуриран препис, отнесен в Новгород и съхраняван там до средата на XIII век.

* * *

Макар и унищожен още през XI век и заместен в по-късните преписи от сборника с руски летопис, съставеният по всяка вероятност от Григорий български летопис и поместен в донесения от него в Киев сборник от X век непосредствено след историческата му част, оставил някои свои следи в руския летопис. Този руски летопис, запазил се в по-късни и силно преработени версии, като *Лѣтописецъ Русскихъ Царей* в Архивния сборник, съдържа следи от езика и сведенията в българския ръкопис главно в началната му част. С тези фрагменти от унищожения български летопис, преминали в руските ръкописи, Оболенски обяснява и заглавието на летописа в Архивния сборник: то трябва първоначално да е гласяло *Лѣтописецъ Болгарскихъ Царей*, а след унищожаването на българския летопис било съответно променено в *Лѣтописецъ Русскихъ Царей*. Заедно с откъса, известен под названието Именник на българските князе и началната част от летописа, също и други негови фрагменти могат да бъдат посочени, в които се забелязват следите от българския летопис и на тях ще се спрем по-нататък подробно.

Още в първия си труд, посветен на Архивния сборник – предговора и коментарите към текста на неговите откъси в изданието от 1851 година –, княз Оболенски внимателно анализира отликите в текста на *Лѣтописецъ Русскихъ Царей* от текста на другите преписи от ПВЛ, като се спира повече при замяната на имената на гръцки божества със славянски и изказва предположението, че тя е направена от българския преводач на Хрониката на Георги Амартол – за това негово предположение ще се води дълга дискусия, при която накрая с право ще се наложи становището, че тази замяна на имената най-вероятно е станала в Русия; руските кописти безспорно са познавали по-добре славянската митология от българския преводач, още повече, че за разлика от Северозападна Русия, където славянските обичаи се запазват до твърде късно, в българските земи през X век вече отдавна са забравени обичаите, свързани с упоменатите божества.

Особено внимание отделя Оболенски на две места в руския летопис, съдържащ се в Архивния сборник: това са вмъкнатите от руския редактор на летописа, ползвал текста на Григорий, цитати *Григорій рече*, в чиято автентичност той не се съмнява – а тази тъй важна подробност ще бъде оспорвана от почти всички руски и съветски изследователи и естествено също така от повече или по-малко зависимите от тях български изследователи, които не желаят да влязат в открит конфликт със своите покровители.

На две други вставки, респ. разночетения, в *Лѣтописецъ Русскихъ Царей* княз Оболенски не обръща внимание въпреки тяхната важност – но те имат важно значение най-вече за българската история. Първата се отнася до началната глава в летописа, възприета с по-малки или по-големи съкращения и в ПВЛ. Така там се говори за някои обичаи на „славяните“, т.е. населението на *Великаѧ скѹфь*, както гръцките историци наричат многобройните обитатели в земите на север от Гърция, включително Северното Причерноморие и земите на север от него. И към това еднородно и едноезично население принадлежат според летописеца както русите, така и българите, но и хазарите (*Козары*).⁹⁵ Именно за обичаите на това население се отнася една вставка, която обаче не може да бъде приписана на руския копист от XIII век и тя не е тъй късна, както смята Лихачов.⁹⁶ И при нея не се говори за упадъка на морала под влиянието на

⁹⁴ Оболенски, 1875, с. 145.

⁹⁵ Това отъждествяване на тези народи се счита от съветските историци за „смъртен грях“ – вж. бележките на Дим. Лихачов и на Борис Греков по този повод във втория том от публикацията на ПВЛ от Лихачов (вж. бел. 20), с. 223 и Б. Греков, *Киевская Русь*, Москва-Ленинград, 1949, с. 433 сл.

⁹⁶ Също, с. 227.

кръстоносците, а за една повече от 1000 години по-стара епоха.⁹⁷ Тази вставка е влязла и в българската научна литература – забелязва я и я коментира Иван Венедиков, макар и да се подвежда от датировката на Д. Лихачов, като предполага, че в нея става дума за епохата от кръстоносните походи.⁹⁸ Също така погрешно е свързването на името на женската дреха, в текста на *Лѣтописецъ Русскихъ Царей* предадена като *кошуля*, с лат. *косула*. В действителност тук става дума за широко разпространеното и у нас название, означаващо къса пола, срещащо се и под формата *късуля* което българите явно не са заели нито от римляните, нито от кръстоносците.

Втората важна за нашата история вставка, респ. разночетене, се отнася до името на съпругата на великия княз Владимир (980-1015) и майка на синовете му Борис-Роман и Давид-Глеб, което повечето руски ръкописи премълчават, като само я наричат *българката*, докато други летописи дават не само нейното име като Анна, но и добавят, че е сестра на императорите Василий и Константин. В много от летописите тя бива наричана царица *Владимірова*, при все че самият Владимир никде не бива наричан царь а само князь. В *Лѣтописецъ Русскихъ Царей*, при изреждането имената на жените и синовете на Владимир, на последно място се споменават Борис и Глеб (*а отъ болгаринъ же Бориса и Глеба*).⁹⁹ Противно на това сведение, при сведението без спомената дата, но отнасящо се за 1015 година, тази негова съпруга и майка на сина му княз Борис в едно и също изречение бива наречена и княгиня Анна, и гъркиня царица.¹⁰⁰ За това несъответствие в сведенията на различните версии от руските летописи в научната литература се дават различни обяснения¹⁰¹ – този въпрос ще бъде разгледан обстойно по-нататък в тази студия.

Обобщавайки изводите на княз Оболенски от неговите изследвания, виждаме, че те засягат някои от най-важните теми, върху които в руската историография е наложено табу. А това са на първо място произходът на българите и русите, техният близък език още от най-дълбоката древност – но и писмеността, която и двата народа също са ползвали още преди хилядолетия. Както при българите, също така и при русите – и по-специално при населението на Южна Русия и Северното Черноморие – християнството е

⁹⁷ Текстът на вставката е следният: И имаху обычаи свои добръ и кротокъ, и б(о)гъ възлюбѣ их, и стыдяху бо ся от(е)ць и м(а)т(е)рей и снохъ своих и сестръ, и снохи свекровей чтаху, аки б(о)га, и снохи деверию, и велико стыдение имя. По семь ж латына бестудие въземше от худых: римлянъ, а не от витязѣи, начаша к женамъ къ чюждимъ на блуд мыслъ дрѣжа ти, и предстоати прѣд д(е)вами и женами, службы сѣдѣвающи, и знамя носити их, а своих не любити, и начаша пристроати собѣ кошули, а не срачицы, и межиножие показывати, и кротополие носити, и яки гворъ в ногавици створше, образ килы имуще, и нестыдящеся отинуд(ъ), аки scomраси. Словене же отвращахуся их, овии ж къ ним присташа мало. Бяху бо закон и обычаи брачныи в них: не хожаше жених по невѣсту, но привожаху веч(е)рь, а утре приношаху по ней, что узаконено. А деревляне потомъ нач(а)ша жити звѣрьскихъ образомъ, скотьски, убиваху другъ друга, ядуше все нечисто, и бракъ въ них не быст(ъ), но умыкаху девици. А радимичи, и вятичи, и сѣвера единъ обычаи имяху: начаша же по малъ и тии ясти нечисто, живуще в лѣсах, и срам(о)сло-вие и нестыдение, диаволу угажаючи, възлюбиха, и прѣд отци, и снохами, и матерми, и браци не възлюбиша, но игрища межи сѣлъ, и ту слѣгахуся, рищюще на плясания, и от плясания познаваху, котораа жена или д(е)в(и)ца до молодыхъ похотение иматъ, и от очного взорѣния, и от обнажения мышца, и от прѣстъ ручныхъ показания, и от прѣстней даралагания на прѣсты чюжая, таж потомъ целования с лобзаниемъ, и плоти съ с(е)рдцемъ раждегшися, слагахуся, иныхъ поимающе, а другихъ, погавше, метаху на насмѣвание до см(е)рти. Имяхутъ же и 2 и по 3 жены: зане слабъ сущи женскыи обычаи, и нач(а)ша друга прѣд другою червити лице и белимъ трѣти, абы уноши възжелеть ея на похоть. И егда кто умираше в них, творяху тризну велию, и потомъ склад грамаду дровъ велию, полагаху мрътвеца и съжигаху, и по семь сбравше кости, въкладаху въ суд, и поставляху на распутіи на стлѣпѣ, и в курганы ссыпаху, иже творятъ вятичи и нинѣ, и кривичи, и прочии погании, не ведуще за-кона божіа, сами суть законъ (текстът тук е по *Полное собрание русских летописей*, т. XLI, Москва: Археографический центр, 1995, с. 5 сл.)

⁹⁸ Иван Венедиков, *Златният стожер на прабългарите*, София: Наука и изкуство, 1987, с. 19.

⁹⁹ *Полное собрание русских летописей*, т. XLI (вж. бел. 97), с. 22.

¹⁰⁰ „...Та ж(е) потомъ нач(а) болети и разболѣся, призва с(ы)на княз(я) Бориса и княгиню Анну грѣкиню ц(а)р(и)цю, възрѣвъ въ манаканунъ грѣческий, еже которыи суды судити князю, а которыа суды ц(е)рковныа, то ц(а)рю и князю не въступатися, заклѣто и писмены и печат(ъ)ми утврѣжено на 1-мъ съборѣ, еже на Ариа спедшихся 318 с(вя)тыхъ от(е)ць, еж(е) в кои не уступатися суды ц(е)с(а)рю и князю. И реч(е) Володимиръ, нареч(е)нныи въ с(вя)тѣмъ кр(е)сценіи Василии: «Се азъ, ц(а)р(и)це, отхожу мира сего суетнаго, аще еще сколько б(о)гъ попуститъ в житии семъ, пишю с грѣцко(о) закона суды и оправдания. Б(о)гъ да мститъ тому, кто превратитъ, или от дѣтии моихъ или от сродникъ, в послѣдняя дни клятва и нѣб(лаго)с(ло)вение Никѣйского събора»“ – пак там, с. 43. Тук късната манипулация на текста е очевидна: към първоначално написаното «Анну царицю», както тя се титулува в повечето летописи, са вмъкнати думите княгиню и грѣкиню, които в никой летопис не се прибавят към името ѝ.

¹⁰¹ Вж. моите бележки по този въпрос в студията ми *Hagiographische Überlegungen zu Boris und Gleb – zum Problem der hieratischen Zuordnung der russischen Kirche vor 1039*, докладвана на Международния симпозиум на Комисията за изследване на славянските култури в средновековието и на Отдела за история на СССР, организиран от Националния комитет на славистите в ГДР и Университет Мартин Лутер в Хале, ГДР, 24-26 VI 1980 година – бълг. превод: *Агиографията на Борис и Глеб и проблемът за йерархичното подчинение на руската църква преди 1039 година* (А. Чилингиров, *България-Византия-Русия*, Изследвания на средновековната култура I, Берлин, 2002, с.21-83) и бележките на Пею Димитров, *Владимир Покръстител и княгиня Ана* (Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 83 (3), София, 1989, с. 53, където се цитират и различните версии на руските летописи за името на «царицата Владимирова».

проникнало още в най-ранните апостолски времена. От началните векове на това християнство датира и преводът на някои от книгите на Стария Завет, извършен в среди, близки до юдаизираниите хазари. Този превод е преработен и ползван още от Кирил и Методий, които с помощта на своите ученици и сътрудници транскрибират на кирилица стари глаголически богослужебни книги и Светото Писание – в този смисъл се интерпретира от Оболенски и бележката в някои руски летописи, като Переяславл-Суздальски, че „два попа бързописци за шест месеца *приложили* Светото Писание“, като под думата приложили не разбира *превод*, а *транскрипция*, за каквато действително са нужни бързописци.¹⁰²

Друга тема табу за руската и българската историография са най-тесните културно-политически отношения между българския и руския народ още от древността – но и тяхното прекъсване през XI век. Към въпроса за тези отношения принадлежи и въпросът за покръстването на русите и за династическите връзки на руските князе с българската царска династия и по-специално на великата княгиня Олга и нейния син Светослав, както и на внука на Олга, великия княз Владимир. Оболенски не смее да постави открито този въпрос и го засяга само косвено, но с пълна решителност изтъква широката кампания, инициентирана от гръцката църква, за масовото унищожаване на българските книги и манипулацията на историческите извори с подмяна на сведенията в тях, като пръв (и досега последен!) в руската историография привежда също писмени доказателства за това.

Голяма част от тези въпроси, както и въпроса за българския протограф на Архивния сборник, ще се осмели да повдигне един друг забележителен руски изследовател, с чиято научна дейност трябва да се занимаем по-обширно: архимандрит Леонид.

* * *

В научния живот на Русия архимандрит Леонид с гражданското име Лев Александрович Кавелин (1822-1891)¹⁰³ се появява относително късно и неговата научна дейност протича през по-малко от две десетилетия – от началото на 70-те години от XIX век до смъртта му в 1891 година, като продължение на приключилата в 1873 година научна дейност на княз Оболенски. Но за обема на тази негова научна дейност може да има представа само тесният специалист по въпросите за руската средновековна църковна и гражданска книжнина. Ако и броят на заглавията на неговите научни статии и да не може да се сравнява с „научната продукция“ на най-малко продуктивните автори от съветската епоха, това, което придава най-голяма тежест на неговия научен труд, е проучването и научната обработка на огромно число ръкописи, в това число сбирките на 30 манастира, но и на най-голямата частна ръкописна сбирка в Царска Русия – колекцията от ръкописи на граф Уваров. Подробното проучване и описание на съдържащите се в нея 2243 дотогава непубликувани ръкописи излиза след смъртта на изследователя в четири грамадни тома с общо 2200 страници¹⁰⁴ – само за сравнение може да се посочи тук описанието на ръкописите от XI до XIII век, съдържащи се в съветските книгохранилища, обхващащо 494 ръкописа, което извършва огромен колектив от научни работници за близо 70 години съветска власт.

В руската наука от последните десетилетия на XIX век архимандрит Леонид не навлиза нито като начинаещ автор, нито като млад и неопитен човек. Той прекарва преди това повече от едно и половина десетилетие извън Русия – отначало като член, а малко по-късно и като началник на Руската духовна мисия в Ерусалим, от 1865 до 1869 година е настоятел на църквата при руското посолство в Цариград, като през това време има възможност да се занимава продължително в най-големите хранилища на славянски ръкописи в Близкия изток от Ерусалим и Синай до Цариград и Атон и да публикува значителен брой дотогава непознати на науката ръкописи. Тази си дейност той продължава и в Русия, където от 1869 до 1877 година е игумен на Новоерусалимския манастир край Москва, а от 1877 година до смъртта си е настоятел на манастира Троицко-Сергиева Лавра – първия в йерархията на руските манастири. Това му осигурява достъпа до всички руски книгохранилища – привилегия, каквато никой изследовател преди и след него не е имал. И той успява да се възползва от това свое положение, за да се прояви като най-добър познавач на старата руска духовна книжнина, недостигнат от никой изследовател през следващите десетилетия чак до днес. Тъкмо тези негови познания му помагат да получи най-добра представа и за произ-

¹⁰² Пак там, с. 377 сл.

¹⁰³ За разлика от княз Оболенски, научната дейност на архим. Леонид е относително добре документирана и в българската специална литература, което прави излишно отделянето на повече място за разглеждане на по-общите му научни занимания извън темата на това изследване. Българският читател може да получи между другото и в КМЕнц II, с. 521-524, сравнително пълна информация за изследванията, посветени на неговия живот и научна дейност, както и за научните му трудове – макар и със забележка от авторите, че някои от становищата му по определени въпроси в неговите съчинения „не се подкрепят от съвременната наука“, като под „съвременна наука“ авторите имат предвид съветската марксистка наука, която за тях е единствена компетентна по тези въпроси, ако и те да се отнасят почти изключително за българската културна история.

¹⁰⁴ *Систематическое описание словено-российскихъ рукописей собранія графа А.Уварова*. I-IV, Москва, 1893-1894.

веденията на българската средновековна литература, пръснати в многобройните руски книгохранилища, архиви и библиотеки, но и да може да оцени тяхната научна стойност и тяхното значение за развитието на руската средновековна книжнина. И в това отношение той допълва княз Оболенски не само с големия обхват на информацията, с които разполага, но и с професионалната си подготовка, каквато също не притежава нито един руски изследовател преди и след него. И не би трябвало да учуди никого това, че и той, както княз Оболенски, насочва вниманието си главно към изследванията на Архивния сборник, неговия нестигнал до нас пръв протограф, както и към разновидните и многобройни деривати и преписи, произхождащи от последния. Той ще открие и опише много от тях, намирайки ги сред ръкописи, преписвани чак до средата на XIX век и пръснати по цялата огромна руска страна. По този начин ще може да даде напълно приемливо решение и на въпроса за произхода на руските исторически сборници, но и на другите сборници със смесено съдържание, които всички, независимо от заглавията си, изхождат от разкъсания и частично унищожен български ръкопис в началото на последната трета на XI век и от негови преписи, изпълнени между последното десетилетие на X и средата на XI век в Киевска Русия и Новгород. Също така не трябва да учудва никого, че публикациите на архим. Леонид относно първия протограф на Архивния сборник – а за него това е без съмнение съставеният в средата на X век Сборник на презвитер Григорий – се появяват в последните години от живота му като главен резултат от цялата му изследователска дейност. А последната му и най-важна за историографията на руските „хронографи“ бележка дори ще излезе в неговия посмъртен труд, за да не бъде забелязана от нито един руски и български изследовател – освен от двама, които при това ще премълчат тъй важните сведения в нея, като първият от тях ще посвети целия си труд през последвалите четири десетилетия за нейното опровержение, което въпреки това няма да му се отдаде; вторият пък ще съобщи в една своя публикация само половината от сведенията в нея, като за това свое „откритие“ ще бъде гръмко прославен от българските изследователи.

Тъй като първата публикация на архим. Леонид за Сборника на Григорий е много трудно достъпна не само за българския читател,¹⁰⁵ тук се дава нейният пълен текст в български превод:

СТАРИНЕН РЪКОПИС¹⁰⁶

I

Сборникът на българския презвитер-монах (йеромонах) Григорий и оцелялата част от паметника.

Първоначалният славянски хронограф или „Елински Летописец“ е в българска редакция от X век. Презвитер-монах Григорий. Значението на неговия Сборник за християнското просвещение на киевските руси от времето на великата княгиня Олга.

Одна рукопись, по своему содержанию,
является дороже сотни другихъ.

Копитар за Супрасълския ръкопис.

Въ библиотеката на Главния Московски архив на Министерството на външните работи се съхранява скъпоценен по своето съдържание и значение ръкопис от XV век под № 902/24988, чийто прототип е от X век; самият препис от втората половина на XV век е точно копие на препис от XIII век. Ръкописът е написан на гланцова хартия на две колони с най-дребен полуустав, преминаващ в бързопис, на 531 листа; на хартията са забележими Бамбергските знаци с глава на бик. Приписките, намиращи се по листата, не са важни. – В своя цялостен вид този ръкопис, както се вижда от запазеното в него „оглавление“ на преписа от XIII век, от който е копиран, включвал *четири* отделни съчинения, отнасящи се към златния век на българската писменост от времето на българския княз, книголюбец Симеона (907-927) и според надписа в него (л. 199) принадлежала на един от главните негови сътрудници в литературната област, по-горе споменатия български презвитер-мних (йеромонах) Григорий *всѣхъ церковникъ Българскихъ церквей* (старши йеромонах и съдия на всички църковници). Тези четири съчинения са следните:

- а) Тълковен Апокалипсисъ;
- б) Съчинение без специално заглавие, което, както ще бъде по-долу доказано, съставлява първоначалния славянски хронограф или „Елински летописец“ в българска редакция;
- в) Сборник, който се оказва, че не е нищо друго, освен сборникът, понастоящем известен у нас под названието „Изборник Святослава 1073 года“;
- г) Избрани глави за добродетелта и злобата от гръцкия сборник „Пчела“.

¹⁰⁵ На това място съм длъжен да изкажа моята голяма благодарност на д-р Константин Бошнаков, който направи за мене ксерокопие от единствения екземпляр в Германия, намиращ се в Университетската библиотека в Хале.

¹⁰⁶ *Древняя рукопись*, Русскій Вѣстникъ, 1889, IV, с. 3-24.

От тези четири съчинения, отнасящи се според времето на превода им и съставянето на сборника към Х век, в Архивния ръкопис се е запазило досега само едно, *второто*, а именно хронографът или „Елински летопис“ в българска редакция, първообраз на най-стария руски хронограф, известен у нас под названието „Еллинскій лѣтописецъ“ в руска редакция (XV-XVI век). Към него е добавена в XIII век руска статия: „Лѣтописецъ Русскихъ Царей“, публикуван от княз М. А. Оболенски в IX том от Врѣменникъ Императорскаго Московскаго общества исторіи и древностей російскихъ (1851 г.) под названието „Переяславскій лѣтописецъ“.

Известно е, че даровитият автор на съчинението „Обзоръ Хронографовъ русской редакціи“, А. Н. Попов, след обстойно и многостранно изследване на така наречения „Елински летопис от Първа руска редакция“, е дошъл до твърдото си и справедливо убеждение, че този новоначален руски хронограф, не е превод от някаква гръцка хроника, а че неговият прототип трябва да е бил Югоизточен славянски хронограф, който той, А. Н. Попов, при всичкото си старание, не е могъл да открие сред групата на известните му хронографи, на брой близо 150. Не е открил този търсен от него хронограф единствено поради това, че сам лично не е разгледал Архивния сборникъ, доверявайки се напълно на неговото описание от княз М. А. Оболенски в споменатия Временникъ от 1851 година, том IX, който, като не забелязал в този сборник първоначалния хронограф, нарекъл това съчинение просто «непълнен превод от Хрониката на Йоан Малала Антиохийски с *вставки*», докато още самото разделяне на това съчинение на *глави* и *слова* посредством написано с киновар изложение на техното съдържание (което липсва в гръцкия оригинал на Хрониката на Йоан Малала) би могло да наведе княз Оболенски на мисълта, че такова разделяне трябва да е имало особено значение¹⁰⁷. Още по-странно е, че княз Оболенски, описвайки тези съчинения, е оставил без внимание и обстоятелството, че сборникът започва със съчинението *Шестодневъ*, състоящо се от първите шест *слова* на хронографа, който също липсва в гръцкия оригинал, както и обстоятелството, че с прекъсването на заимстванията от Хрониката на Йоан Малала (в десетата книга от оригинала), Григорий продължава своите заимствания от съчинението на Йосиф Флавий и тези последни *глави* вече съвсем не могат да бъдат наречени *вставки* в хрониката. В своето съчинение „Обзоръ Хронографовъ русской редакціи“, А. Н. Поповъ така да се каже, се приближил до откриването на търсения от него първоначален славянски хронограф в югоизточна редакция, като на *два пъти* отбелязва, че „Елинският летопис“ в руската си редакция постоянно се отъждествява с Хрониката на Йоан Малала, но все пак не стига до заключението, че намиращият се в Архивния ръкопис и описан от княз Оболенски старинен превод на Йоан Малала с *вставки* би трябвало да бъде търсеният от него славянски хронограф или „Елински летопис“ от югоизточна редакция. Аз съм твърдо убеден, че ако сам А. Н. Попов беше видял Архивния ръкопис, той веднага щеше да разбере с какво има работа, но това не се е случило и за А. Н. Попов така и останал неизвестен този славянски хронограф от югоизточна редакция, чието съществуване тъй убедително е доказано в неговото съчинение „Обзоръ Хронографовъ русской редакціи“ (Част II, глава I).

Въ края на своето изследване А. Н. Попов между другото казва: «Така нареченият „Елински и Римски летопис“ (описан от него в първата част на неговия труд, с. 1-95) в руска редакция носи несъмнени следи от своя *славянски състав*, а не от превод от гръцки. Въ основата му е вложен старинен превод от Хрониката на Йоан Антиохийски Малала с *вставки* от други източници; в текста му е включена пълната *Александрия* на Псевдо-Калистен и *библейските книги по старинен славянски превод* (ч. II, гл. 1, с. 19).» Този хронограф със *славянски състав* е и това именно неозаглавено съчинение, което се е съхранило в Архивния ръкопис от XV век, препис от ръкопис от XIII век.

А че нашите предци, ползвайки се през XIII век от славянския хронограф в българска редакция, го наричали не просто „превод от Хрониката на Йоан Малала с *вставки*“, а именно хронограф или летопис и приписвали съставянето му на българския презвитер-мних (йеромонах) *Григорій*, за това има доказателство в същия Архивен ръкопис в прибавената към хронографа през XIII век руска статия „Лѣтописецъ Русскихъ Царей“, където в разказа за женолюбието на великия княз Владимир по време на езичеството му и сравняването му в това отношение със Соломон, е казано: „*якоже Григорій въ лѣтописанъи рече....*“ (следва разказът за Соломон). Това място действително се намира в „Елинския летопис“, съставен от Григорій по Йоан Малала и други източници.

След като установихме факта, че в Архивния ръкопис имаме налице не просто старинен славянски превод от Хрониката на Йоан Малала Антиохийски с *вставки* в нея (както е озаглавил това съчинение княз М. А. Оболенски), а славянски хронограф или по-точно „Елинския летопис“ в българска редакция, нека се заемем с подробно описание на този най-стар паметник на славянската историческа писменост от X век.

¹⁰⁷ От бележките на архим. Леонид се вижда, че дори на него не е бил познат унищоженият от руската цензура труд на кн. Оболенски, *Изслѣдованія и замѣтки князя М. А. Оболенскаго по рускимъ и славянскимъ древностямъ. Приложение къ сочиненію его: „О первоначальной русской лѣтописи“*, Москва, 1870 (вж. по-горе, бел. 46). Там той вече коригира предложеното от него първоначално заглавие и назовава Сборника на Григорій «Хронограф» – моя бележка, А.Ч.

Както беше отбелязано по-горе, хронографът е разделен на *глави* и *слова*; първото разделяне е така да се каже *външно*, а второто – *вътрешно*; т.е. първото разделяне на *глави* в преписа от XIII век го свързвало с останалите съчинения (предшестващите и следващите), влизащи в Сборника на Григорий, а второто разделяне на *слова* е свойствено само на хронографа. В него се наброяват 208 глави (от 73 до 279), а *слова*та са само 140, но н те не не навсякъде са изтъкнати отделно от кописта. Както главите, така и *слова*та са надписани, а и тяхното съдържание е обозначено в целия ръкопис с киновар. При описанието на хронографа ние ще вземем под внимание главно вътрешното деление, т.е. на *слова*.

Трябва да отбележим, че първите 9 листа от Архивния ръкопис заема *оглавлението* на преписа от XIII век, от който е преписан настоящият от XV век, в който от четирите съчинения, обозначени в „оглавлението“, три липсват.

Л. 10-15. *Шестоднев*ец, озаглавен в рукописа: «Книга Бзѣтїѣскаа ѿ сотворенїѣ неба и земли». Дали копистът на преписа от XV век е възприел това заглавие на Шестодневца за заглавие на цялото съчинение и е пропуснал истинското заглавие, или то е било пропуснато още в преписа от XIII век, не може да се каже с положителност.¹⁰⁸ Този Шестодневец съдържа най-краткото извлечение (само на 7 листа) от Шестоднева на Йоан Екзарх български, съвременник на презвитера-мних Григорий, и съставлява първите *Шест слова* на хронографа, като началото на Хрониката на Йоан Малала Антиохийски е прибавено към Шестото слово, което в ръкописа е озаглавено: «Днь зъ сътвори Бъ члка да овладдеѣ рыбѣмаи морскымаи и птицамаи ꙗвѣзѣмаи.» Слово з. В това *слово* започва и Хрониката на Йоан Малала: «Изложєніе ꙗѡанна Малалѣ о лѣтахъ мироу» (слово шестое же). Начало – «ꙗѡло добро мнѹ, еже вкратцѣ сказати кѹждо главѣзѣнѹ нзвѣстѣно».

Трябва да отбележим, че в гръцкото (Бонското) издание на Хрониката на Йоан Малала липсват първите 18 слова и поради това те са известни само от стария славянски превод. Нека посочим киноварните заглавия на тези слова според Архивния препис:

Л. 16 обр. О мѣре прѣваго члка Адама ѿ тѣлесѣн его. Слово з.

Нач. Създанъ рекше сътворенъ вистъ отъ Бога землю первѣи челоувѣкъ Адамъ...

Л. 16 обр. Нже насади Бъ рай на востоцѣ. Слово н.

Нач. Насади Богъ рай на възстоцѣ и възведе тѣ челоувѣка, его же сътвори.

Л. 18 обр. О прѣстоупленїи Адамѣи и изгнанїи изъ раа. Слово ѱ.

Нач. Н се Адамъ възъ, ꙗко одинъ отъ насъ.

Л. 19. О Каннѣ н о Авели, како Каннъ проклатъ бзистъ, а Авель вѣнчанъ. Слово і.

Нач. По семъ родисѣ Адамъ сынъ, еже именова Авель.

Л. 20. О Адамѣ лѣта и о сынѣ его Сифѣ и о родѣ Сифовѣ. Слово ал.

Нач. Адамъ чво отъ премѣдраго и божественнаго пророка Моисеа...

Л. 21. О Гигантѣхъ, како ижджесѣ крада огньнаѣ. Слово вл.

Нач. Бъ та чво лѣта крадѣ огньночю ꙗѡсти Богъ съ невесе.

Л. 21 обр. О зловѣ челоувѣкъ на земли.

Нач. Видѣвъ же Господь Богъ, ꙗко чмножишасѣ зловы челоувѣческыѣ на земли.

Л. 21 обр. О потоѣ Ноевѣ и о ковчезѣ Ноевѣ, какъ створенъ бзистъ. О правдѣ Ноѣ. Слово гл.

Нач. Ноѣ челоувѣкъ бистъ праведенъ и совершенъ сынъ въ родѣ своемъ.

Л. 24. О сынѣхъ Ноевѣхъ и о исшествїи ис ковчега и како раздѣлиша страны. Слово дл.

Нач. Си же сѣтъ бзѣтїѣ сыновъ Ноевѣ: Симѣ, Хаѡѣ и Афетѣ.

Л. 24 обр. О сътворенїи столѣпа и о раздѣленїи ѡззыкъ, како рассеѣ Бъ по лицюу всеѣ земли. Слово ел.

Нач. Вкзпѣ дѣма чѣтъ глаголюще, ꙗко прежъ насъ людѣе потопомъ погѣби. (Вж. също летописа на Нестор в Пълното Събрание на летописите, т. I, стр. 2-3).

Както справедливо отбелязва княз М. А. Оболенски, от сравнението на тези места се вижда, че преп. Нестор е използвал при съставянето на своя летописи стария български превод на Йоан Малала и че езикът на копието от XIII и XV век остава без всякакво изменение същият, какъвто е бил в преписа, който е използвал преп. Нестор (XI в.).

¹⁰⁸ Имайки предвид, че Историческата Палей в нейните най-стари и точни преписи се нарича „Книга Бзѣтїѣ небаи земли“, може да се допусне, че и в древността цялото разглеждано сега от нас съчинение (хронографът) се е наричал така, подобно на Палейта, която също е един вид „хронограф“, излагащ най-старата история на света (по Св. Писание, с вставки от апокрифи). – Тук архим. Леонид индиректно потвърждава тезата на кн. Оболенски, че първоначалното заглавие на историческата част от Сборника на Григорий е умишлено променено в руските по-късни преписи, за да се прикрие тяхната връзка с българския им прототип – моя бел. А.Ч.

Л. 25. О Невродѣ сынѣ Хусовѣ, ижѣ сътвори Вавилонъ и о Кронѣ и о Гафродитѣ, ихъ же еллинзи оу. Слово зѣ.
Нач. Въ тожѣ лѣто крадѣ огньнѣ пѣсти Богъ съ небосе на Гиганти живѣщаа въ Кельтиѣстѣ странѣ.

Л. 26 обр. Оуказъ же поганскѣ прелести сице, иже Совиа Богомъ нарицаютъ. Слово нѣ.
Нач. Совѣи въ челоуѣкъ...

В това слово има очевидна славянска глоса, относно която възниква въпросът за нейния автор – дали това е бил преводачът на Хрониката на Йоан Малала, т. е. българският презвитер-мних Григорий, или руският „преписвач“ на Григориевия хронограф от XIII век? На нас ни се струва, че това по-скоро е бил последният, понеже във всеки случай руският книжовник от XIII век е могъл повече да знае нещо за „Литовската митология“ и за нейния стар период, отколкото българският писател от X век. А тъй като по споменатите по-горе причини 18 глава от Хрониката на Йоан Малала липсва в нейното гръцко издание, то и самите граници на тази глоса могат да бъдат определени само предположително.

На нас ни се струва, че славянската, т. е. руската глоса, започва след принадлежащия на Йоан Малала разказ за елинската прелест, която нарича *Совиа*. Към този разказ руският книжовник от XIII век прибавя: „о великаа прелестъ дѣвоульскаа, ѣжѣ възведе въ *Литовскыи родъ* и *Атвегъ*, и въ *Прессъ*, и въ *Амь*, и въ *Либъ*, и инѣа многи ѣзъки възведе тежи заблауждениа иже *Совицею* наричутсѣ, мнѣше и дѣшамъ своимъ сѣща проводники въ адъ *Совья*“ (Харонъ?). Предполагаме, че тук завършва първата половина от славянската (руската) глоса.

По-нататък продължава текстът на Малала: «Възвощѣ имоу (на Сов) въ лѣта Авимелеха, иже и нынѣ мъртва тѣлеса свои сжигаютъ на крадѣхъ, ѣкоужѣ Ахилеосъ и Ёантъ и инѣи по родоу еллини.»

Следва продължението на славянската (руската) глоса: «Сню прелестъ Совѣи введе въ нѣ (т. е. в гореспоменатите племена), ижѣ приносили жертвѣ сквернѣимъ богомъ *Андаеви* и *Перкоунови*, рекше громоу рѣсскѣй Перѣнъ и *Жвороуи* соуѣтъ и *Телавели* и съ кѣзнену, сковавшемоу солнце, ѣко свѣтити по земли, и възвергшю емоу на небо солнце. Си же прелестъ сквернаа принде в нѣ отъ еллинъ. Лѣтъ же имѣютъ отъ Авимелеха и многого родоу сквернаго *Совья* до сего лѣта, внаже начахомъ писати книгъзи сѣа естъ лѣтъ 3000 и 400 и 40 и 6 лѣтъ».

Според изчислението на княз М. А. Оболенски, този разказ попада на 6780 година (смятайки от Адам до Аврам, современникът на Авимелех, 3324 години, според Нестор): $3446 + 3324 = 6780$ години, от сътворението на света и на 1261 година от Р. Хр. (в която е бил написанъ преписът от XIII век, послужил за оригинал на Архивния ръкопис от XV век¹⁰⁹).

Л. 29. О источницѣ клятвенномъ. Слово ѱѣ.

Нач. Изъде Авимелехъ Царь Герарскѣй.

Забележка – От тази глава (малко след нейното начало), започва гръцкият текст от Хрониката на Йоан Малала въ Боннското издание. Въ нея имената на елинските богове са заменени въ превода със славянско-литовскими, а именно: вместо *Хефаст* – *Сворог*, вместо *Илис* – *Даж-бог* или *Слънце*: «Солнцѣ же Царь сынъ Свароговъ, еже естъ Дажь-богъ». Но поставени ли са те от българския преводач в X век или от руския книжовник в XIII век? Този въпрос си остава в сила. И на нас ни се струва, че последното предположение е по-вероятно, понеже посочените в текста племена, като съседни на Русия – литовците, ятвягите, прусите, ямите и липите, с техния бит и митология, без всяко съмнение, биха могли да бъдат по-добре познати на руския книжовник от XIII век, отколкото на българския писател от X век.

Л. 31 О фѣлисъ, ижѣ приа всю землю Окъяню. Слово дѣ.

Нач. И потомъ же царствова Сиръ и по Сирѣ царствова Оръ.

Л. 31 обр. О рѣмѣи, ижѣ каза три великыа силы сѣщаа едино Божество.

Нач. Въ лѣта же преждевеченнаго Состра царѣа.

Л. 31 обр. О сенагѣ, ижѣ сотвори градъ Иополь въ имѣ ловны.

Нач. И царствова по немъ Египетскоѣ земли Фарао.

Л. 32 обр. О Иракли Тирскаго, ижѣ обрѣте червь и о Прѣсѣдѣсѣ и о Кадмѣ.

Нач. Въ тѣхъ же лѣтъхъ царство Феникова въ Иракъ.

Л. 35. О Антионѣ и Зифосѣ.

Нач. По чмрътвѣзи же Кадмѣа царѣа Воотскыи странъ.

Л. 36. О Воудиподѣ и о Кастѣ.

¹⁰⁹ Ако времето, изминало от сътворението до Аврам, не се брои според Нестор (3324), а според Амартол (3312), тогава времето на преписване на „Сборника на Григорий“ в XIII век попада не в 6781 година (какъ при княз Оболенски), а в 6758 година, т. е. в 1250 година, което е и по-вероятно, понеже добавената в сборника руска статия „Лѣтописецъ Рѣсскѣхъ Царей“ завършва в 1214 година и колкото по-близо до тази годинае направен преписът от XIII век, толкова тази дата е по-вероятна.

Нач. По царствѣи же Антимеони и Зифовъ.

Заб. С разказа за *Един* завършва в „Елинския летопис“ на българската редакция част втора от книгата с гръцкия текст на Йоан Малала. Останалата част от втората книга и цялата трета книга липсват в хронографа, а в него непосредствено след първата половина от втората книга следва това, което в гръцкия текст се намира в началото на четвърта книга.

Л. 37. О Афинѣхъ, како оустави имъ Кекропѣ законъ, да дѣвица за единъ мъжъ поснаглетъ.

Нач. По потопѣ же Антически страны въ Аѳинѣа прѣиде царство.

Л. 40 обр. О Федре и о Иколотѣхъ.

Нач. Въ тажъ лѣта меташесѣ во Фригѣи лжепомѣселъ Федрѣинъ.

Тук завършва Четвъртата книга с гръцкия текст на Хрониката от Йоан Малала.

Л. 41-42 обр. Следва апокрифният разказ за *Мелхиседек*, намиращ се също и в *Тълковната паля*, където той се приписва на св. Атанасий Александрийски.

Л. 42 обр. – 43 обр. Следва кратко извлечение от книгата *Йов*.

Л. 43 обр. – 65. Започва книгата *Битие*, чията 48 глава завършва на 65 лист.

Л. 65-89. Вместо 49 книга Битие тук е поместен апокрифът „Завещанието на 12-те патриарха“, намиращ се също в *Тълковната паля*. След това продължава края на 49 глава от книгата Битие. След книгата *Битие* са четирите Мойсееви книги: *Исход*, *Левит*, *Числа* и *Второзаконие*, а след тях е книгата *Исус Навин*, книгата *Съдии* и книгата *Рут*. Двете последни книги, *Съдии* и *Рут* са съединен заедно, също както и в *Тълковната Паля*, така че съставляват едно цяло.

Л. 199. След книгата *Рут* следва надпис с киновар със следното съдържание: «Книги завѣта Бжїа вѣхаго сказанїе образы Новаго Завѣта истинноу соудѣюу (т. е. преобразователни книги), прѣложисѣ ѿ Греческа языка въ Словенскы при князи Българстѣмъ Семѣонѣ (907-927), сїе Бѣриши (Бориша-Михаилъ 852-888), Григорїемъ прозвѣитеромъ-мнѣхомъ (йеромонахъ, старши съдия) всѣхъ црковныхъ Българскыхъ црквиен повелѣнїемъ того книголюбца княза Семѣона истиннѣ же рѣшци Бгѣлюбца».

Този надпис, разделящ старозаветните книги, влизащи в състава на хронографа на Григорий или „Елинския летопис“ в българска редакция, очевидно е поставен тук за да отдели старозаветните книги в *старинен славянски превод*, известни на българите още преди X век, от старозаветните книги в български превод от X век. Вторият раздел започва с четирите книги Царства, към които главно се и отнася по-горе цитираният надпис; в книгите Царства влизат също *извлечения от пророчествата на Исая* (откъси от главите 7, 8, 9 и 14), *от пророчествата на Йеремиа* (от главите 3 и 15, както и целите глави 39, 40, 41, 42 и 52); кратко извлечение от книгата *Товит*. По-нататък следва книгата на пророк *Даниил*. В нея влиза във вид на вставка между осма и девета глава книгата *Естер* (в превод не от гръцки, а от Вулгата)¹¹⁰. Може да се допусне, че всички тези извлечения от пророческите книги са заимствани от книгата *Тълковни пророци*, известна от XI век у нас в Русия по Новгородското копие на поп Упир от 1047 год, преведена също в България през X век.

В значението на по-горе цитирания надпис, като отделящ старозаветните книги със *старинен славянски превод* от книгите, преведени в X век и сочещи лицето и времето на продължаването и възобновяването на старинния превод на старозаветните книги, не трябва да се съмняваме. Това се потвърждава напълно ясно от изследванията на Горски и Новоструев върху текста на старозаветните книги в известния Генадиев кодекс от XV век. Тези учени изследователи, като говорят за текста на четирите книги Царства, отбелязват между другото и следното: «езикът в превода на книгите Царства едва ли може да представи решителни доказателства в полза на неговата едновременност с превода на предшестващите (8) книги»¹¹¹. (Вж. Описание славянскихъ рукописѣй Московской Синодальной библиотеки. Отдѣлъ первый, Священное Писаніе, с. 39. Москва, 1855)¹¹².

¹¹⁰ В неизвестния за архим. Леонид труд на кн. Оболенски (вж. бел. 45 и 94) авторът доказва, че славянският (българският) превод не е направен от Вулгата, а от еврейски – моя. бел. А. Ч.

¹¹¹ «...языкъ перевода книгъ Царствъ мало представляетъ рѣшительныхъ доказательствъ въ пользу его современности съ переводомъ предшествующихъ (8) книгъ.»

¹¹² От научното изследване на гг. Горски и Новоструев върху текста на старозаветните книги, включени в Генадиевия кодекс от XV века, следва прякото заключение, че тези книги не са преведени наведнаж, а по различно време. Към книгите с *древнославянски* превод могат да бъдат отнесени безспорно само *осем* книги, т. е. тези, които се намират в *Тълковната паля* и в хронографа на Григорий или „Елинския летопис“ в българска редакция с присъединените към тях книга *Йов* и *Псалтирът*, следователно само *10* книги. В X век са преведени четирите книги Царства, както свидетелствува по-горе цитираният надпис в хронографа от българска редакция на презвитера-мних Григорий. Към същия век може да се отнесе и превода на *Тълковните пророци*, книгите *Товит* и *Естеръ* (от Вулгата) и първите две книги на *Ездра*. Тук би могла да бъде присъединена още и книгата на Исуса сина Сирахов (откъси от която са били известни у нас от XI век) и може би книгите *Притчи* и *Премъдрости Соломонови*. Останалите старозаветни книги са били превеждани постепенно чак до края на XV века, и при това някои от тях не от гръцки, а от Вулгата. Изобщо мо-

Л. 199-210. Следва Пета книга от Хрониката на Йоан Малала, включваща описанието на *Троянската война*. Тук срещаме една глоса, очевидно принадлежаща на българския преводач, т. е. на презвитер Григорий. Към думите от гръцкия текст за о Ахил: «нимѣи воѣ своѣ, ꙗже нарицахѣся мързмидонезъ», преводачът добавя: «нынѣ болгаре, чинны». Въз основа на бележката на г. Василевски, още Лъв Дякон знаел за пребиваването на Ахилес някъде на бреговете на Черно море, позовавайки се за това на Ариан. (Вж. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1888, сентябрь, в статията: Обзорѣніе трудовъ по Византійской исторіи, с. 157, бел. 1).

Л. 299 Започва Шеста книга от гръцкия текст на Йоан Малала.

Л. 302 обр. – 304 обр. Следва извлечение от първите книги на Ездра, включващи разказа за възстановяването на Соломоновия храм в Ерусалим.

Л. 304 обр. Продължение на Хрониката на Йоан Малала за о построяването на Рим.

Л. 311-341. Завършва Седма книга от Хрониката на Йоан Малала. След нея следва обширна статия, включваща *Александрията* – «Книгы Александръ», превод от гръцки, Псевдо-Калистеновата повест за Александър Македонски.

Нач. Доблий мнитсѣ и хравръ Александръ Македонскый.

На лист 341 завършва „Александрията“ с думите: «живъ же Александръ лѣтъ ѿ и ѿ, поживе сице». Тук в разказа за пребиването на Александър Македонски (л. 366 обр.) срещаме следното указание: «посланный Александръ Онисократъ, пришедши къ Дандамыю, чичелю рахмановъ браминовъ говоритъ емѣ сице: „радѣиша чичелю Взрахмановъ, сыноу Божый Перочна велика, Царь Александръ, еже есть всемъ челоуѣкамъ владыка, доветъ ти“». Известно е, че Александър Велики се представял за син на Зевс (Юпитер) Аммонийски. Гръцката дума *Зевс* (Юпитер) е заменена тук със славянската *Перун*, следователно това място показва, че славянското божество *Перун* отговаря на бога громовържец. Но кой тук е заменил *Зевс* с *Перуно* – българският ли презвитер Григорий в X век, или руският книжовник в XIII век, това е въпросът. Ние сме склонни да мислим, че това е по-скоро последният т. е., че всички, срещащи се в „Елинския летопис“ в българска редакция по преписа от XIII век изменения при имената на гръцките божества с литовско-славянски са извършени от руския „писател“ в XIII век, комуто литовско-славянската митология би могла да бъде *по-добре* позната, отколкото на българския писател в X век.

Л. 342. Продължение на Хрониката на Йоан Малала, съответстващо на Осмата негова книга в гръцкия текст.

Л. 344-346. Следва описание на войната на Антиох Велики с юдеите, т. е. започва преводът на Седемте слова на Йосиф Флавий за Юдейската война и за покоряването на Ерусалим.

Л. 353-364. Започва Девета книга от Хрониката на Йоан Малала с неголеми вставки от Йосиф Флавий. Завършва на лист 364.

Л. 364 обр. От Десета книга от Хрониката на Йоан Малала. Заглавие: „О рождѣніи Господа нашего Исуса Христа“.

Л. 386. Извадки от Втората книга за юдейските древности на Йосиф Флавий.

Л. 389-390 следват заимствания от *Евангелието* и съчинението на Йосиф Флавий за земния живот на Господа нашего Исуса Христа.

Л. 400 обр. – 431. Обширна извадка от книгата на Йосиф Флавий.

Л. 431. Завършват в българската редакция на „Елински летопис“ заимстванията от Хрониката на Йоан Малала, отговарящи на гръцкия текст почти в средата на Десета книга (включително управлението на император Вителий), т. е. от нея е преведено за Хронографа само това, което влизало в плана на неговия съставител, презвитер-мних Григорий.

Л. 431-478 следват заимствания вече само от съчинения на Йосиф Флавий, като напр. «О плѣненіи Іерусалимовѣ **слово третѣе**». „Іосифово **слово пятѣе** о плѣненіи Іерусалимовѣ“. «Іосифово **шестѣе слово** о плѣненіи Іерусалимовѣ», „Іосифово **седьмое** о плѣненіи Іерусалимовѣ Титомъ (в 70 г. сл. Р. Хр.) и о послѣдующихъ совѣтѣхъ въ Іудеѣ до царствіа Тита» (до 80 година сл. Р. Хр.).

Л. 478-480. С киноварно заглавие следва *списък* на византийските императори, започващ с Константин Велики и завършващ с императорите Лъв, Александър и Константин, царували в началото на X век (последният от 912 година). Този списък има киноварно заглавие «Начало царства Константина града греческаго». На това основание ние допускаме, че „Сборникът на Григорий“ от X век и разглежданата тук оцеляла част от неговия хронограф или „Елински летопис“ в българска редакция е съставен между 915 и 920 година, изобщо между 915 и 927 година, т. е. не по-рано от 915 година, по време на българския цар

же да се каже, че новите изследователи на текста на старозаветните книги от Светото Писание трябва да обърнат особено внимание върху текста на книгите с древнославянски превод, намиращи се в хронографа на Григорий – бел.авт.

– Тук важи също посоченото по-горе в бел. 108 относно приведените от Оболенски доказателства, че тези части не са превод от Вулгата, а от еврейски – срв. също по-горе, с. 29 и сл. – моя бел. А.Ч.

Симеон († 927). След този списък на лист 481 в Архивния ръкопис започва добавъчната руска статия от XIII век, „Лѣтописецъ Русскихъ Царей“, завършваща с 1214 година.¹¹³

Съществената разлика на славянския хронограф или „Елински летопис“ в българска редакция от най-стария руски хронограф или „Елински летопис“ в руска редакция е в това, че първият е съставен въз основа на Хрониката на Йоан Малала (до римския император Виталий) и съчиненията на Йосиф Флавий (до 80 година сл. Р. Хр.), а вторият въз основа на Хрониката на Йоан Малала (в нейния пълен вид, до византийския император Юстиниан Велики) и Хрониката на Георги Амартол с неговия неизвестен продължител до 948 година. Времето на превода на Хрониката на Георги Амартол на български език естествено не може да е преди 948 година, с която тя завършва. Превел я е за първи път на славянски (български) език, както правилно се досеща княз М. А. Оболенски, същият, който е превел и Хрониката на Йоан Малала (в своя хронограф), т. е. българският презвитер-мних Григорий. На нас ни се удаде да потвърдим предположението на княз М. А. Оболенски с откриването на надпис върху най-стария от оцелелите у нас в Русия преписи от българския превод на Амартол, по-рано в Троицко-Сергиевата лавра, а понастоящем в Московската духовна академия под № 100, XIII век, със съвременни илюстрации¹¹⁴.

От определянето времето на превода и името на преводача на Хрониката на Георги Амартол в българска редакция ще преминем към разсъждения за личността на преводача, „българския презвитер-мних Григорий“. Ние вече знаем, че той заедно с Йоан Екзарх български са били главните сътрудници на българския цар Симеон книголюбеца (907-927) по отношение на духовното просвещение на своето отечество, България. Знаем и неговите главни трудове: „Сборник“, състоящ се от четири преводни съчинения: а) Тълковен Апокалипсис, б) Хронограф, наречен „Елински и Римски летопис“, в) Сборник, наречен у нас Светославов, г) Сборник Пчела и накрая д) Хрониката на Георги Амартол с неговия продължител. Княз М. А. Оболенски в своето съчинение „О русской первоначальной лѣтописи“ от 1870 година допуска, че този учен мъж е едно и също лице с презвитер Григорий, споменат от император Константин Багренородни при описанието на приема на нашата велика княгиня Олга при византийския двор в 955 година като член на нейната свита в качеството на неин духовен наставник и ръководител. От наша страна ние не само се съгласяваме с това предположение, но ще представим в негово потвърждение едно, макар и косвено, но при все това не по-малко убедително доказателство за него, основащо се на внимателното изследване на судбата на споменатите по-горе трудове на този автор. Считайки за вероятно, че той в 955 година се е намирал при двора на великата княгиня Олга, пред нас възниква въпросът: кога той е напуснал своето отечество България и се е установил в Киев? Нека обърнем внимание на обстоятелството, че „Сборникът на Григорий“ както в неговия цялостен вид, така и в четирите му съставни части, не е бил разпространен сред югоизточните славяни, или поне, че нито при българите, нито при сърбите е имало пълен негов препис, а не се знае нищо и за преписи от отделните съчинения, от които е съставен (Тълко-

¹¹³ Въ заключение на настоящата глава ще кажем няколко думи за отношенията на изследваното от нас съчинение „Елински летопис“ в българска редакция към „Тълковната палея“. Разглежданият от нас паметник на старославянската писменост (Хронограф в българска редакция) служи очевидно за връзка между „Тълковната палея“ и най-стария руски хронограф, „Елински летопис“ в руска редакция. По всички признаци тези два паметника на старославянската писменост са съставени едновременно в началото на X век и поради това е твърде вероятно, че и техният съставител (или преводач) е бил същият презвитер-мних Григорий, който е превел за първи път на славянски (български) език Четирите книги Царства, поместени изцяло в „Хронографа“ и послужили като източник и за „Тълковната палея“ (Първа книга Царства). В хронографа на Григорий са включени и няколко старозаветни апокрифа, еднакви с намиращите се в „Тълковната Палея“, като: Разказът за Мелхиседек и Заветът на 12-те Патриарха.

Че съставянето на „Тълковната Палея“ се отнася именно към X век, за това сочи и забелязаното от изследователите сходство и преките заимствания от известния Шестоднев на Йоан Екзарх български, писател от X век, съвременник на Григория. – Като знаем, че а) в „Тълковната палея“ влиза полемика против юдеите и мохамеданите и б) че съставянето на „Историческата палея“ в някои преписи се приписва на някой си „Кири-Теодор“, това ни навежда на мисълта, не принадлежат ли тези две съчинения на Кири Теодор Авукар, епископ Карийски, православен арабски писател от IX век, който, както е известно, писал „за различни ереси у юдеите и мохамеданите“. (Това съчинение е преведено на славянски език в 1611 година в Острог). Ако нашето предположение е вярно, това обяснява и защо гръцкият оригинал на „Тълковната палея“ досега не е открит. Нейните славянски източници (Шестодневът на Йоан Екзарх български) биха могли да влязат в нейния състав и по-късно, т. е. при превода на славянски език – дали тя е била преведена от гръцки превод или пряко от арабски оригинал, е все едно.

¹¹⁴ Този надпис открихме случайно върху първата от двете заставки, украсяващи този забележителен ръкопис. Той се намира на ръба на долното стъпало на престола, служещ за седалище на Царя на Славата, на нашия Господ Исус Христос, написан с най-дребни букви с бяла боя на черен фон, и гласи: „Многогръбный Презвитеръ Григорій“. Очевидно тази рисунка, при това във византийски стил, е точно копие от рисунката в първоначалния ръкопис на славянския (българския) превод на Хрониката на Георги Амартол, преминал в него от същия гръцки ръкопис, послужил на Григорий като оригинал за неговия превод. От двете страни на Спасителя, седнал на престола, са две фигури, мъжка и женска в царски одежди. Над главата на първата е написано „Михаилъ“, а на втората – „Уксинья“ (Ксения). Ясно е, че първата е великият Тверски княз Михаил († 1319 година), а втората е неговата майка, великата Тверска княгиня Ксения Юриевна. Това означава, че този ръкопис е написан в Твер и съпругата на убития от Ордата велик княз Михаил Тверск Ана, от рода на князете Ростовски, след смъртта на мъжа си навярно е предала този ръкопис в Троицко-Сергиевата лавра за поменуване на неговата душа; а известно е и че Сергиевият манастир е бил винаги в най-близки духовни отношения с Ростов. Тази рисунка, повтаряме, трябва да е била точно копие от гръцката, на която сигурно е бил изобразен император Михаил (842-867) и неговата майка императрица Теодора. На руското копие името Теодора е заменено с името Уксинья (Ксения).

вен Апокалипсис, Елински Хронограф, Сборника – понастоящем Светославов – и Пчела), докато у нас в Русия, слава Богу, всички тези паметници на старославянската (българската) писменост са били доста разпространени и досега още всеки е запазен в няколко преписа. Какво означава това? Освен *общите* причини, като вражески нашествия, опустошения, пожари и други бедствия, които се отнасят в еднаква степен и за нашето отечество, тук би трябвало да има и *частна* причина. Може да се предположи, че съставителят и владеец на „Сборника“ е напуснал своето отечество България и се е отправил в Киев, скоро след смъртта на своя покровител-книголюбец, българския княз Симеона († 927), преди още неговият „Сборник“ да успее да се разпространи в България както в неговата цялост, така и в частите му. В Русия, напротив, в течение на продължителното му пребиваване там от 930 до 960 година, „Сборникът“ и неговите съставни части са успели да станат известни и толкова да се разпространят, че и до наше време са оцелели в отделни преписи и четирите съчинения, влизащи в неговия състав, а някои от неговите 38 преписа се датират до XI век, други пък са известни в копия от XIII и XIV век (вж. по-долу).

Още по-забележителна е съдбата на българския (Григориевия) превод на Хрониката на Георги Амартол. Този превод трябва да е бил направен не по-рано от 948 година (с която завършва свързаният с нея неин неизвестен продължител). В тази година, по всички съображения, презвитер-мних Григорий се е намирал вече не само в Киев, но и при двора на управницата на държавата, великата руска княгиня Олга (945-950), която, като бивша българска княгиня родом от българския град Плисков¹¹⁵, е била съотечественица на Григорий, който, по хронологически съображения, по това време е бил на не по-малко от 60 години¹¹⁶. Хроника на Амартол, преведена по гореспоменатите съображения не по-рано от 948 година, е била, значи, преведена от Григорий не в България, а в Русия, в Киев, когато той вече е бил при двора на великата княгиня Олга – предполагаме, че това е станало след 945 година, когато тя, лишила се от своя мъж-езичник, е застанала начело на държавата и тайна християнка.

Само въз основа на тези съображения става понятно защо българският (Григориевият) превод на Хрониката на Георги Амартол е останал, може да се каже, почти напълно неизвестен както на самите българи, така и на техните съседи сърбите – а на последните до такава степен, че те са били принудени да направят свой собствен превод, извършен в Хилендар в 1386 година и известен под названието „Летовник на инока Григорий“¹¹⁷; на нас пък той е станал известен, изглежда, за първи път посредством Арсений Суханов (след 1655 година). Докато българският (Григориев) превод на Хрониката на Георги Амартол се е ползвал у нас от най-стари времена с голяма известност, от него се е ръковолил препод. Нестор при съставянето на своята „Повѣсть временныхъ лѣтъ“, през XI век. Този превод се е запазил до нашето време в значителен брой преписи, от които най-старият, бившият Троицки, сега в Московската духовна академия, се датира в XIII век (№ 100) и е украсен със съвременни миниатюри. За съжаление този препис не е пълен (прекъсва се в началото от царуването на император Юстиниан Велики). Добър и пълен препис от 1456 година (по-рано известен като Сахаровски препис), сега се намира в библиотеката на граф Уваров, № 966. Преписите от XV-XVI век по своя език вече са окончателно порусени. Такава е съдбата на трудовете на един от първите сеятели на християнското просвещение в Киевска Русия от X век, свидетелствуваща, макар и само отчасти, за предполагаемите – а както се оказва и действително съществуващата – връзка на християнството от времето на великата княгиня Олга с християнството от времето на великия княз Владимир. И малкото, което досега ни се е удало да узнаем за тази тъй далечна епоха, ни дава ключа за разбирането на много неща, които ни се виждат неясни в откъслечните и легендарни разкази за тях в нашата първоначална летопис.

Голословно да се отхвърлят подобни на приведените по-горе съображения, основащи се все пак на факти, значи да се осъди на вечно забвение такъв период от нашата история. А това изясняване е необходимо като *начало* на всяка работа и ние не трябва просто да се задоволяваме с разказа на някои легенди от нашия първоначален летопис, внесени в него в най-късни времена от преписвачите. Такава например е по-горе засегнатата от нашето изследоване летописна легенда за някакъв едновременно превод на 60 книги от Свещеното Писание с помощта на два попа бързописци за шест месеца.

Колко важно е издаването на открития от нас първоначален славянски хронограф или „Елински летопис“ в българския превод на презвитера-мних Григорий (между 915-920 година), макар и с изключение на влизащите в него старозаветни книги, е очевидно от всичко казано по-горе. Императорското Дружество на приятелите на старата руска писменост вече така да се каже е докоснала сборника на Григорий, като е напечала едно от отделните съчинения, влизащи в състава на неговия пълен препис от XIII вѣка – „Сборника“, сега наричан Светославов, според най-стария му препис от 1073 година. На него се пада да довърши благородната задача с издаването на оцелялата част от Григориевия сборник, хронографа известен под названието „Елински летопис“, по Архивния ръкопис от XV век.

¹¹⁵ Вж. моята статия *Откуда родомъ была великая княгиня русская Ольга?* в „Русская Старина“, 1888, июль.

¹¹⁶ За определяне годините на Григорий се обосноваваме със следните съображения: допускайки, че в 920 година (в разцвета на своята дейност) той е бил на 35 години, в 960 – на 66, в 966 (когато е придружавал великата княгиня Олга в Цариград) на 70 години, след завършенето си оттам той вероятно скоро е починал на възраст около 75 години.

¹¹⁷ Мнението на В. Ундолски, че имало не два превода от Хрониката на Амартол (български и сръбски), а два хрониста с еднакво име, след внимателното сравнение на двата превода по между им, се оказва неверно. Цялата разлика между двата превода се състои в това, че българският превод е точен, напълно съответстващ на оригинала, а сръбският (летовникът) е от вида на така наречените свободни преводи, на места с вставки от други хроники.

Лесно може да се разбере, че в Григориевия сборник ние притежаваме ценно наследство, оставено на нас от този забележителен човек, който го е предал на своята висока покровителка и духовна дъщеря, великата княгиня Олга, а от нея е преминало като наследство за нейните потомци.

Изучавайки внимателно съдържанието на този паметник на старата славянска писменост в неговия първоначален обем (по-преписа от XIII век), ние не можем да не го наречем „християнска енциклопедия“ на X век. В нея е съединено всичко онова, което може да укрепи духа, да поддържа вярата и опиращите се на нея нравствени познания на човека-християнин.

Съдбата на избраните книги е тъй поучителна, както и съдбата на избраните хора! Господ Бог ги запазва по чуден начин със своята благодат за поука и полза на далечните поколения. В Архивния ръкопис от XV век са оцелелите в копия отделни части на Григориевия сборник (вж. неговото оглавление в том IX на Годишника на дружеството от 1851 година). От него ние притежаваме копие от първия или втория препис на сборника, изготвено през XIII век. А неговият прототип, по историко-хронологически съображения, е бил в *зората* на християнството несъмнено пред светлите очи на великата княгиня Олга, служейки на нея и на първите руски киевски християни като енциклопедия, съдържаща най-необходимите за тях знания.

И кога би било по-подходящо да си припомним труда на презвитер-мних Григорий, духовния наставник на великата княгиня Олга, ако не след юбилейните тържества от миналата 1888 година в Киев по случай 900-годишнината от кръщението на руската земя. Да бъде благословена и прославена от поколения на поколение паметта на боголюбивия мъж, потрудил се усърдно в полза на нашето отечество в зората на неговия християнски живот.

II

За трите съчинения, влизащи в състава на Григориевия сборник по преписа от XIII век

По горе беше отбелязано, че от оцелялото в Архивния ръкопис „оглавление“ се вижда, че в преписите на Григориевия сборник от XIII век, освен подробно описания от нас по-горе първоначален хронографа в българска редакция, известен сега под названието „Елински летопис“, са се намирали още *три* цялостни съчинения от X век, чийто превод, както можем да допуснем, е извършен от същия презвитер-мних Григорий, комуто безспорно принадлежи и съставянето на първия славянски хронограф, „Елинския летопис“ в българска редакция.

Тези съчинения, оцелели у нас в Русия в отделни преписи, са: а) Тълковен Апокалипсис, б) Сборник, сега наричан Светославов и в) Избрани глави от гръцкия сборник Пчела, посветени на добродетелта и злостата.

а) Тълковен Апокалипсис.

От „оглавлението“ в Архивния ръкопис се вижда, че Тълковният Апокалипсис от архиепископ Андрей Кесарийски се състои от 72 глави. Неговият най-стар запазен до днес в Русия препис е ръкопис № VIII от Румянцевския Музей [сега Руската държавна библиотека в Москва – бел. А.Ч.], т. нар. „Московски Апокалипсис“ по описанието на Востоков се датира в XIII или началото на XIV век, писан от писеца Теогност, може би за звенигородския княз Юрий (Георги) Дмитриевич. Издаден е по същия препис от Московското братство „Св. Петър“ в 1888 година под редакцията на игумена отец Филарет. Понастоящем може да се каже с положителност, че „Тълковният Апокалипсис“ е преведен в България през първата четвърт на X век, вероятно от Григорий.

б) Сборник, сега наричан Светославов, 1073 година.

Че това е вярно, ние се убедихме при сравнението на „словата“ от оглавлението на Архивния сборник с главите от т. нар. „Изборникъ Святослава 1073 года“ според Синодалния препис от 1073 година (издаден от Дружеството на приятелите на древната писменост в 1880 година).

Резултатът от това *сравнение* заслужава вниманието на любителите и познавачите на нашата стара писменост и затова ние ги излагаме тук подробно. От оглавлението на Григориевия сборник се вижда, че влизаният в него сборник (наричан в руската му редакция Светославов) в преписа от XIII век започвал от 325 глава на Григориевия сборник, след хронографа и добавената към него руска статия *Лѣтописецъ Русскихъ Царей*. Редът на *главите* там е почти напълно сходен с реда при Светославовия сборник по преписа от 1073 година. Разлика има само в това, че в началото на Сборника в българска редакция има девет глави, заимствани очевидно от първоначалната българска Кормчия (IX век); подобни глави липсват в Светославовия сборник от 1073 година.

Други липсващи в този сборник глави са следните:

Глава 325. *Отъ Иоанна Златоустаго, о латинахъ, когда отлучишася отъ грекъ.* Това е известната „Повѣсть о латинахъ, когда отлучишася отъ грекъ“.

Глава 326. *Сповѣданіе (Сказаніе) вкратцѣ, коего ради дѣла отлучишася отъ насъ латини.*

Вж. изследването за произхода на тези *статии* в студията на А. Н. Попов: „Историко-литературный разборъ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ латинъ XI-XV вѣковъ“, Москва, 1885. За първата статия (гл. 325) вж. с. 176, 178-179. За втората (гл. 326) – пак там, с. 137-145.

Ще отбележим, че във всички наши полемически сборници тези статии обикновено са поместени заедно, което свидетелствува за техния едновременен произход, но не тъй късен, както смята А. Н. Попов, защото те трябва да са били преведени за първоначалната българска Кормчая още през IX век и не по-късно от началото на X век, ако са били преведен *за първи път* от Григорий.

Глава 327. *Сказаніе о Латинѣ (и) о вѣ Апостолю (и) о опрѣсноцѣхъ.*

Начало: *Къ вамъ слово, о хитрїи римляне.*

Вж. печатната Кормчая, глава 47 при А. Н. Попов в гореспоменатата студия, с. 189-238.

Глава 328. *Св. Анастасїа патрїарха антиохїйскаго, тако невозможно Святителю ѿ мирскаго челоуѣка съдимъ възити.*

Вж. при Fabricie Bibliotheca Graecae, ed. Harles. X, с. 599, № 18; Описаніе рукописей Н. И. Царскаго П. Строева. Кормчая на пергамина № 262 л. 126.

Глава 329. *Того же Анастасїа повѣданїе о папѣ римствѣхъ Григорїи бесѣдовницѣ и чудотворци.*

Вж. Fabricie, *ibid.*, № 17. Описаніе рукописей Царскаго П. Строева № 262. л. 127.

Глава 330. *Молитва надъ касающимса примиреноу.* Вж. Кормчая гл. 23.

Глава 331. *Вѣденїе извѣстно, какъ подобаѣтъ быти божественному приношенїю въ свѣтѣи службу о хлѣбѣ и о чаши и о просфорѣ и винѣ.*

Публикувана в Православный Собѣсѣдникъ, 1878, II, с. 23.

Глава 232. *Закона градъскаго главы различни въ четырехънадесятѣхъ гранѣхъ, отъ сихъ же (от 20-те постановления за епископите и поповете) от Прохирона на Василий Македонски, Оригинал при Zachariae, Прόχειρος νόμος (рѣчен закон), Кормчая, гл. 49.*

Глава 239. *О залоуѣ обрѣченїа — от Прохирона, Кормчая, гл. 48.*

Забележка. Следващите глави се оказаха при сравнението им напълно съответни на главите от Светославовия сборник до заключителната глава, 732, от която и до края започва разликата при двата сравнявани сборника.

Глава 732. *Свѣтаго Епифанїа Кипрѣскаго († 403) о свѣтѣхъ апостолѣхъ, гдѣ кїждо проповѣда и како и гдѣ скончалса и свѣтѣи ихъ тѣлеса гдѣ лежатъ и въ какихъ мѣстѣхъ.*

Глава 733. *О Иоаннѣ Предтечѣ отъ многихъ св. отецъ.*

Глава 734. *Притча Иоуса (Иоаса) царя отъ философа.*

В „Изборникъ Святослава 1073 года“, вместо това:

Л. 261. *Ипполѣтоу († 269) о вѣ апостолю, кѣде кнїждо ихъ проповѣда, или кѣдѣ оумрѣша. В същата глава (л. 262) същото и за 70-те апостоли.*

След тази статия в „Изборникъ Святослава 1073 года“ следва «Послѣсловїе и конецъ Изборника».

в) Сборник Пчела.

Сборникът на презвитер-мних Григорий в препис от XIII век завършвал с „Пчела“ – превод на избрани текстове за добродетелта и злостата от гръцки сборник със същото име (съдържащ 71 глави), но в „оглавлението“ (чийто край липсва) са обозначени само 49 глави. Славянският превод на сборника Пчела е описан в XXV том на Временникъ Императорскаго Московскаго общества исторїи и древностей росїйскихъ, където са публикувани седемте първи глави с предговор от П. Безсонов.

Най-старият от запазените преписи на „Пчела“, Сборникът в Императорската Публична Библиотека, се датира в XIV век и е в новгородско писмо.

И така, *четирите* съчинения, влизащи в състава на българския „Сборник на Григорий“ от X век по руския препис от XIII века, запазил се до наше време в отделни преписи са: 1) Тълковен Апокалипсисъ – в препис от края на XIII век (Румянцевски), 2) Хронограф („Елински летопис“) въ Архивния препис от XV век, 3) Сборник („Светославов сборник“) в препис от 1073 година, и 4) Пчела, в препис от XIV век.

АРХИМАНДРИТЪ ЛЕОНИДЪ.

* * *

В третия том от описанието си на сбирката от ръкописи на граф Уваров,¹¹⁸ излязъл в 1894 година, вече след смъртта на автора, архим. Леонид дава още едно малко допълнение към статията си от 1879 година, отнасящо се до още един дотогава неизвестен препис на Елинския летопис от първата група преписи според класификацията на А. Н. Попов – ръкопис № 1334 (10), чието описание той прибавя в своя каталог на сбирката¹¹⁹ – и тази бележка ще остане неизвестна за българските изследователи, а руските ще се направят, че не са я забелязали, както не са забелязали и бележката му, че когато един ден се пристъпи към систематично издание на руските исторически сборници, в началото му ще трябва да бъде поставен българският сборник от средата на X век. И няма да я споменат в нито едно от изследванията си до днес.¹²⁰ Понеже и това издание представлява сега много голяма рядкост, пълният текст и на тези бележки се дава тук в български превод:

№ 1334 (10)

Хронограф. Елински и Римски летопис в Първа Елинска редакция

(по «Обзоръ Хронографовъ» на А. Попов, ч. 1, л. 1-72)

Идентичен с ръкописа от същия тип в Синодалната библиотека № 280

На полетата на ръкописа има бележки от сравняването на този летопис с ръкописа Синод. № 280.

Авторът на «Обзора на хронографите» А. Н. Попов убедително доказва в това свое забележително съчинение, че «Елинският летопис» в руска редакция, ако се съди по неговия състав, трябва да е бил предшестван от „Елински летопис“ или „Хронограф“ в южно-славянска редакция. При всичкото си усърдие обаче той (А. Н. Попов) не е успял да открие този «Летопис» или «Хронограф».

След като подновихме тези търсения, ние имаме щастието да открием по-горе обозначения «Хронограф» или «Елински летопис» в българска редакция, съставен в X век от презвитер-мних (йеромонах) Григорий, сътрудник на българския цар, книголюбец Симеон († 927), в ръкописа от XV век, принадлежащ на библиотеката на Московския Архив на Министерството на Външните работи № 12-1408. (Вж. моята статия за него под заглавие Древния рукопись в Русскій Архивъ, кн. 4, м. април 1889 година). Именно с този първоначален славянски «Хронограф» или «Елински летопис» в българска редакция (X век) трябва да започне бъдещият пълен обзор на славянските «Хронографи», ако му е съдено някога да се появи в руската историческа литература. При всичките си достойнства трудът на А.Н. Попов още далеч не е пълен. Така напр. той не е познавал изобщо богатата с хронографи библиотека на граф А.С. Уваров.

* * *

Че този ръкопис има особено значение за българската историография, не забелязва нито един от българските изследователи – а той е третият ръкопис, съдържащ откъс с Именника на българските князе, чието откриване и първо споменаване в научната литература те приписват на акад. Михаил Н. Тихомиров, отбелязал повторно същия ръкопис повече от половин век по-късно. Архим. Леонид съобщава ясно и недвусмислено, че текстът на съдържащия се в него хронограф е идентичен с текста на ръкописа Синод. 280 и следователно съдържа Именника – също както и хронографът от колекцията на Погдин понастоящем в Руската национална библиотека, Санктпетербург.¹²¹ А тези три сборника той поставя в началото на поредицата изводи от българския хронограф, чийто протограф се е съдържал в българския сборник, донесен от презвитер-мних Григорий в средата на X век в Киев. Сам Тихомиров никъде не се представя за откривател на сборника от сбирката на Уваров и съответно на третия препис от Именника. Той дори споменава публикацията на архим. Леонид под черта, макар и да не предава всички сведения от нея.¹²² За руската и българската историография обаче не по-малко важно е премълчаното от Тихомиров заключение на архим. Леонид за мястото на българския протограф от X век в руската книжнина, в която именно този протограф трябва да стои пред руските хронографи, които не представляват самостоятелни ориги-

¹¹⁸ *Систематическое описание словено-российскихъ рукописей собранія графа А. Уварова*. 1-4. Москва, 1893-94.

¹¹⁹ Пос. съч., с. 25 и сл.

¹²⁰ Вж напр. посочените по-горе трудове на О. Творогов, посветени на руските исторически сборници и тяхната генеалогия, както и посочената в тях библиография – вж. бел. 8. Същото се отнася и до най-новото изследване по този въпрос, което беше посочено още в началото на това изследване в бел. 7 – монографията на Г. Водолазкин, *Всемирная история в литературе Древней Руси* (на materiale хронографического и палеиногo повествования XI-XV веков).

¹²¹ Погдинское собрание № 1437.

¹²² М. Н. Тихомиров, *Именник болгарских князей* (Вестник древней истории, 1946, № 3 (17), с. 83 – и тази статия повечето български автори, занимаващи се с Именника, явно не са чели. При сравняването текста на трите ръкописа авторът се опитва да поправи някои от най-съществените грешки, преминали от превода в публикацията на А. Н. Попов във всички изследвания и запазили се до сега в научната литература.

нални трудове или разни редакции на съставени в Русия компилации, а са повече или по-малко преработени – или по-точно съкратени – преписи от българския оригинал. И думите му в края на бележките за ръкописа от колекцията на Уваров, че с българския хронограф ще трябва да започне бъдещият пълен преглед на славянските хронографи, „ако е съдено някога да се появи в руската литература“, ще бъдат напълно игнорирани от съветските автори. А когато в 1975 и 2001/2002 година излязат обобщителните трудове за руските исторически сборници, нито тези думи, нито българският протограф ще бъдат споменати в тях, а ще се търсят без да се намерят никакви митически „руски“ образци, макар и да не бъдат открити никакви преписи от тях по-ранни от XV век – но и тъй късните руски преписи ще носят и преповтарят чак до XVIII век характерните черти на българския им протограф в тяхната лексика и граматика, поставяйки непреодолими препятствия пред техните изследователи за разбирането им.¹²³

* * *

Десет години след студията на архим. Леонид за българския сборник от X век и неговите преписи в Русия се връща на същата тема един друг бележит изследовател на древноруската книжнина – Алексей Александрович Шахматов (1864-1920). Неговата студия е поместена в най-авторитетното по това време в Европа списание по въпросите на средновековната история, Византийски временник, и е озаглавена *Старобългарска енциклопедия от X век*¹²⁴. Тъй като и тази публикация представлява днес библиографска рядкост и повече не е преиздавана в Русия, даваме големи извадки от нея в изложението си в български превод.

Както княз Михаил Оболенски и архим. Леонид, Шахматов поставя в центъра на своята студия въпроса за същността и произхода на руските исторически сборници, известни под названието „Елински и Римски летопис“. А това е темата на изследванията на А. Н. Попов,¹²⁵ за когото в руската наука е наложено досега становището, че пръв я засяга и разработва, макар и княз Оболенски вече да е разгледал внимателно противоречията, произлизащи от заключенията му и да е отговорил на най-важните въпроси, свързани с тези сборници: въпросите за техния произход и хронологията на техните неизвестни протографи. Но тези резултати от изследванията на Оболенски са публикувани в неговата книга, издадена посмъртно в 1875 година и унищожена от цензурата. Тази книга не е била известна на архим. Леонид, който в студията си от 1889 година, но и в неговото излязло също посмъртно в 1894 година описание на ръкописната сбирка на граф Уваров. В тези свои публикации той стига до същите резултати, както и княз Оболенски, но тези резултати ще открием и в публикуваната в 1899 студия на Шахматов. И тримата изследователи се ползват от едни и същи аналитични методи, анализират едни и същи ръкописи и е напълно логично да получат едни и същи резултати. Разбира се ако целта им е да открият истината, а не да я прикрият и изопачат, както ще постъпят голям брой руски изследователи през следващите 100 години.

В началото на студията си Шахматов отбелязва, че тази област от руската средновековна книжнина е една от най-малко изследваните – а според него след труда на Попов са били направени „само няколко откъслечни забележки“, които обаче променили в значителна степен неговите изводи. Той не казва, че в числото на тези „откъслечни забележки“ влиза и голямата както по своя обем, така и по своето значение студия на архим. Леонид. Не казва, а по всичко изглежда и не знае, че на същата тема са посветени и изследвания на княз Оболенски, събрани в двете негови публикации, излезли в отделни книги с общо над 500 страници. А това са и единствените сведения от неговата студия, които ще бъдат възприети изцяло и без никакви забележки от руската и съветската наука.

Шахматов рекапитулира изводите на А. Н. Попов за систематизирането на различните преписи от споменатите сборници в две основни редакции: първата и най-стара, представена на ръкописи от XV век и втората, която според него представлява преработка на първата и се представя от ръкописи, изготвени през XVI век. В изследванията си А. Н. Попов привежда редица доказателства, според които втората редакция произлиза от първата, а нейните автори или редактори са ползвали цяла поредица нови извори, останали отчасти неизвестни за създателите на първата редакция на този вид сборници и отчасти малко разработени от тях. При този вид сборници от втората група или редакция техните автори или редактори са се ползвали в по-голяма степен от Хрониката на Георги Амартол, с откъси от която са заменяли съответните части в първата редакция, основаващи се главно върху Хрониката на Йоан Малала, върху която тя е изградена. Така, според А.Н. Попов, цялата първа част от първата редакция, „изпълнена с гръцки митове и басни, била махната от текста и заменена с части от Библията“ (Обзоръ хронографовъ русской редакціи, I часть, с. 73).

¹²³ Вж. по-горе, бел. 8 – публикациите на О. М. Творогов: *Древне-русские хронографы, и Летописец Еллинский и Римский* I-II. За българския читател би било много интересно как авторът обяснява някои непознати за него „руски“ думи, като черга.

¹²⁴ *Древнеболгарская энциклопедия X века* (Византийский Временник. VII/1899, вып 1, с. 1-35).

¹²⁵ Вж. бел. 55.

Откриването на два неизвестни досега преписи от Елинския летопис изменя според А.А. Шахматов в значителна степен тези изводи на А.Н. Попов:

1. В Каталога на славяно-руските ръкописи от колекцията на Д.В. Пискарев¹²⁶ (впоследствие постъпили в Румянцевския музей [понастоящем Российская государственная библиотека, Москва]), е описан ръкопис от 1485 година, който се е оказал препис от втората редакция на Елинския летопис, различаващ се в началото си обаче в значителна степен от единствения препис на тази редакция, съдържащ изцяло началото на летописа – Кирило-Белозерския препис № 1. Накрая на своето описание А.Е. Викторов казва: «Имаме дори основания да считаме, че тази редакция (т.е. ръкописът от 1485 година) се е появила по-рано от т. нар. Елински летопис (т.е. неговата първа редакция) и представлява може би първия опит да се състави на славянски език сборник с исторически разкази, от достъпни за руския му автор източници».
2. Сред останалите след смъртта на А.Н. Попов непубликувани материали, се намира описанието на ръкописа от XV век в Чудовския манастир № 51/853¹²⁷, от който се вижда, че този ръкопис, по своите палеографски особености датиран в средата на XV век, е идентифициран от учения като Елински летопис. А редакцията на неговия текст се различава от всички останали преписи на първата редакция [XV век], като в съществениите си черти се сближава с ръкописите от втората редакция [т.е. от късната, XVI век]. Поради това Попов, забелязвайки някои особености сближаващи Чудовския препис със сборниците от първата редакция, го определя като по-стар вариант на втората редакция от Елинския летопис. Следователно, заради ранната датировка на Чудовския препис, произходът на втората редакция на Елинския летопис трябва да се премести от XVI век в първата половина на XV век. «По такъв начин – продължава изследователят – втората редакция се е запазила в по-стари преписи, отколкото първата. Но от тук в никакъв случай не трябва да се извади заключението, че тази редакция е била по-стара, т.е. не втора, а първа». Защото, според Попов, главното основание да се признае първата редакция за по-стара от втората е това, че във втората редакция текстът от Малала е по-кратък, отколкото в първата. Възражайки против приведените по-горе думи на Викторов, Попов отбелязва, че в Пискаревския препис от 1485 година цялото начало е взето от Амартол, и следователно нито Синод. № 280¹²⁸, нито Чудовският препис, не са могли да произлязат от Пискаревския, понеже в него текстът почива изцяло на хрониката на Йоан Малала. «Ако ние се ограничим само с текста на Йоан Антиохийски Малала – продължава Попов – при сравнението на двата преписа се оказва, че Чудовският ръкопис е могъл да бъде съставен въз основа на първата редакция, но в никакъв случай първата редакция не е могла да произлезе от Чудовския ръкопис». И така, изводът за взаимното отношение на двете редакции, изказан в 1866 година, според Попов, не се опровергава от двата намерени след това ръкописа, но единият от тях, Чудовският, се оказва по своя състав междинен по отношение на преписите от първата и втората редакция, поради което той трябва да бъде определен като най-старият вариант от втората редакция.

В своето изследване върху Александрията¹²⁹ на Истрин се е наложило да засегне литературната история на двете редакции на Елинския летопис. В своите забележки той следва изцяло изводите на А.Г. Попов, изказани в неговия *Обзоръ хронографовъ русской редакци* и в неговото посмъртно излязло описание на хронографите от Чудовския манастир. Първата редакция на Елинския летопис е възникнала по мнението на Истрин в XIV-XV век (с. 128), а втората е произлязла от първата по пътя на чисто механична работа не по-късно от средата на XV век. Истрин посочва десет допълнителни извори, от които редакторът добавил към своя оригинал (т.е. първата редакция на Елинския летопис) повече или по-малко обширни статии, без да подлага труда на своя предшественник на вътрешна преработка (с. 241-243). Въз основа на тези свои съображения, той признава, противно на Попов, че втората редакция на Александрията (която откриваме във втората редакция на Елинския летопис) е съставена не от компилатора на втората редакция на Елинския летопис, а от друго лице, преработило в XIV-XV век (заб. на с. 214) първата редакция на Александрията, извлечена от първата редакция на Елинския летопис. Следователно, втората редакция на Александрията е открита от съставителя на втората редакция на Елинския летопис в готов вид и с нея той заменил текста в своя оригинал (т.е. първата редакция на Елинския летопис).

* * *

Преди да пристъпим към разглеждането на отделните преписи и редакции на Елинския летопис, искам да обърна внимание върху някои слаби страни в заключенията на Попов и Истрин.

- 1) Отнасяйки Елинския летопис от първата редакция към XV век, Попов изглежда се е ръководил в 1866 година само от съображението, че тази хронографска компилация е по-стара от редакцията на Хронографа от 1512 година. Отнасяйки тази редакция към XIV-XV век, Истрин очевидно имал пред вид, че тя е по-стара в сравнение с втората редакция на Елинския летопис, известна по преписи от XV век. Отнасяйки тази втора редакция към XV век, и Попов,

¹²⁶ А. Е. Викторовъ, *Славяно-рускіе рукописи Д.В. Пискарева*, Москва, 1871.

¹²⁷ Обнародван от М.Н. Сперански в статията му *Библиографические Материалы, собранные А. Н. Поповымъ* (Чтения въ Общества истории и древностейъ российскихъ 1889, кн. III).

¹²⁸ А това е сборникът, съдържащ единия от трите преписа с Именника на българските князе – м. бел. А.Ч.

¹²⁹ В.Н. Истринъ, *Александрия русскихъ хронографовъ*, Москва, 1893 (репринт Leipzig, 1985). Трябва да напомня на читателя, че Александрията на Псевдокалостен влиза в състава както на Архивния сборник, така и на повечето руски ръкописни сборници с названието Елински летопис. Но тя е била включена и в неговия протограф, защото е представена и в оглавлението на Архивния сборник, а текста ѝ се съдържа и в другите преписи, изхождащи от техния първоначален протограф – бел. А. Ч.

и Истрин са се ръководили само от времето на възникването на изследвания паметник, при което най-старият препис, Чудовският, е от средата на XV век. Едва ли може да се признае такъв метод за правилен: той определя само крайната дата за възникването на паметника след която съответният тип не е могъл да се появи, без ни най-малко да се грижат за границата преди която, той не е могъл да възникне. Нито Попов, нито Истрин не съобщават основанията си защо втората редакция на Елинския летопис не може да бъде отнесена към XIII или XIV век, а първата редакция – към XI или XII век. Вътрешни основания против датировката на първата редакция на Елинския летопис в XI или дори X век ние наистина не откриваме, поради което и оставаме в недоумение пред извода, отнасящ този паметник към XV или XIV век. А що се отнася до втората редакция на Елинския летопис, нейният състав показва, че тя не е могла да се появи преди началото на XIII век, тъй като всички нейни преписи съдържат и повестта за завземането на Цариград от кръстоносците, възникнала не по-рано от 1204 година. Понататъшните ни преписи от тази редакция, що се отнася до последните текстове от сборника, можем да разделим на два типа: към първия се отнася Чудовският препис, завършващ с по-горе споменатата повест и даващ преди нея списък на византийските императори до Алексей Дука Мурцуфл, а към втория – Пискаревският препис и Синодалният № 86, които продължават текста на Елинския летопис с добавен към него (след разказа за завладяването на Цариград): 1) списък на византийските императори от Алексей Ангел до Мануил Палеолог, 2) Разказа за хазарина и неговата жена. В двата преписа списъкът на императорите завършва с думите «Мануилъ Палеологъ, сын его (т.е. на Йоан) лѣто православенъ». Нямаме ли тук указание за това, че общият оригинал на Пискаревския и Синодалния препис № 86 е съставен през втората година от управлението на Мануил Палеолог, т.е. в 1392 година? За потвърждение на това предположение може да служи обстоятелството, че при Пискаревския препис в помещения след Елинския летопис списък на византийските императори последен е посочен също Мануил, който «начатъ цесарствовати в лѣто 6899». Следователно протографът на преписите от втория тип могат да бъдат отнесени към 1392 година, а протографът на първия тип, където списъкът на императорите стига до Алексей V (1204 г.) – до XIII век. Отстранявайки по такъв начин всички хронологически граници за възникването на Елинския летопис в неговата най-стара редакция като паметник от първите векове на нашата писменост, толкова по-решително нямаме никакви основания да мислим, че подобна хронологическа компилация е могла да възникне в Русия по-лесно през XIV или XV век, отколкото през XI или XII век.

2) Нито Попов, нито Истрин дават точно определение кой именно паметник трябва да се нарече втора редакция на Елинския летопис, какъв е бил обемът и съставът на този паметник, който е послужил за протограф на стигналите до нас преписи. Попов обявява Чудовския препис за най-стар от втората редакция на Елинския летопис. Следователно трябва да приемем, че първата част от Елинския летопис, точно предадена в Чудовския препис, е била заменена от съставителя на Пискаревския препис с обширни вставки от Хрониката на Георги Амартол, а от съставителя на Кирило-Белозерския и на Синодалния препис – с вставки от библейски текстове. Но Истрин отнася замяната на цялата начална част на Елинския летопис в неговата първа редакция за сметка на автора на втората редакция на Елинския летопис, а не за сметка на някого от съставителите на нейните преписи. При внимателно проучване на отделните преписи от втората редакция на Елинския летопис се оказва, че при всички тях, противно на преписите от първата редакция, се намира книгата на пророк Даниил с тълкувания. От тук наистина може да се извади заключението, че съставителят на втората редакция имал намерение да включи в състава на Елинския летопис части от Библията, но за нас остава неясно защо тези библейски откъси ние намираме само в един от преписите на тази редакция, докато в останалите преписи не само че те липсват, но от тях са махнати дори III и IV книги Царства, поместени в техния предполагаем оригинал на първата редакция на Елинския летопис?¹³⁰ Като по този начин виждам, че дори самото понятие за втората редакция на Елинския летопис още не е ясно за изследователите, намирам, че те не е трябвало да прибързват нито с разглеждането на взаимоотношенията между отделните преписи, нито с противопоставянето на втората редакция спрямо първата. Наистина, напълно е възможно паметникът, от който произлизат всички известни на нас преписи от Елинския летопис във втората негова редакция, да бъде поставен наред с първата редакция на Елинския летопис и по такъв начин се стига назад до един общ оригинал и извор, отразен напълно независимо от една страна в така наречената първа редакция и от друга страна в така наречената втора редакция на Елинския летопис. Пред вид това и за избягване на всякакви недоумения аз избягвам при по-нататъшното изложение думата «редакция» с думата «тип» и говоря за първи и втори тип Елински летопис. Заедно с това, съобразявайки се с посочените по-горе два вида преписи на Елинския летопис от втория му вариант, аз говоря за отделни редакции на този вид преписи, без да предreshавам при това въпроса нито за взаимоотношенията между тези редакции, нито между двата вида Елински летопис.

3) И Попов, и Истрин смятат за възможна появата в Русия както на такива нови редакции във вид на компилативни съчинения (подобни на Елинския летопис), така и на отделни произведения (подобни на Александрията), които да се различават от първоначалните им редакции чрез редица допълнения и вставки, основаващи се при това не на един или два източника, а на десет и повече паметници с най-разнообразно съдържание. Така Истрин изброява

¹³⁰ А това са именно частите, които по-късно Истрин ще нарече «Жидовская история», без да обясни кога и защо тези части се махат от руските исторически сборници наречени Елински летопис. А Оболенски в своята книга от 1875 година не само обяснява това, но и привежда съответните цитати от изворите – вж. по-горе, с. 27 и бел. 67.

повече от десет източника, които трябва да са му послужили при преправката на първата редакция от Елинския летопис в неговата втора редакция. Между тях намираме Амартол, разказа за отпадането на латинците от православие, библейски книги, руски летописи и др. За преработката на Александрията от нейната първа редакция във втората са повлияли, според указанията на същия изследовател, повече от петнадесет съчинения, каквито са творбите на Епифаний Кипърски, Физиологът, Пчела, Хрониката на Малала, Прологът и др. (с. 239). Ползването на 10-15 източника при литературната работа предполага, струва ми се, съвършено различна обстановка от тази, сред която работил руският книжовник: едва ли на него е могло да бъде едновременно достъпно толкова книжно богатство, а дори и да му е било достъпно, той едва ли би могъл да се оправи сред него и да употреби целесъобразно обилния и разнороден материал. Изглежда Истрин е предвидил възможността за таква възражение и може би под влиянието на тази мисъл е допуснал съществуването на някаква междинна редакция на Александрията в Елинския летопис. Но както ще видим по-нататък, това предположение на почтения изследовател трябва да се признае за напълно неудачно – него трудно можем да съгласуваме и с характеристиката, която Истрин дава на с. 239-241 от своето изследване на втората редакция на Александрията, наричайки я «стройно цяло, свидетелстващо за начетеността на нейния редактор и за умението му да се ползва от прочетеното». Поради тези съображения не трябва да се бърза с определянето на взаимоотношенията между редакциите на Елинския летопис и Александрията, като признаем, че по-пълните и по-подробните са произлезли от по-кратките. Възможен е да се допусне 1) че двете редакции – по-кратката и по-подробната – са произлезли от трета, още по-пълна редакция и 2) по-подробните редакции, напр. на паметник като Александрията, са обединили особеностите на по-кратките редакции с особеностите на други редакции, появили се в нашата литература вече в готов вид.

4) Попов и Истрин не са привлекли за определянето на различните редакции от Елинския летопис всички известни негови преписи. На Истрин са добре познати ръкописите от сбирката на Унголски № 1 (където се намира един от най-пълните преводи на библейските книги) и от Троицко-Сергиевата лавра № 728 – на с. 248-249 от своето изследване върху Александрията той говори подробно за нейната оригинална редакция, намираща се в тези два преписа, а в приложения към неговото издание текст той дава откъса от глава III 5 до III 23 на първата редакция и привежда варианти за Александрията от втората редакция според преписа на Унголски. При това Истрин не обръща внимание на обстоятелството, че общият оригинал на двата посочени преписа представлява своеобразен извод от Елинския летопис. По-долу аз ще поместя кратък преглед от съдържанието на този извод, а тук ще се огранича да отбележа, че целият (или почти целият) материал, съдържащ се в него (без да изключим и библейските книги) се намира в различни своеобразни комбинации при отделни преписи от втория вид и при преписите от първия вид на Елинския летопис. Пред вид на това считам за съществено необходимо при изследването на литературната история на Елинския летопис привличането за сравнение с останалите редакции и изводи също така и преписите от колекцията на Унголски № 1 и от Троицко-Сергиевата лавра № 728.

* * *

От горното става ясно, защо ние трябва да различаваме сред многобройните преписи на интересувания ни паметник три главни разновидности (за четвъртата ще говоря по-долу), които не се намират в пряка зависимост по между си. Първата разновидност, представяна от Синод. № 280 и Позог. № 1437 се отличава от всички останали както поради пълното отсъствие в тях на руски летописни статии, така и с това, че те съдържат такава редакция на Александрията, където статиите за Паладия и Рахманите още не е добавена към текста на Псевдокалостен¹³¹. Втората разновидност се отличава с добавянето към текста на летописни сведения от ПВЛ, а така също с добавянето на разказа за завземането на Цариград. При тях Александрията е в по-обширна редакция в сравнение с първата разновидност. Към нея се отнасят следните преписи: Чудовският № 51/353, Пискаревският (сега Румянц. № 597 [понастоящем Руска гърж. библиотека в Москва]), Кирило-Белосерския № 1/6, Синодальный № 86, Толстовският I № 319 (Публ. библиотека в Санктпетербург F IV № 91) и Новгород-Софийския. № 1520. Третата разновидност съдържа само две неголеми летописни известия за събития в Русия в самия край на ръкописа, а текстът на Александрията в първата си половина се схожда с текста от втората разновидност, докато във втората половина – с текста от първата разновидност. Към тази разновидност се отнасят преписите Унголски № 1 и Троицки № 728.

Ще разгледам поотделно някои от особеностите на всяка от тези три разновидности и ще се опитам да определя взаимоотношенията между многобройните преписи от втората разновидност.

¹³¹ Именно тези два преписа съдържат и «вставката с Именника на българските князе». Но тази вставка и същите особености съдържа също Хронографът Уваров № 1334, публикуван шест години преди студията на Шахматов, за чието съществуване той изглежда не знае нищо. И тук въпросът е дали причината за това е проста небрежност и неосведоменост? Но през последните две десетилетия на XIX век в Русия не излизат чак толкова публикации, че изследователи като Шахматов да не могат да ги забележат – а Описанието на ръкописите от сбирката на Уваров е една от най-забележителните публикации, ако не и най-забележителната в тази област – моя бел., А.Ч.

I) При първата разновидност от Елинския летопис¹³² вниманието на изследователя се спира преди всичко на несъответствието между заглавието на паметника и неговото съдържание. В заглавието, напечатано в първия том от публикацията на А.Н. Попов върху руските хронографи (с. 3-4), се посочва, че в състава на паметника влизат заемки от книгите на Езра, Естер (Истирин), Песен на Песните. При това нито тези книги, нито каквито и да било части от тях не се съдържат в текста на ръкописите. Освен това, в заглавието е посочено, че в текста на компилацията влизат и заимствания от всичките четири книги Царства, докато в ръкописите Синог. № 280 и Погос. № 1437 са се запазили само част от III книга и цялата IV книга Царства. Още това обстоятелство, т. е. включването в паметника не на целия Тетровасилион, а само на част от него, дава основание за предположението, че в първата разновидност от Елинския летопис ние имаме работа със съкращение, избор от паметник, обширен и цялостен в своя обем: в оригинала на Елинския летопис се е съдържал пълният Тетровасилион, в него са се намирали и книгите на Езра, Естер и Песен на Песните. А ако си припомним, че тези книги влизат в състава на някои преписи от втората и третата разновидност от Елинския летопис (освен книгата на Езра), тогава нашето предположение ще се окаже обосновано и от друга страна. Ето защо, още от самото начало трябва да отхвърлим мисълта, че преписите от първата разновидност представляват най-старата първоначална редакция на Елинския летопис, която е залегнала в основата на останалите негови преписи. Аз няма тук да се спирам върху съдържанието на първата разновидност от Елинския летопис, тъй като то е достатъчно подробно изследвано от Попов (част първа, с. 3-72). **Ще напомня само, че непосредствено след IV книга Царства е поместена вставка, представляваща хронологически списък на българските князе от най-стари времена до Умар. И тази вставка е най-силното доказателство в полза на българския произход на първоначалната, не стигнала до нас редакция на Елинския летопис [подчертаването е мое – А.Ч.].**

II) Преписите от втората разновидност на Елинския летопис изхождат без съмнение от един общ за всички тях оригинал – в действителност те се отличават по между си само в началните си части, а останалият им текст, започвайки от книгата на пророк Даниил, е почти тъждествен. Но този оригинал не може да е бил Чудовският препис, както смята Попов. А не може да бъде по простата причина, че общите особености, посочени за Кирило-Белозерския препис № 1 и за преписите от третата разновидност, също както и посочените по-горе особености при преписите от първата разновидност, ни заставят да предположим, че библейските книги (които липсват в Чудовския препис) се намирали както в първоначалната редакция на Елинския летопис, така и в основния за всички преписи от втората разновидност оригинал. Понеже преписите Чудовски, Синог. № 86, Кирило-Белозерски № 1, Толст. I № 319 и Новгород-Софийски № 1520 са описани подробно от Попов (в Библиографските му материали и в първия том от неговия труд върху хронографите), аз няма да се спирам върху техния състав¹³³. Ще добавя само няколко думи за по-малко известния Пискаревски препис от 1485 година, с който аз отначало се запознах само повърхностно, а след това и подробно, благодарение на неговото описание, предоставено ми от В. К. Поржезински. Първата част на Елинския летопис, обхващаща в Кирило-Белозерския препис № 1 библейски книги, тук е заменена с текст от Амартол и съдържа първите му 87 глави (според неговото гръцко издание на Муралт), включително до главата за царуването на Осия. От лист 98 започват виденията на пророк Даниил (сѣго пррѣка даниїла ѿ сѣсанѣ. и ннѣ пррѣства еѣ), при което от тук започва почти пълното сходство на Пискаревския препис с Кирило-Белозерския № 1 и Синог. № 80. Той завършва, също както и Синог. № 86, със списък на византийските императори, стигащ до Мануил Палеолог, и разказа за Хазарина и жена му. Сравнителното проучване на преписите от втората разновидност на Елинския летопис довежда изследователя до две различни по време редакции: една по-стара (съдейки по това, че списъкът на императорите стига при нея само до началото на XIII век), представена от Чудовския препис, и друга по-късна, възникнала в 1392 година, на втората година от управлението на Мануил, представена от Кирило-Белозерския препис № 1 и представляваща негово продължение Синог. № 86, а така също и от Пискаревския препис¹³⁴. Протографът на тази втора редакция е съдържал библейски книги, както се вижда ясно от приведените по-горе съображения. Следователно замяната на библейските книги с хрониката на Амартол е извършена от редактора на Пискаревския препис. Но същите библейски книги са влизали в състава на протографа и на двете редакции (от XIII век и от 1392 година), следователно замяната им със заимствания от Йоан Малала и

¹³² От нейните два преписа пълен е само Синог. № 280, а Погос. № 1437 стига само до смъртта на император Максимиан (включително). – По думите на неговия пръв издател, архим. Леонид (вж. по-горе, с. 49) пълен е и преписът Уваров № 1334, чието издание Шахматов не познава. Вж. също предишната бележка – моя бел. А.Ч.

¹³³ Ще отбележа само, че Попов не е забелязал, че в Кирило-Белозерския препис след IV книга Царства е поместена книгата Естер (л. 758-770) в старинен превод, съдържаща деветте първи глави и началото на десета глава. Между руските допълнения Попов не отбелязва при Толстоевия препис I № 819 *турките* на Амартол в неговия разказ за техните (т. е. на угерите) нападения срещу византийската империя в 934 година (ed. Muralt, с. 840), разбрани, че се отнасят за руси, вследствие на което тук се разказва за първата война на Игор срещу гърците през месец *април* на седми индикт. Във връзка с това, в Чудовския препис и в Синог. № 86 вторият поход на Игор (за който в ПВА се говори под 943 година) се отнася към *април* месец, но не от седми индикт (т. е. не 934 год.), а от първи (т. е. 943 год.). Освен това той не отбелязва, че в Чудовския препис – за разлика от Синог. № 86 – пише за довеждането на Рюрик.

¹³⁴ Не е ясно, отнасят ли се към тази редакция Толст. I № 319 и Новгород.-Соф. № 1520, понеже първо те или не съдържат, отчасти са загубили началото и края на текста. Новгород.-Соф. № 1520 започва с Александрията и завършва с царуването на Тим, а Толст. I № 319, започващ с откъс от видението на Даниил, впоследствие е загубил последните си листа, където били поместени руските допълнения.

апокрифни разкази е извършена от редактора на Чудовския препис. Но от тук следва, че още в протографа на втората разновидност от Елинския летопис е положена основата за замяната при следващите редакции на библейските книги от една страна с откъси от Малала, а от друга – с хрониката на Амартол. Не следва ли от това изводът, че в този протограф може да са се намирали не само библейски книги, но и хрониката на Амартол и откъси от Малала? Следващият редактор имал възможност да избира за началото на своя сборник първите, или вторите, или третите части и книги. Редакторът на Чудовския списък е избрал онази част от своя оригинал, където са дадени заимствания от Малала във връзка с вмъкнатите в статиите на тази хроника апокрифни разкази, редакторът на Пискаревския препис се е ограничил с прибавяне началото на хрониката на Амартол и накрая редакторът на Кирило-Белозерския препис е предпочел да вземе библейските книги. И така, сравнителното проучване само на преписите от втората разновидност на Елинския летопис води към предположението, че нейният протограф, а следователно вероятно и първоначалната редакция на нашия памятник, са съдържали редица статии и книги, отпаднали при съставянето на по-късните извлечения. Съществуващите сега изводи са откъси, отпадъци от онази обширна енциклопедия, за каквато ние сме длъжни да признаем първоначалната редакция на Елинския летопис. В XIII век и дори по-късно, в края на XIV век, са били още известни обширни изводи от тази енциклопедия, но до нас са стигнали само съкратени преписи от извършените в XIII век (Чудовският) и в края на XIV век (Кирило-Белозерският № 1, Синод. №. 86 и Пискаревският) редакции.

III) Третата разновидност на Елинския летопис е представена, както видяхме, от два преписа: Унголски №. 1¹³⁵ и Троицки №. 728. Тези два преписа следват един и същ общ протограф, по-пълно отразен в Унголски № 1, отколкото в Троицки № 728. Този последен препис 1) съкратено предава някои от библейските книги, тъй като в него IV книга Царства е доведена само до 24-ти стих от XIII глава, също така много места в книгите Царства и в предшестващите ги книги са предадени по-съкратено, отколкото в пълния им превод; 2) той изобщо не съдържа някои от книгите, поместени в преписа Унголски № 1, като книгите Естер, Соломоновите (с тълкувания); 3) той е загубил своето начало, което, съдейки по преписа Унголски № 1, включвало Мойсеевото петокнижие — в действителност Троицкият препис № 728 започва с книгата Иисус Навин. Но и тази книга не се е запазила напълно в своя първоначален вид: първите четири листа от ръкописа съдържат текста на първите шест глави от книгата Иисус Навин (...), тъждествени не с Библията, а с Тълковната Палея.¹³⁶ Очевидно там е загубено не само Мойсеевото петокнижие, а и началото на книгата на Иисус Навин (първите шест глави); за възстановяването на това начало се е наложило на собственика на преписа (още в XV век) да прибере към Тълковната Палея, явно понеже не е имал под ръка текста от Библията¹³⁷. По такъв начин връзката на този препис с Палеята е напълно случайна: тя е възникнала благодарение на реставрацията му от по-късния му собственик.

Естествено, посочените особености на Троицк. № 728 не биха ни позволили да го свържем с Унголски № 1 като произлизащ от същия общ оригинал, ако не откриваме в двата ръкописа няколко напълно тъждествени по между си части. Започвайки с думите: «по гофолѣи же црѣствова павелъ. снѣ охотннѣ сын лѣтъ ѣ» (Унголск. № 1, л. 317; Троицк. № 728, л. 254) тук виждаме почти напълно тъждествен текст, обхващащ в Унголски № 1 102 листа, а в Троицкия препис № 728 (до края на ръкописа) 138 листа. В тази част на общия за разглежданите преписи протограф са се намирали: книгата на Даниил съ тълкуванията на Иполит (запазени в друг извод от втората разновидност от Елинския летопис¹³⁸, Александрията в особено оригинална редакция, в своята първа половина (до 21 глава от втората книга включително) тъждествена с втората редакция (Елинския летопис от втората разновидност), а във втората си половина – тъждествена с първата редакция (Елинския летопис от първата разновидност); след Александрията следвал хронграфът, в основата си според хрониката на Амартол, но допълнен с извадки от други паметници и статии, като напр. апокрифните Деяния на апостолите Петър и Павел, преглед на езическите пророчества за Христа, разказ за седемдесетте тълковници, за раждането на Константин Велики, за строежа на храма „Света София“ и др.¹³⁹ Този своеобразен хронограф завършвал в двата си преписа, а следователно и в техния протограф, с две допълнителни руски летописни статии, а именно, след разказа за смъртта на Романа в 946 година, четем кратки известия за похода на Олег срещу Цариград и за кръщението на Владимир. Напълно вероятно е, че именно с тези известия е завършвал общият за Унголски № 1 и Троицк. № 728 оригинал. Туй се вижда както от това, че с тях е завършвал вторият от споменатите преписи, така и от това, че в първия от тях следва думата «амин», поради което следващите статии, подробно изброени в описанието на Викторов, трябва да считаме за по-

¹³⁵ Използвам случая да благодаря на А. В. Михайлов за изпратеното ми от него описание на преписа Унголски № 1.

¹³⁶ Срв. съответното място в Тълковната Палея според преписа от 1408 година, издаден от Н. С. Тихонравов, кол. 648-662.

¹³⁷ При това трябва да се има предвид, че първите 23 листа от ръкописа са писани от друга ръка и на различна хартия, в сравнение със следващата непосредствено след тях част от ръкописа. [...]

¹³⁸ В този сборник са включени редица статии (слова) от други части на Елинския летопис, между които (Унголски № 1, л. 329; Троицк. № 728, л. 274) се намира разказ за смъртта на Даниил, несхожен с разказа във втората разновидност на Елинския летопис (срв. Истринъ, Александрия русскихъ хронографов).

¹³⁹ Любопитно е, че Унголски № 1 и Троицки № 728 имат в тази част еднакви пропуски, произлизащи очевидно от общия им оригинал. Такъв пропуск се намира пред царуването на Константин Флор, започващ с думите: «по диоклитян и максимиан царствова коста зеленыи», при което обаче по-горе не се срещат имената нито на Диоклетиан, нито на Максимиан.

късни допълнения. — Определяйки времето на възникването на този общ оригинал, от който са преписани Унголски № 1 и Троицк. № 728, ние трябва да вземем под внимание, че първият от тези преписи, както предполага и Виктор-ров, е възникнал в 1423 година¹⁴⁰; а вторият препис, както ми съобща Н. П. Лихачов, по палеографските си особености се отнася към началото на XV век. И така, протографът на двата преписа едва ли е бил по-късен от XIV век, но напълно вероятно е, че той или изобщо първоначалният оригинал на третата разновидност от Елинския летопис е бил много по-стар от XIV век. Аз не намирам затруднения да отнеса възникването му към първите векове на нашата писменост. Особено внимание заслужава обстоятелството, че за похода на Олег тук се говори след сведението за смъртта на Роман, при което в разказа се прибавят думите: «и придоша *по семь* роусъ на *църъградъ*». Не следва ли от тук, че руските събития са внесени в третата разновидност от Елинския летопис от такъв летопис, в който разказът — поне в най-старата му част — още не е бил разбит на години? Ако съставителят на третата разновидност от Елинския летопис се е ползвал от ПВЛ, където походът на Олег е отнесен към 907 година, той не би могъл да го постави след известието от 946 година за смъртта на император Роман. — Тези указания смятам за напълно достатъчни, за да приемем като общ протограф за Унголски № 1 и Троицки № 728 една от разновидностите на Елинския летопис: първата част на този паметник съставляват библейските книги, които почти всички (освен Соломоновите) намираме и във втората разновидност от Елинския летопис, поради което те трябва да следват първоначалната редакция на този летопис. Втората част съставляват виденията на пророк Даниил с тълкуванията на Иполит и вложени между отделните видения вставки от Амартол и други източници. Но същите видения и същите добавки намираме във всички преписи на втората разновидност от Елинския летопис¹⁴¹. В третата част на нашия паметник се е намирала една Александрия, еднородна с Александрията в двете «редакции» на Елинския летопис. Интересно е, че във втората разновидност от Елинския летопис Александрията — също както в третата разновидност — следва след книгата на пророк Даниил, но непосредствено я предшества откъси от Малала и Амартол (за началото на Рим), докато в третата разновидност същите откъси са поместени след Александрията. И накрая, в четвъртата част на протографа за Унголски № 1 и Троицки № 728 историческият разказ е докаран — както при първата разновидност от Елинския летопис — до смъртта на Роман, при което както основата на разказа (Амартол), така и добавъчните статии (напр. разказът за завземането на Византион от Константин Велики, разказът за изграждането на храма „Света София“ в управлението на Юстиниан и пр.) са общи с втората разновидност от интересувашата ни компилация. С оглед на това считам, че протографът за Унголски № 1 и Троицки № 728 с еднакво право може да се нарече Елински летопис, както например за Погодински № 1437, Чудовски № 51/₃₅₃ или Кирило-Белозерски № 1/₆.

4. Като предположение аз допускам съществуването и на четвърти вид Елински летопис и отнасям към него знаменития хронограф от 1262 година, отразен в два преписа от XV века — в Архива на Министерството на външните работи в Москва¹⁴² и във Вилнюската обществена библиотека¹⁴³. Подробните описания на този хронограф, направени от кн. Оболенски и след това от Истрин, не оставят място за никакви съмнения в това, че почти целият материал, послужил за неговото съставяне, е могъл да бъде извлечен от същия този първоначален протограф на Елинския летопис, чието съществуване ясно се доказва от сравнителното проучване на разгледаните по-горе три разновидности (изводи) на този паметник. Главни източници за хронографа от 1262 година са били хрониката на Йоан Малала и хрониката на Георги Амартол, а също и библейски книги (петикнижието на Мойсей, Исус Навин, Судии, Рут и четирите книги Царства). Но не са ли същите книги съставлявали съдържанието на Елинския летопис? Сред другите източници намираме: 1) Александрията, при това именно същата редакция на този роман, която се съдържа и в хронографа от 1262 година, и в първата разновидност от Елинския летопис; 2) откъси от книгата на пророк Даниил¹⁴⁴ с вставки от Амартол — но същите откъси и същите вставки намираме и във втората и третата разновидност на Елинския летопис; 3) статията на Паладий за Рахманите — но същата статия намираме и в преписите от първата и втората разновидност на Елинския летопис, при което в първата разновидност тя заема същото място (в Александрията), както в хронографа от 1262 година. Наистина, ние не намираме в стигмалите до нас преписи от Елинския летопис указания, че в нейната първоначална редакция са се съдържали книгата на Йосиф Флавий¹⁴⁵ или Шестодневът на Йоан Екзарх български, но с голяма вероятност може

¹⁴⁰ Виктор-ров се позовава на статията за избирането на епископи, където се споменава 1423 година; може да се посочи и това, че в списъка на императорите като последен е отбелязан Мануил Палеолог, умрял в 1425 година.

¹⁴¹ В третата разновидност те са поместени след главите от книгата на пророк Даниил: II, III, IV, VII, V, IX-XI, XIV; а във втората разновидност — след главите: XIII, I, II, III, IV, V, VII, VIII, VI, X-XI, XIV. Очевидно съставителите на двете разновидности от Елинския летопис са правили самостоятелно един от друг избора от общия оригинал.

¹⁴² Така нареченият Архивен сборник се съхранява понастоящем в Централния държавен архив за древни актове (ЦГДА) в Москва, Ф. 181, № 3, ²⁷⁹/₆₈₅ — бел. А.Ч.

¹⁴³ Шахматов има предвид ръкописа № 19/₁₀₉ в Библиотеката на Литовската АН във Вилнюс — за него вж. по-горе, бел. 6. Значително по-късно беше открит и трети препис от същия първоначален протограф, съхраняван във Варшава — вж. по-горе, бел. 6; бел. А.Ч.

¹⁴⁴ А именно гл. I, II, III, IV, VII, VIII, V, VI, IX, X, XI, XII, XIV.

¹⁴⁵ На мене не ми е ясно отношението на статията «За третото Титово превземане на Ерусалим» от втората разновидност на Елинския летопис към разказа на Йосиф Флавий.

да се допусне, че съставителят на хронографа се е ползвал освен от Елинския летопис, и от други, впрочем не твърде многобройни източници. Към тях може да се отнесе и Йосиф Флавий, и то с голяма вероятност, понеже според основателното предположение на Срезневски,¹⁴⁶ преводът на неговите Юдейски древности е бил направен в Русия, а не в България, където е бил съставен Елинският летопис. Както и да е, но аз считам, че архим. Леонид, който признава хронографа от 1262 година за Елински летопис в българска редакция, е значително по-близо до истината, отколкото Истрин, който предполага, че редакторът на този хронограф си е поставил за цел да даде подробно изложение на еврейската история от сътворението на света до разрушаването на Ерусалим, поради което почтенният изследовател нарича този хронограф «Юдейски хронограф от XIII век». Едно от възраженията, които могат да се направят на Истрин, се состои в това, че ние, въз основа на Архивния препис, не можем с увереност да кажем как именно е завършвал хронографът от 1262 година и дали той наистина се е прекъсвал след разказа за падането на Ерусалим. Верно, че Истрин 147, въз основа на външния вид, който в Архивния препис има последната глава на Виленския препис, остроумно заключава, че тази глава е била последна и в общия им протограф, но това съвсем не изключва възможността за предположението, че с посочената глава завършвал само един от томовете на хронографа от 1262 година, продължаващ и по-нататък до времето, до което е доведен разказът на Елинския летопис, т. е. до 948 година. Може да се докаже, че летописният извод, отразен в Ипатиевския препис и в сходните с него, съставени в XIII век, е използвал един общ източник с хронографа от 1262 година. Но тъй като намираме в Ипатиевския извод места, произлезли от XVII и XVIII книга на хрониката на Малала, а в Архивния и Виленския препис се е запазил само текста от първите десет книги на тази хроника, ние вадим заключението, че протографът на хронографа от 1262 година трябва непременно да е завършвал не тамъ, където предполага Истрин. И за какво е ло нужно на съставителя на хронографа от 1262 година да съкращава своя оригинал? Предвид на всички приведени тук съображения аз считам за възможно да се признае хронографът от 1262 година за четвърта разновидност на Елинския летопис.

Оставайки засега настрана четвъртата разновидност от Елинския летопис, тъй като неговият съставител във всеки случай е внесъл в него значителни допълнения спрямо своя основен източник, виждаме, че трите негови разновидности, трите различни изводи, лесно се извеждат от един общ протограф.

* * *

Нито един от стигналите до нас изводи не може да бъде признат за основен по отношение на другите: всички те представляват своеобразни компилации на материала, който се е намирал в техния общ източник, при което отделните книги и статии, които са се съдържали в оригинала в цялостен вид и били разделени по между им, били смесвани и съединявани от съставителите на трите разглеждани от нас изводи. По такъв начин от бележките, намиращи се в първата разновидност от Елинския летопис в края на последната статия, заета от Малала, «а се много гранографд ко-нець», Попов справедливо изважда заключението, че съставителят на този извода «правилно разграничил авторите, поставени в основите на труда му – Йоан Антиохийски Малала и Георги Амартол». Така библиейският текстът във втората и третата разновидности на Елинския летопис не се смесва с другите статии, докато в първата разновидност III и IV книги Царства намираме сред откъси от Малала, Амартол и други източници, а четвъртата разновидност (хронографът от 1262 година) внася в текста на книгата Битие не само исторически откъси от Амартол, но дори и баснословия, съдържащи се в първата книга на Малала и руската глоса за ереста на Савий. Текстът на Малала е предаден най-точно в първата разновидност на Елинския летопис; втората разновидност вмъква в него откъси от Амартол; интересно е при това, че третата разновидност на същите места се ограничава с текста на Амартол.

Такива вставки от Амартол в текста на Малала са отбелязани от Попов за втората разновидност на Елинския летопис в разказите за царуването на Юлиан, Маркиан и Зенона (Обзоръ, I част, с. 86, 87); третата разновидност представлява при това самия текст на Амартол, с който е допълнен във втората разновидност текстът на Малала¹⁴⁸. Попов, а след него Истрин считат за възможно извеждането на втората разновидност на Елинския летопис от първата. Определяйки отношението на третата разновидност към двете други, не считаме за възможно да я изведем нито от втората, нито от първата разновидност, дори и поради това, че Александрията в първата си половин следва втората, а във втората си половина следва първата разновидност; но невъзможно е да се допусне, че съставителят на третата разновидност е използвал първата и втората разновидности на Елинския летопис. И наистина, при такова предположение би било съвършено неясно, как е могъл съставителят на тази трета разновидност да извлече текста на Амартол от текста на Малала, съединен с този текст на Амартол, дори само в посочените разкази за царуването на Юлиан, Маркиан и Зенона. Очевидно, налага се да признаем, че той имал възможност самостоятелно да използва хрониката на Амартол. Но странно би било да се допусне наличието на такова множество източници за съставителя на компилацията, стремящ се да предаде в съкратен вид хронографския материал. Освен това, библиейските книги в другите разновидности на Елинския

¹⁴⁶ Свѣденія и замѣтки № LXXXIV.

¹⁴⁷ Александрия..., с. 132-133.

¹⁴⁸ Срв. Троицки № 728 за царуването на Юлиан, I, 372: «по константиѣ же цѣткова нѣмѣланъ престѣпникъ. лѣ. ѳ. и полъ тѣ держноу ѳ. нѣдолъ капница ѳверзе. ѳ скверныѣ словъбы твораху... блѣдацимъ воємъ ѳ гыблющемъ ѳверѣтоша оулыана, ница лежациѣ, внезапоу копнѣ послано нанъ.... и погребѣша ѳ. въ зѣрѣ, ѳ нѣзѣрженъ бѣи.

летопис не са представени тъй пълно, както във третата разновидност, което също доказва неговата независимост от тях.

И тъй, връщам се към направеното по-горе заключение, че и трите разновидности на Елинския летопис представляват компилации на общия материал, съдържащ се в техния основен първоизточник. Към същия първоизточник ни отвежда и четвъртата разновидност на Елинския летопис, допълваща обаче своя протограф с други материали.

Нашето заключение среща обаче редица видими затруднения. Възможно ли е единъ и същ паметник да съдържа тъй разнообразен и разнороден материал, какъвто представляват в своята съвокупност стигналите до нас изводи от Елинския летопис? Възможно ли е да се вместят в един паметник петокнижието на Мойсей, I книга от Хрониката на Йоан Малала и началото на Хрониката на Амартол? Възможно ли е било да се четят тук, и при това не сято, а поотделно, Хрониките на Амартол и Малала? Може ли да допуснем едновременно съществуване в такъв паметник на две редакции от Александрията — едната, отразена в първата, а втората отразена във втората разновидност на Елинския летопис? И накрая, възможно ли е един паметник да включва в обща подвързия и библейските книги, и Хрониката на Малала, и Хрониката на Амартол, и тълкуванията на книгата на пророк Даниил от Иполит, и още много други статии и откъси?

Считам, че проучването на стигналите до нас изводи на Елинския летопис ни заставя да отговорим утвърдително на тези въпроси. Убедително доказателство ни дава разглеждането на една от най-добре изследваните (благодарение на Истрин) части на Елинския летопис — Александрията. Нейното сравнително проучване според четирите разновидности на нашия паметник показва, че в първоначалната редакция на Елинския летопис са се намирали два извода на този роман, при което нито една от четирите му разновидности не представя тези два извода в тяхната първоначална редакция — стигналите до нас редакции на Александрията представяват смесици, при което всяка от тях съчетава особеностите и на двата извода. За доказателство на това трябва да се вземат под внимание особеностите, характеризиращи известните ни от Елинския летопис редакции на Александрията. В първата разновидност на Елинския летопис намираме така наречената първа редакция на Александрията, твърде близка до втората гръцка редакция на Псевдокалостен (обозначавана с буквата В) — цяла поредица особености на славянския превод обаче я различават от стигналите до нас препис на тази редакция.¹⁴⁹ В много от ръкописите първата редакция на Александрията, различавайки се от редакцията В', се схожда с други редакции. Така например, разказвайки два пъти за завладяването на Тиба, нашата Александрия напълно съвпада с кодекс L; по същия начин я сближава с посочения кодекс отсъствието в нея на разказа за затварянето от Александър на нечистите народи в планините; предавайки мястото, където се говори за подаръците, направени от Александър на царица Кандакия, нашият превод, различавайки се от кодекс В (основния за редакцията В'), се схожда с кодексите А, С и L. Истрин привежда редица места, където славянският превод съответства на някой от четирите известни (издадени) кодекси и редица други места, отклоняващи се от всички известни на него преписи на Псевдокалостен. «Има много случаи на несъответствие между превода и който и да е от четирите [издадени] кодекси на Псевдокалостен — заключава изследователят¹⁵⁰ — и не може да се каже с увереност дали преводачът е имал под ръка такъв кодекс, който в дадените случаи се различава от известните ни кодекс, или пък сам преводачът е допускал известно отклонение от оригинала». На въпроса дали имаме правото да възстановим въз основа на славянския превод на Александрията такъв гръцки оригинал, който да съчетава всички негови многочислени особености, смятам, че трябва да се отговори отрицателно. Първо, сред тези особености има такива, които в никакъв случай не могат да произлизат от гръцкия оригинал. Така в 46 глава на първата книга разказът за вторичното завземане на Тиба не е завършен, докато във втората редакция на Александрията ние намираме неговия край. Най-вероятно, следователно, е че в първата и втората редакция на Александрията той е попаднал от един тяхен общ източник, различен от основния им оригинал и в дадения случай по-пълно предаден от втората редакция, отколкото от първата. Второ, ние намираме в първата редакция на Александрията добавка, внесена в текста на Псевдокалостен по всяка вероятност от съставителя именно на тази редакция: това е епизодът за посещението на Александър в Ерусалим — епизод, зает от Хрониката на Амартол по готов славянски превод и поместен след 35 глава на първата книга; също такава добавка, но на друго място, намираме и във втората редакция на Александрията; имайки предвид, че втората редакция не е направила изобщо размествания в текста на самата Александрия, стигаме до заключението, че съставителите на първата и втората редакция и двамата самостоятелно са допълвали своя основен оригинал от друг източник; в дадения случай източникът е известен, но по отношение на посочения по-горе разказ за завземането на Тиба, може да се допусне съществуването и на трети източник във вид на особена редакция на Александрията. Трето, ние намираме в първата разновидност на Елинския летопис пред текста на Александрията статията на Паладий за Рахманите — не може да не се съгласим с това, че тази статия заема тук съвсем неподобаващо за нея място. Напротив, във втората редакция на Александрията тя де намира приблизително там, където я помещава един от гръцките кодекси, а именно след 4 глава от III книга¹⁵¹. При това обаче «редът е напълно нарушен: статията се преплела с текста на самата

¹⁴⁹ Пак там, с. 87.

¹⁵⁰ Пак там, с. 105.

¹⁵¹ Във кодекс А Паладиевата статия е поместена след шестата глава на тази книга (Истринъ, Александрия..., с. 122)

Александрия и е получила немалко вставки.¹⁵² Но забележително е, че разположението на главите от Псевдокалистен и Паладий във втората редакция на Александрията, също както и влиянието на Паладиевата статия от страна на Амартол, сближават тази втора редакция на Александрията със средновековната гръцка поема Βίος Ἀλεξάνδρου.¹⁵³ Не трябва ли да видим тук указание за това, че двете редакции независимо една от друга са сближили Паладиевата статия с Александрията, при което първата редакция е съединила Александрията и тази статия само външно, а втората, сливайки Паладиевата статия с текста на Александрията, се е ръководила от готовата редакция на Александрията, където вече е извършено такова сливане? Но от тук би било видно, че съставителят на първата редакция би могъл и в други случаи да заимства за текста на Александрията също варианти и особености от други източници, а между тях и от онази особена редакция на Александрията, за която ние току що споменахме.

В четвъртата разновидност на Елинския летопис намираме същата редакция на Александрията, както и в първата. Интересно е обаче, че тук, също както във втората разновидност, след IV глава от III книга, текстът на първата редакция на Александрията се прекъсва. При втората разновидност след IV глава на III книга четем началото на Паладиевата статия, а при четвъртата разновидност след тази глава четем средата на същата статия (края на XI глава от III книга според изданията на Мюлер и Истрин). Очевидно тук имаме работа с пропуск¹⁵⁴. Ясно е обаче, че този пропуск е предизвикан именно от това, че съставителят на четвъртата разновидност на Елинския летопис е трябвало на това място да се обърне към другия свой източник – Паладиевата статия. Не се ли вижда оттук, че съставителите на втората и четвъртата разновидност на Елинския летопис са се ръководили от някаква обща причина, налагаща им да вмъкнат Паладиевата статия именно след IV глава на III книга? Но такава обща причина е могла да се крие само в готовата редакция на Александрията, вече съединила в себе си Александрията с Паладевата статия именно на посоченото място¹⁵⁵.

Във втората разновидност на Елинския летопис намираме същия превод на Александрията, както в първата и четвъртата, но той е усложнен и допълнен с цяла поредица вставки от твърде разнообразни източници, от които Истрин (стр. 239) изброява повече от петнадесет¹⁵⁶. По-горе бяха посочени затрудненията, които се пораждат от предположението, че втората редакция на Александрията била съставена от първия руски книжовник, допълнил я въз основа на многобройни паметници с повече или по-малко еднородно съдържание. Но на такова предположение противоречи преди всичко обстоятелството, че източникът на много от вставките не може да бъде посочен, а за източник на другите ще трябва да признаем, следвайки Истрин, някакво си известно в Русия народно предание за Александър. Само по такъв начин е възможно да се обясни «съвпадението на втората редакция на Александрията с други Александрии, които не се намират в непосредствена връзка с нея». Така, според Истрин, авторът на втората Александрия е знаел от устни легенди за «желанието на Александър да намери за себе си безсмъртието, както е познавал и епизода с извора с водата на безсмъртието, като ги е вмъкнал в текста на първата редакция»¹⁵⁷. Епизодът с камъните, намерени в пустинята, сближава втората редакция на Александрията с разказа на Фирдуси. Оттук Истрин извежда заключението, че този епизод «принадлежи към широко разпространените предания и легенди, идващи отвсякъде»¹⁵⁸. Към този вид вставки Истрин отнася легендата за възхода на Александър на небето, за измерването от него на морските дълбини¹⁵⁹ и някои други. Включването в Александрията на народни предания от руския книжовник, допълвайки я по такъв начин от писмени източници, на мене ми изглежда съвършено невероятно. Освен това, трябва още да се докаже, че в Русия е имало народни предания за Александър. Изследването на Истрин показва, че дори самата Александрия не е била особено разпространена в староруската писменост – нима може да се мисли за широко разпространение на предания и легенди за Александър в народната словесност?

Освен с тези епизоди, Александрията от втората редакция се сближава с другите Александрии още с цяла поредица други места. Така Истрин посочва няколко епизод, общи за нашата втора редакция на Александрията и сръбската Александрия. Към тях се отнася, например, епизодът за взетия в плен от Александър юноша. Без да обърне внимание на това, че този епизод, по указанието на А. Н. Веселовски, се намира в гръцката народна книга Λόγοι Ἀλεξάνδρου, Истрин счита за възможно заимстването му във втората редакция от сборника Пчела¹⁶⁰. При това той изпуска от внимание възможността, този епизод да е заимстван в самия сборник Пчела, както и обстоятелството, че той се среща в сръбската Александрия, и то на същото място, както във втората наша редакция. Легендата за измерването

¹⁵² Пак там, с. 204.

¹⁵³ Пак там, с. 211.

¹⁵⁴ Пак там, с. 121.

¹⁵⁵ Пропускът при последните три глави на Паладиевата статия и следващите след тях XVII–XXII глави от III книга на Псевдокалистен вероятно се обяснява със загубването на няколко листа още при оригиналния прелис на четвъртата разновидност (хронографът от 1262 година) — пак там, с. 127.

¹⁵⁶ Пак там, с. 239.

¹⁵⁷ Пак там, с. 199.

¹⁵⁸ Пак там, с. 200.

¹⁵⁹ Пак там, с. 214 и сл.

¹⁶⁰ Пак там, с. 204.

на морските дълбини, включена в нашата втора редакция, е намерила отзвук и в сръбската Александрия¹⁶¹. По същия начин в последната се е отразила и легендата за камъните, намерени в пустынята¹⁶². Епизодът с готвача във втората редакция на Александрията е по-близко до сръбската Александрия, отколкото до първата редакция – и на едното, и на другото място са смесени два източника: с живата вода и с безсмъртието.¹⁶³ Втората редакция е същата както сръбската и за разлика от първата редакция, разказва и за юношата–едноименник на Александър¹⁶⁴, и за плача на Олимпиада над трупа на Александър¹⁶⁵. Струва ми се, че посочените съвпадения са напълно достатъчни за да се замислим върху причините за близостта между сръбската Александрия и нашата втора редакция. Естествено, при това всяко предположение за влияние на сръбската Александрия върху втората редакция на руската трябва да бъде отхвърлено. Следователно, налага се да се спрем на друго предположение: руската втора редакция се ползвала, освен от първата, от такава Александрия, която в много разночетения съвпадала със сръбската. Това предположение се потвърждава от цяла поредица други съображения. Така, за нейното доказване, според мене, е напълно достатъчно да приведем указанията на Истрин, че авторът на втората редакция на Александрията направил сам в XXX глава на III книга «добавка, напълно съвпадаща с една от редакциите на Псевдокалостен» (съ кодекс С)¹⁶⁶. Не следва ли оттук, че съставителят на втората редакция познавал не само първата редакция на Александрията, а и друга редакция, не стигнала до нас? «Втори случай на съответствие между нашата втора редакция и кодекс С на Псевдокалостен» сочи Истрин в XXXI глава на същата III книга¹⁶⁷ – втората редакция назовава в числото на приближените на Александър Селевк, Флип, Димитрий и Антигон, имена които не се споменават нито в първата редакция, нито в гръцките кодекси А и В, но (освен Димитрий) тях ги споменава кодекс С. Предвид на това, аз не считам за необходимо да допуснем, че в нашата втора редакция те са попаднали не от Александрията в друга редакция, а от хрониките на Амартол и Малала, както смята Истрин. Ползването на някаква друга редакция на Александрията във вид на източник ни обяснява и това, че в някои случаи нашата втора редакция се сближава с посочения по-горе Βίος Ἀλεξάνδρου, например при разглежданата по-горе вставка от Паладиевата статия, при което, както в нашата втора редакция, така и в тази гръцка поема, V и VI глави на III книга са поместени след XI глава. По същия начин само това предположение може да обясни защо във втората редакция на Александрията се намират (дори в ненародни легенди) места, общи например с «еврейската Александрия»¹⁶⁸, или вставки, които по никакъв начин не могат да се обяснят с начетеността на руския книжовник, като, например в добавката «Ἀρεν же ἀχαιῆς» и в изброяването на планетите върху гръсчицата на Нектан¹⁶⁹. Това още повече утвърждава в мене мисълта, че вторият редактор е допълвал основната редакция въз основа не на собствените си догадки и не от самостоятелно събрани от него знания – както характеризира Истрин неговият друг: «Редакторът се е отнасял съзнателно към своя труд...», «Целият романъ за редактора се е разделял на три части: 1) детството на Александър и завоеванията му преди борбата с Дарий, 2) борбата с Дарий и 3) походът на Александър в далечния Изток и неговата смърт»... «Авторът на втората редакция, разширявайки описанието на похода (на Александър на Изтокъ), вмъква отвсякъде чудеса, старее се да прилага пряка реч ... от името на Александър, което не винаги му се отдава – често той се забравя и преминава в повествователна форма, така че се получава впечатлението като че ли сам е участвал в похода и разказва от свое име всичко, което е видял. Същото срещаме и в пространната редакция на Historia de preliis...»¹⁷⁰. «В обрисувването на характера на Александър нашата Александрия не стои по-голу от западните Александрии... Александър не излиза от рамките, които са му очертани от оригинала на нашия роман. Туй се проявява най-вече в това, че у Александър в нашия роман не откриваме нито една черта на християнството: покорността на съдбата вече е набелязана в неговия оригинал и авторът на романа само попада в тон с него и го провежда с последователност»¹⁷¹. Всичко това заставя Истрин да обяви втората редакция на Александрията за стройна, цялостна, свидетелстваща за начетеността на нейния редактор и за умението му да се ползва от прочетеното¹⁷².

Нима е възможно – ще запитаме ние – да възникне такова изключително и забележително произведение в Русия през XIV-XV век (времето, когато се съставя според Истрин втората редакция на Александрията)? Дори и да се допусне възможността за компилация въз основа на двадесетина литературни източници, невероятно е да се предположи, че руският «начетчик» би могъл да даде на своята компилация определена физиономия, да поддържа особен тон в разказа, да предаде например речта на Дарий в художествено изпълнение, като представи в нея същевременно съвсем реално и

¹⁶¹ Пак там, с. 215.

¹⁶² Пак там, с. 200.

¹⁶³ Пак там, с. 198.

¹⁶⁴ Пак там, с. 238.

¹⁶⁵ Пак там.

¹⁶⁶ Пак там, с. 235.

¹⁶⁷ Пак там, с. 236.

¹⁶⁸ Пак там, с. 192.

¹⁶⁹ Пак там, с. 147.

¹⁷⁰ Пак там, с. 189.

¹⁷¹ Пак там, с. 240.

¹⁷² Пак там, с. 241.

мисълта за суетата на света¹⁷³. По такъв начин нито външни, нито и вътрешни основания не ни позволяват да се съгласим с Истрин и да признаем втората редакция на Александрията за самостоятелно произведение на нашата литература. На нас тази втора редакция ни се представя като умело, но все пак механично съединение на първата редакция, поставена тук в основата, с друга редакция, съставляваща превод от някаква готова гръцка редакция на романа за Александър. При такова обяснение няма за какво да се предполага, че втората редакция на Александрията се е появила независимо от Елинския летопис и вече в готов вид е била внесена във втория извод на този паметник (така смята Истрин, обръщайки внимание на различните редакторски похвати при съставителя на втората редакция на Елинския летопис и втората редакция на Александрията). Противно на това негово мнение, в самия Елински летопис е трябвало да се извърши сближаване на двете преводни редакции на Александрията и резултат от това сближаване са от една страна първата редакция, а от друга – втората редакция на този роман: и двете редакции са се намирали в енциклопедията, наречена Елински и римски летопис, а сближението им, взаимното им сливане, е било неизбежно. Още самото изследване на Истрин дава основания за опровержение на неговото мнение, според което тази редакция на Александрията представлявала стройно цяло, създадено от талантилия руски редактор. На с. 247 четем: «Взимайки под внимание характера на втората редакция на Александрията и особеностите на преписа Синод. № 154, аз идвам до заключението, че между първата и втората редакции на Александрията е съществувала преходна степен, може би, даже не само една». За една от тези преходни степени Истрин счита същия този препис от XV век Синод. № 154, представляващ «ту тази първа редакция, ту втората; понякога цели глави са сходни с едната или другата редакция, а понякога първата половина от главата предава едната редакция, а втората половина – другата». Именно тази посочена особеност на текста на Александрията в същия препис му дава основание да предположи, че в него имаме преходна степен от първата редакция към втората. И действително тя не може да се обясни като резултат от произволно съкращаване на втората редакция. Относно някои големи пропуски би могло да се допусне, че случайното им отпадане от текста е приближило редакцията на Синод. № 154 към първата редакция, но същото не може по никакъв начин да се каже за онези незначителни добавки, отличаващи втората редакция от първата, както и за пропуските в Синод. № 154, чието изпускане не може да бъде резултат от съкращаване. Но тази особеност на Синод. № 154 не може да бъде обяснена и по такъв начин, че съставителят на протографа на този препис, имайки под ръка двете редакции, е могъл да прави заимствания ту от едната, ту от другата редакция. «Това – казва Истрин¹⁷⁴ – би могло да се каже за големи откъси, но не и за малки». Съгласявайки се напълно с необходимостта да се откажем и от двете обяснения, отхвърлени от Истрин, аз не мога обаче да приема и неговите тълкувания, според които протографът на преписа Синод. № 154 е представлявал преходна степен от първата редакция към втората. В такъв случай ние би трябвало да допуснем първо, че съставителят на протографа на преписа Синод. № 154, съкратено отразен в този препис, да е обладал такава обширна начетеност, каквато Истрин приписва на съставителя на втората редакция. А в Александрията според преписа Синод. № 154 ние откриваме заимствания от Пролога (в гл. II, 17), от Откровението на Методий Патарски (напр. II, 32; III, 4), от творбите на Епифаний Кипърски (II, 17), от словата на Кирил Александрийски (II, 17), от преданията за Индийското царство (напр. III, 21 и 28), от Хожденията на тримата иноци при Макарий (II, 41), от Пчелы (III, 3) и т. н. – следователно от *всички* посочени от Истрин на с. 239 източници; същевременно съставителят на тази преходна редакция бил запознат и с народните предания, както се вижда от откъса, съдържащ измерването на висините небесни и дълбините морски. Какво остава тогава за съставителя на втората редакция, явно намерил целия материал вече събран в предшестващата преходна редакция? Очевидно му оставала само задачата да обработи литературно материала на своя протограф, за да направи със своя труд «стройно цялостно произведение»¹⁷⁴. Но как да се съгласува това с твърдението на Истрин, че съставителят на втората редакция «проявил в нея голяма начетеност: на него му била позната и историческата, и поучителната, и апокрифната литература»¹⁷⁵? Второ: свършено невероятно е да се допусне, че вторият редактор е допълнил своя труд от същите източници, които вече са послужили на съставителя на преходната редакция. При това – и то не само за да се защити начетеността на този редактор – е нужно да се направи и следното предположение: заедно с Истрин да сегопусне, че втората редакция е съставена въз основа на оригинал-протограф на преписа Синод. № 154. По такъв начин излиза, че разказът за юношата-едноименник на Александър, липсващ в Синод. № 154 (III, 32), очевидно бил внесен във втората редакция от хрониката на Амартол, независимо от преходната редакция (както смята Истрин) – но вставки от Амартол попадат и в преходната редакция (напр. в XVII глава от II книга – описанието на Вавилон). А по същия начин намираме във втората редакция при XXXVI глава от II книга заимствания от Хожденията на тримата иноци при Макарий, липсващи в преходната редакция, въпреки че съставителят на последната познавал тези Хождения. Трето: вече видяхме по-горе, че някои вставки и добавки във втората редакция Истрин обяснява с определени цели, които преследвал редакторът (срв. разсъжденията на автора на с. 191), или с особената концепция на романа, която се прозира на някои места (срв. с. 189). Оказва се обаче, че тези вставки и добавки са били направени вече в преходната редакция. Какво остава и тук за съставителя на втората редакция? Очевидно трябва да признаем, че тя е проста компилация от събрания още по-рано материал. Но не са ли също такива и характерните особености на Александрията в Синод. № 154? И при това изразени в още по-висока степен. Преглед на

¹⁷³ Пак там, с. 240.

¹⁷⁴ Пак там, с. 247.

¹⁷⁵ Пак там, с. 239.

посочените съображения аз се отказвам да призная протографа на преписа Синог. № 154 за преходна редакция между втората и първата. На мене ми изглежда значително по-вероятно да се допусне, че тя е също такава смесена редакция, както първата и втората, които ние определихме по-горе за съставени въз основа на двете преводни Александрии. Първата редакция, взела за основа единия от тези преводи, близък до гръцката редакция В', допълвайки го само на малко места по другия превод (напр. разказът за второто превземане на Тива). Втората редакция, взела за основа същия превод, значително го е допълнила с по-големи и по-малки вставки от втория превод. И накрая редакторът на Синог. № 154 или неговия протограф постъпилъ също както съставителя на втората редакция, но напълно независимо от него. Ето защо неговата компилация е сходна, но не и тъждествена с компилацията при втората разновидност на Елинския летопис. Не става ли оттук очевидно, че двете Александрии са били включени в един паметник, в една книга, и че тази книга е била първоначалната редакция на Елинския летопис? Редакцията на Александрията според третата разновидност на Елинския летопис утвърждава още повече в мене основателността на направения от мене извод. Както е известно, преписите от този вид (Унголски № 1 и Троицки № 728) следват в първата половина на Александрията (до XXI глава на II книга) нейната втора редакция, а във втората половина (от XXI глава) – първата. Истрин¹⁷⁶ обяснява тази особеност при протографите на двата посочени преписа с това, че неговият съставител имал пред себе си двете готови редакции на Александрията и след като преписал част от нея от втората редакция, той я оставил настрана и от втората половина започнал да преписва първата редакция. По-горе беше посочено, че предположението за използване на двете редакции от Елинския летопис от съставителя на третата разновидност изглежда съвсем невероятно. Имайки предвид първо, че в тази разновидност ние намираме редица статии, липсващи в първата и втората разновидности на Елинския летопис и второ, че по характера си третата разновидност представлява съкратена компилация, която по-скоро произлиза само от един общ протограф-оригинал, отколкото от цяла поредица източници, и като не мога да приема обяснението на Истрин¹⁷⁷, аз считам редакцията на Александрията, намираща се в третата разновидност на Елинския летопис, за смесена редакция със сходен произход като останалите смесени редакции, разглеждани по-горе. Очевидно, на съставителя на третата разновидност се наложило да работи над такъв екземпляр от Елинския летопис, който залежал в основата и на втората разновидност на този летопис. В него вече било произлезло взаимно сближаване на двете Александрии, изразяващо се вероятно отчасти в маргинални бележки към текста на първия превод на Александрията, а отчасти и в различни препратки и указания към текста на втория превод, вмъкнати в текста на първия превод. Използването на тези препратки е било лесно именно понеже двата превода на Александрията се намирали в една книга и може би дори един до друг.

* * *

И така, стигналите до нас редакции на Александрията в четирите разновидности на Елинския летопис, а също и Синог. № 154, свидетелствуват за съществуването в нашата стара литература на две преведени от гръцки език Александрии. Някои указания от втората Александрия, стигнали до нас само във вид на допълнения към първата, може да се намерят и в други паметници, освен в Елинските летописи. Така например в Ипатиевския и сходните преписи на летописите се е запазил под 1110 година откъс, който произлиза очевидно от Алекеандрията, но не се среща в стигналите до нас нейни редакции. Този откъс съдържа Ерусалимския епизод, предаден в редакциите на Елинските летописи според Хрониката на Амартол. Този откъс, започващ с думите: «Александръ Макѣдоньскомоу ополчвшю на Дарыа, и пошедшю и повѣдвшю землю всю отъ вьстокъ и до западъ», свидетелствува между впрочемъ за това, че в тази особена Александрия, която не е стигнала до нас в нейния пълен вид, посещението на Ерусалим било поместено след разказа за Египетския поход; срв.: «и повѣн землю Египетскѣю, и повѣн Арма (очевидно, вм. Арсама), и прѣде в островы морьскыя; и взрати лице свое възити въ Ерусалимъ, повѣдти Жнды». Очевидно съставителят на първата редакция, помествайки Ерусалимския епизод след похода срещу Египет, е могъл да се ръководи от плана на втората преводна Александрия¹⁷⁸. На друго място аз ще поставя във връзка с този откъс от Александрията други заимствания, направени в руския летопис от Елинския летопис, а тук ще се огранича с извода, че Ипатиевският летопис и сходните

¹⁷⁶ Пак там, с. 249.

¹⁷⁷ На това обяснение противоречи и обстоятелството, че на някои места Александрията от Унголския препис е по-подробна от втората редакция на Александрията и следователно не е могла да бъде съставена въз основа на нея. Срв. добавката, отнасяща се до дъщерята на цар Фол в XXXIII глава от I книга (изд. на Истрин, с. 152 и Откровението на Методий Патарски); в Троицкия препис, в началото на IIIV глава от I книга четем: «прѣде двѣма дньма в толю и въ влоучѣхъ и поевавъ (sic) сю стороноу халъдѣнскочю а влнжнла поговѣн (и вѣтѣмъ прѣде на вѣскѣмоу рѣкѣ)» (срв. Истринъ, с. 141). Последната вставка в XXXIII глава на I книга (Истринъ, 157) се чете в Троицкия препис по-изправно, отколкото във втората разновидност на Елинския летопис: «и пакы поиде на дарѣа александръ и жнды съ совою понмъ, иде на дарѣа. и въ ѣ. цртва свое и повѣдн и въ перьсъ ѣ градъ» (в Ел. летоп. от втората разновидност: въ ѣ. и повѣдн вса градъ); след впухивъ въ глава XXXIII на I книга (Истринъ, 154) в Троицкия се чете: [роусъ етъ]. А наред с това в Троицкия се оказва изпуснат епизодът с Мосомах (Истринъ, 157), който се съдържа и в първата, и във втората редакции, освен това тук е съкратена и първата половина от XIII глава на II книга и няк. др.

¹⁷⁸ Трябва да се има пред вид, че разглежданият откъс от Александрията се е запазил в Ипатиевския и сходните му преписи не в пълния си вид; неговият край, намиращ се в Переяславско-Суздалския летопис, е изпуснат. Там ние четем: «И въздъ двѣ дщери Дариевы, а Дарѣа очви, а своимъ рѣкѣма впрата. Рѣша дръсі емоу: оженнса црю, се бѣ, дщери Дарѣви, възми за ѣа. иже не восхотѣ нхъ и видѣти вса дин, гла, и въ воннъ вженнвзи. И съзгнъ александрию, въ Вавилонѣ Персѣ, и престависа цртвавъ въ лѣтъ а въ-ти пача воевати» (изд. на Оболенски, с. 52). Очевидно след вставката на целия откъс намираме съкратено предадени някои епизоди от Александрията: стигналите до нас редакции не познават две дъщери на Дарий и не повреждат отговора на Александър.

му преписи свидетелствуват за съществуването и на втора, не стигнала до нас, преводна Александрия. Сходно свидетелство представяват, Посланията на митрополит Климент до Тома от XII век и онези негови първоизточници, които посочва Н. К. Николски¹⁷⁹, където между другото четем: «нн гриппъ александрова въздухохоженіа, ѿ егѣпетскыа жатвы. в халдѣискѣѣ ѡмѣ скоростію прнесе пррка пита. А гриппъ зоветса нѡ. ѡже александрова въздухохоженіа. елинскѣа писаніа сѣдѣють»¹⁸⁰. На това място ми обърна внимание изследването на Истрин (Александрия, с. 214), който напълно основателно го съпоставя с легендата за въздушния полет на Александър за изпитване на висотата небесна – легенда, вмъкната във втората редакция на Александрията¹⁸¹. Но той не прави налагащия се от само себе си извод, че този епизод е влязъл както в посланието на Климент (в неговите първоизточници), така и във втората редакция на Александрията, от отделната преводна Александрия, поместена в Елинския летопис, която изглежда се разбира под названието «елинскѣа писаніа».

* * *

Като главен резултат от досегашното и изследване трябва да се счита следният извод: в паметника, наречен Елински летопис, са били включени две преведени от гръцки език Александрии. За кратко време, оставайки в същия паметник, те започнали да се сближават от любознателните читатели и изкустните книжовници: в основата им била поставена една Александрия, близка до втората гръцка редакция, при което допълненията към нея от втората Александрия били внасяни във вид на маргинални бележки и насочващи отправки към съответните места във втората Александрия.

Съставителите на първата и четвъртата разновидност на Елинския летопис обърнали малко внимание на тези допълнителни вставки и указания – те преработили само основния текст на своя протограф-оригинал. Но както вече видяхме, по нещо било внесено в него и от втората Александрия. Освен това, те сблизили своя текст на Александрията с Паладиевата статия, при което съставителят на четвъртата разновидност я внесъл в III книга, очевидно съобразявайки се с дадените при самия текст указания. Съставителят на третата разновидност на Елинския летопис отначало започнал да внася в текста на Александрията всички добавки и поправки от своя черновик оригинал, но очевидно, след като тази работа започнала да му омръзва, от XXII глава на II книга решил да се придържа само към основния текст, без да обръща повече внимание нито на препратките, нито на маргиналните бележки. По-последователна е била работата на съставителя на преписа Синод. № 154, но и в неговата задача не е влизало включването на пълния текст на Александрията – повестта била предназначена «для чтенія къ воинствомъ оустремляющимъся» и съобразно с това била силно съкратена...¹⁸². Ето защо в неговия текст не са попаднали всички допълнения и бележки, сближаващи първата Александрия с втората, а само някои от тях. Най-пълно е бил предаден целият материал, сгруппиран при текста на първата Александрия и самият този текст във втората разновидност на Елинския летопис. Неговият съставител внесъл в своя своден текст не само съответните места от втората Александрия, но и Паладиевата статия, която разширил къщо въз основа на втората Александрия.

Но ако Елинският летопис в своята първоначална редакция включвал две Александрии, ако съвместните указания на всички разновидности на този паметник водят към заключението, че там били поместени и хрониките на Амартол и Малала, ако първата, втората и третата разновидност свидетелствуват за това, че там се е съдържала и Паладиевата статия за Рахманите, а всички четири разновидности доказват, че в общия им оригинал-протограф са се съдържали и четирите книги Царства – не говори ли това ясно, че Елинският летопис представлявал обширна енциклопедия, където намирали място не само посочените книги, но и много други, еднородни с тях?

Ето защо, отговаряйки на поставените по-горе въпроси, ние сме длъжни да признаем, че съществуването на такава предполагаема енциклопедия, където наред с Амартол и Малала в пълния обем на техните хроники, мирно съжителствували също и библейски книги с историческо и пророческо съдържание, а така също и апокрифни предания и повести, става неизбежно следствие от сравнителното проучване на различните видове от Елинския летопис.

Преди да засегнем въпроса за повече или по-малко точното определяне состава на Елинския летопис, ще отбележа, че изучаването на Александрията дава приблизителна представа за това, как още в древността са се сближавали помежду си отделните, еднородни по съдържание, части на споменатата вече енциклопедия. Читателите забелязали бързо, че на разни места в паметника се говори за едни и същи събития: в Хрониката на Амартол, в Хрониката на Малала, в отделни разкази и накрая – в Александрията. Това ги подтикнало да си правят по полетата на паметника бележки, улесняващи търсенето на сходни или тъждествени места. Освен това, последователността на хронологическия разказ рязко се нарушавала от присъствието в споменатата енциклопедия на няколко разнородни части: читателите се стремели да установят общия план за целия исторически материал на обширния паметник. Това се постигало също посредством препратки, бележки и разн. маргинални приписки – възможно е даже, че тази работа е предизвиквала съставянето на «оглавление» по особен плану, от който се ръководили читателите. Същите препратки и същото оглавление са залегнали в основите на труда на по-късните редактори на Елинския летопис, които не се решавали да дават необработени копия от техния оригинал. По-горе беше отбелязано, че в резултат на различните компилации се

¹⁷⁹ Н. К. Николский, *О литературѣ преподобнаго митрополита Климента Смолятича*, с. 13.

¹⁸⁰ Стр. 133.

¹⁸¹ Срв. XI глава от III книга: «имѣаше бо н звѣрн крнлатъи, наоччены летати по анероу...; звѣрѣ, по обычаю зряще на миса (което Александър държал в ръцете си): возношахочъ н (изд. на Истрин, с. 203).

¹⁸² Истринъ, *Александрия...*, с. 246.

постигала еднородна обработка, например на Александрията – срв. първата и четвъртата разновидност на Елинския летопис от една страна и втората и третата от друга. Същото виждаме и по отношение на състава на другите паметници и по-специално по отношение на мястото, което те или откъсите от тях заемат в отделните разновидности на Елинския летопис. Така например във втората и третата разновидност на Елинския летопис книгата на пророк Даниил заема приблизително сходно място след библейските книги, като при втората разновидност са пропуснати между другото тълкуванията на IV и на X-XI глави (самият текст на тези глави е даден изцяло), или напротив, в третата разновидност е включено тълкуванието на IV глава, докато самият текст е изпуснат). Заедно с това са изпуснати текстът и тълкуванията на I, VI, VIII, X и XIII глава. В четвъртата разновидност книгата на пророк Даниил, както и в третата, следва след IV книга Царства (незавършена в третата разновидност), а всички тълкувания са изпуснати, както са изпуснати цялата XIII и почти цялата XIV глава. Словото за създаването на Рим от Малала в първата, втората и четвъртата разновидност са поместени пред Александрията, а в третата – след нея. В разказите за Зенон и другите византийски император в първата разновидност намираме текста на Малала, несъединен с Амартол, в третата разновидност – текста на Амартол, а във втората – текста на Малал с вставки от Амартол и т.н. И тъй, отделните разновидности на Елинския летопис повече или по-малко своеобразно групират обширния материал, който включвала възстановяваната при сравнителното им проучване енциклопедия-състава на тази енциклопедия са влизали: 1) Отделът на старозаветните книги – извънредно обширен, съдейки по третата и някои преписи от втората разновидност на Елинския летопис. Той включвал Петокнижието на Мойсей, книгите Иисус Навин, Съдии, Рут, четирите книги Царства и Естер, а от пророческите книги Песен на песните с тълкувание (срв. преписа на Ундолски от третата разновидност), Еклисиаст с тълкувание (също там), Притчи Соломонови (също), откъси от Премъдрост Соломонова (също), книгата на пророк Даниил с тълкуванията на Иполита¹⁸³. 2) Хроника-та на Йоан Антиохийск Малала. 3) Хрониката на Георги Амартол. 4) Александрия в превод, близък до втората гръцка редакция. 5) Александрия в друг превод според значително разширена редакция. 6) Статията на Паладий за Рахманите. 7) Деяния на апостолите Петър и Павел (в третата разновидност), Разказът за изграждането на църквата „Св. София“ в Цариград (II и III разновидност), Разказът за раждането на Константин Велики и за някои събития през неговото царуване (II и III разновидност), Апокриф за Йеремия пророк и Варух (III разновидност, срв. Троицк. № 728, л. 260 и сл.) и др.

Къде и при какви условия е могла да възникне подобна енциклопедия? При решаването на този въпрос е особено важно да се има пред вид, че в един от нейните изводи, а именно в първата разновидност на Елинския летопис, се намира списък на българските князе от Авитохол до Умар. Естествено, че такъв списък, написан наполовина на непознат за друг славянин език, е могъл да бъде вмъкнат в историческата компилация само в България, където още в IX век разбирали гревния език на тюркските българи. С оглед на туй можем да не се съмняваме в това, че Елинският летопис е съставен в България. Важно е също така да се установи връзката на тази енциклопедия с друга, известна в Русия по препис от 1073 година – Сборника на българския цар Симеон (892-927). В Архивния препис от XV век, където се намира препис от хронографа от 1262 година, т.е. от четвъртата разновидност на Елинския летопис, се чете известното оглавление, съдържащо заглавията на повече от 780 статии. От тях са се запазили в ръкописа само една част, и при това далече не по-голямата. Цялата част, следваща зад Переяслав-Суздалския летопис, е загубена, а в нея са се намирали над 450 статии с духовно-нравствено съдържание. Оказва се обаче, че тази част от обширния паметник е била почти напълно тъждествена със Сборник от 1073 година. В това можем да се убедим лесно при съпоставянето на заглавията в съдържанието на Архивния препис и съдържанието на Сборника от 1073 година, чиито отделни статии са отчасти със същите заглавия. Това сходство, а на места пълно тъждество, започва от 334-та статия [в оглавлението] на Архивния сборник, съответстваща на първата статия в Сборника от 1073 година. Имайки предвид, че почти цялото съдържание на Архивния сборник (=хронографа от 1262 година) изхожда от Елинския летопис, както и че някои от незапазените в сборника, но известни от неговото оглавление статии имат най-близко отношение към някои от разновидностите на Елинския летопис [...], аз считам за възможно да се допусне, че в състава на споменатата старобългарска енциклопедия е могъл да влиза и сборникът със статии с духовно-нравствено съдържание, запазен в преписа от 1073 година и в несигналния да нас препис от 1262 година. Но оттук следва, че и останалите части от тази енциклопедия са били тъждествени по произход с посочения сборник, т.е. че той също е съставен при цар Симеон в България.

И тъй, ние виждаме още в самото начало на старославянската писменост стремежа да се обедини под формата на обширна енциклопедия почти цялата преводна литература от онова време. Такава енциклопедия могла да заема три или четири тома, и нейното съставяне, естествено, е било възможно само благодарение щедростта на цар Симеон.

В състава на тази енциклопедия е влизал между другото и Никифоровият летопис, което се вижда от неговата постоянна връзка с Елинския летопис — срв. тъждественото съдържание в излагането на данните за най-късните византийски императори между някои преписи на Никифоровия летопис и преписите от втората разновидност на Елинския летопис. Но най-старите редакции на Никифоровия летопис докарват списък на византийските императори само до Льв, Александър и Константина (сина на Льв)¹⁸⁴. Не следва ли оттук, че Симеоновата енциклопедия е била съставена до 920 година (коронацията на Роман)? Ако това е така, очевидно в първата си най-стара редакция Елинският

¹⁸³ Тъждествена по превод и състав с ръкописа в Московската духовна академия от 1519 година.

¹⁸⁴ Напр., в Кормчията от 1282 година, в Никоновския летопис и др. Също и в Архивния сборник от XV век, където се намира четвъртата разновидност на Елинския летопис (срв. Срезневский, *Съдържения и замѣтки* № LXXXIV).

летопис не е включвал Хрониката на Амартол, преведена по препис, докаран от продължителя му до 948 година (година на смъртта на Роман). Твърде вероятно е, че в нея могли да отсъстват и други статии и разкази, но с течение на времето те били присъединявани към общата им основа заложена още при Симеон.

Като признаваме връзката между Сборника от 1073 година и Елинския летопис, можем с увереност да кажем, че енциклопедията на Симеон е станала известна в Русия още в XI век.

* * *

Ще повтора накратко главните изводи от предигущото изследване:

В X век в България е била съставена обширна енциклопедия от почти цялата съществуваща по това време преводна литература. В Русия тази енциклопедия се е появила не по-късно от XI век при което от нея са произлезли редица компилации, известни отчасти под названието Елински и Римски летопис, а отчасти и под други названия. Могат да бъдат посочени четири главни разновидности от такива компилации, които ние условно наричаме отделни видове или изводи на Елинския летопис.

В най-близко бъдеще аз се нагявам да представя изследване върху влиянието, което са оказали на нашето летописание старобългарската енциклопедия и нейните руски преработки.

А. Шахматов

* * *

Нека накратко обобщим изводите в студията на Шахматов. Подобно на Оболенски и архим. Леонид преди него, той застъпва тезата, че източник на **всички** руски исторически съчинения, известни под названието Елински и Римски летопис, а и на редица други съчинения с историческо, но и неисторическо съдържание, е българският сборник от X век, чието «оглавление» и част от съдържанието му е запазено в препис от XV век в т. нар. «Архивен сборник», а друга част – в Светославовия сборник от 1073 година; в повече или по-малко преработен вид части от неговото съдържание съдържат също голям брой руски преписи от XV до XVIII век. Протографът на всички тези преписи е бил само един ръкопис, съставящ, според Шахматов, три или четири тома и изготвен още в първите десетилетия на X век при българския цар Симеон в България в резултат на неговата щедрост и многостранност. А руските преписи следват само този протограф и техните различни редакции представляват чисто механична, а не творческа работа с оригинала, в процеса на която неговите части само се съкращават, без да се допълват, като тези различни редакции нямат пряка зависимост по между си. Едно от главните доказателства на Шахматов, че тези всички различни „редакции“ на руските исторически сборници произлизат от един единствен български протограф, а именно Сборника на цар Симеон от X век, части от който са се запазили в преписи до днес, а за съществуването на други знаем от «оглавлението» на Архивния сборник, е обстоятелството, че в някои от тях, като напр. синод. 280, се съобщава, че съдържат и други части от първоначалното съдържание на общия протограф, липсващи при тях. А едно друго обстоятелство, за което той няма приемливо обяснение – наличието на два несъмнено ранни варианта както от текстовете, следващи Хрониката на Георги Амартол, така и от Александрията, се разрешава по напълно убедителен начин: След завършването на първоначалната версия на целия сборник още преди средата на X век, авторът-съставител – а това е по всяка вероятност Григорий – е получил възможността да допълни тези два текста. И това допълване на Александрията и на Хрониката на Амартол, за която в средата на X век е вече налице текстът на Продължителя на Георги Амартол, може недвусмислено да се свърже с пътуването на Олга и Григорий в Цариград, за което ние сме осведомени от първостепенни исторически извори, от които узнаваме и датата на пребиваването на двамата в Цариград: есента на 946 година.¹⁸⁵ По същото време вероятно се появява и друг, трети, вариант на първоначалния сборник, който съдържа вече вместо историческите текстове на Малала и Георги Амартол, респ. неговия продължител, библейски текстове и който вече се свързва с Тълковната палея, но има за основа един и същ превод на Библията, както библейските текстове в първоначалния сборник. Това обяснява наличието на три разни редакции на руските исторически сборници от XV-XVI век, изхождащи обаче от един и същ първоначален текст, но с по-малки или по-големи отклонения, засягащи именно Хрониката на Амартол и неговия Продължител, но и текста на Александрията. А при вариантите от тези три типа се касае в действителност за извършени по-големи или по-малки съкращения. Тъй като при тези съкращения са били махнати текстове, засягащи българската история, при свързаните с тях текстове, отнасящи се до руската история, на места се загубва връзката и се получават хронологични несъответствия, каквито и Шахматов забелязва – напр. сведението, което той цитира: „и придоша *по семь* роусь на *цѣрьградѣ*“.

Ние днес не знаем по каква причина Шахматов не споменава в своята статия имената на кн. Михаил Оболенски и архим. Леонид, които преди него се занимават най-подробно със същата тема. Наистина, за първия можем да допуснем – колкото това и да е невероятно – че неговите изследвания не са му били известни. Статията на архим. Леонид обаче Шахматов е чел и дори най-предпазливо заявява, че неговото

¹⁸⁵ Подробностите по уточняването датата на това пътуване се разглеждат в следващите части на изследването.

становище относно Архивния сборник е по-вярно от това на Истрин,¹⁸⁶ без обаче да посочи, както е прието в историографията, съответния източник. Означаваше ли това, че по времето, когато той пише статията си – а краят на XIX век се счита за най-либералната епоха в цялата руска история – вече не трябва да се споменава името на многозаслужилия руски учен? И значи ли това, че още тогава се задейства машината на мракобесието, която само след няколко десетилетия ще се изяви с пълна сила? А 88 години по-късно, 35 години след смъртта на Сталин, съветската изследователка д-р Лидия Жуковска, старши научен сътрудник в Института за руски език при АН на СССР и ръководителка на научната група по подготовката на Сводния каталог на славянските ръкописи в книгохранилищата на СССР, ще излезе с нова хипотеза, с която ще „докаже“, че не името на българския цар Симеон е било написано в т.нар. «Изборник Святослава 1073 года», а името на Светослав, и при името в посветителния надпис на намерения в Кирило-Белозерския манастир препис не се касае за българския цар Симеон I (893-927), а за московския княз Симеон Горди (1341-1359), син на княз Иван Калита¹⁸⁷ – макар по това време вече не може да не са били известни не само публикуваните седем години по-рано резултати от изследванията върху посветителния надпис на сборника¹⁸⁸, но и непубликуваните резултати от изследванията на пергамента на този ръкопис, от които ще стане ясно, че осемте листа с илюстрациите, заставките и посвещението в него са взети от българския оригинал от X век, преди останалата му част да бъде унищожена през 1073 година.

Шахматов не само поддържа същото становище по отношение на Сборника на цар Симеон, което преди него поддържат Оболенски и Леонид. Той дори заема от последния характеристиката на този сборник, наречен от него „Християнска енциклопедия на X век“¹⁸⁹, като го модифицира в «Древнобългарска енциклопедия на X век» – съветската „наука“ ще модифицира още веднаж тези думи в „Энциклопедия древнерусской литературы“, отнесени обаче само за т.нар. „Изборникъ князя Святослава 1073 года“, т.е. за по-малко от половината на *българския* ръкопис. Своята характеристика за Цар Симеоновия *Съборникъ* Шахматов обосновава с неговото универсално по тематиката си духовно-нравствено съдържание, което обхваща едва ли не всички клонове на съвременната му наука и засяга също всички страни на обществената, културно-политическия и религиозния живот на българското средновековно общество, включвайки почти цялата известна по това време литература на тези теми в български превод. Обстоятелството, че този сборник е бил съставен и преведен в България, за него не е предположение, а факт, за който няма друга алтернатива. И този факт се доказва най-вече от съдържанието на сборника, за съставянето на който е използван извънредно голям брой източници – нещо невъзможно и дори немислимо в Русия чак до края на средновековието, където не само не са открити никакви следи от съчинения на гръцки език, но и данни, че руски книжовници са познавали и ползвали този език. А и езикът на руските текстове показва, че те не са преведени от гръцки оригинали, каквито никога не е имало в Русия, а са съставени посредством български преводи, които от своя страна са изготвени най-късно през второто и третото десетилетия на X век и актуализирани в средата на същия век, а в Русия са се появили най-късно в началото на XI век. В този смисъл Шахматов също изключва възможността сборниците с историческо съдържание да са били редактирани или допълвани от руски книжовници през XV-XVII век, за чиито творчески възможности той се изказва твърде скептично.

За разлика от останалите руски изследователи, Шахматов изгражда своята теза въз основа на задълбочен анализ на писмените паметници и връзките помежду им, а не върху с нищо необосновани предположения и голословни твърдения за някакво мнимо творчество на високообразовани и силно ерудирани руски книжовници, с каквито ще бъде изпълнена руската и съветската псевдонаука през следващото столетие.

Студията на Шахматов излиза в отговор на обширното изследване на В. Н. Истрин (1865-1940), посветено на руските преписи от известната под заглавието „Александрия“ повед¹⁹⁰, която представлява продължение на историческата част в руските исторически сборници от XV-XVIII век, включително в Архивния сборник. Шахматов счита и тази част за произлязла от българския сборник-протограф от X век

¹⁸⁶ „...аз считам, че архим. Леонид, който признава хронографа от 1262 година за Елински летопис в българска редакция, е значително по-близо до истината, отколкото Истрин, който предполага, че редакторът на този хронограф си е поставил за цел да даде подробно изложение на еврейската история от сътворението на света до разрушаването на Ерусалим, поради което почтенният изследовател нарича този хронограф «юдейски хронограф от XIII век»“ – вж. по-горе, с. 57.

¹⁸⁷ Л. П. Жуковская, *Загадка записи Изборника Святослава 1073 года, (Древнерусский язык и его отношение к старославянскому)*, Москва, 1987, с. 45-62)

¹⁸⁸ Иван В. Львовичкин, *Изборник Святослава и его славянский протограф* (Старобългарска литература 8/1980, 46-49). След публикуването на тази статия авторът бива уволнен и едва в 1992 година е реабилитиран и назначен за директор на бившата Ленинска библиотека в Москва, а вече Росийска държавна библиотека.

¹⁸⁹ „Изучавайки внимателно съдържанието на този паметник на старата славянска писменост в неговия първоначален обем (по-препис от XIII век), ние не можем да не го наречем «християнска енциклопедия» на X век. В нея е съединено всичко онова, което може да укрепи духа, да поддържа вярата и опиращите се на нея нравствени познания на човека-християнин.“ – вж. по-горе, с. 39.

¹⁹⁰ Вж. бел. 129.

и оборва напълно тезата на Истрин за богата фантазия, начетеност и ерудиция у руските книжовници от XV и XVI век, на които последният отдава съставянето на историческите компилации, и в които Шахматов вижда неукни и полуграмотни кописти, слепи следващи текста на българските оригинали дори когато не го разбират. За текста на съдържащата се в руските сборници *Александрия* на Псевдокалостен Шахматов счита, че произлиза от същия български сборник от X век, протограф на руските сборници от XV-XVIII век, и че там този текст е бил представен в две различни версии, следващи две различни версии на гръцкия оригинал. И двете версии на българския превод са изготвени, според него, още в X век, като съдържат допълнения от българския им преводач, респективно редактор, и не могат да са резултат от творческата дейност на руски книжовници, а още по-малко могат да имат за основа някакви руски писмени или устни предания за Александър Македонски, към чийто живот и подвизи руското средновековно общество не е имало никакво отношение – за разлика от българския народ, в чието отечество е роден и отразен този герой на античната история, считан от местното трако-македонско население за сънародник. В този дух българският съставител на сборника, и неговите български редактори са допълвали романа за Александър на гръцкия автор с предания и разкази, взети от множество други източници, за задоволяване на големия интерес на българските си читатели към техния национален герой. И това е напълно естествено, понеже донесеният около средата на X век в Киев сборник е бил предназначен първоначално именно за тези български читатели.

Дълбоко засегнат от студията на Шахматов, Истрин от своя страна отговаря с обширна студия, която е поместена също във Византийски временник и представлява повратната точка в руската историография относно изследванията върху българския сборник от X век, след която точка руската и съветската наука по «височайше нареждане» ще прекрати изцяло изследванията върху него и ще обяви едногласно всички негови деривати от XV до XIX век за оригинални творби на руския народен гений.¹⁹¹ Главното ударение в отговора си на статията на Шахматов Истрин поставя върху обвинението в липса на патриотизъм у последния и неговото подценяване на способностите и „начетеността“ у руския средновековен книжовник.¹⁹² И това обвинение ще се окаже най-ефикасното средство за спечелване на дискусиата. Истрин оспорва думите на Шахматов, че обстановката в България през време на Симеоновия век е била несравнимо по-благоприятна за създаването на литературни произведения, отколкото в Русия: „Че защо пък обстановката в България в това отношение да е била по-благоприятна от обстановката при руския книжовник от XII-XIV век в известни периоди и на известни места? Векът на Симеон се нарича наистина «златен век», но литературното движение [sic] на този век се е изразявало в преводи и само в преводи. Ние там не намираме през този период никакви компилативни трудове от вида на нашите летописи, тълковни палеи или като «Слово о полке Игореве». Затова векът на Симеон може да се нарече «златен» в смисъл на непосредствен преход на византийската литература в българската, но не и в смисъл на развитието на литературни обработки на стар материал, в което руските книжовници са най-преуспели“¹⁹³.

Само това твърдение на Истрин е достатъчно за изясняване на неговата позиция в спора му с Шахматов и на неговата преднамереност в публицистичната му дейност. Такива твърдения за българската литература от X век 90 години след откриването на «Шестоднева» от Йоан Екзарх, по време, когато на руските изследователи вече трябва да е добре известно не само съчинението «*О писменехъ Чръноризца Хрѣбра*», но и тъй обширното литературно наследство на Климент Охридски¹⁹⁴, показват не само неосведоменост, но и съзнателно целенасочена дезинформация на руската общественост с най-евтините средства на политически популизъм – и при това в един момент, когато отношенията между Царска Русия и България, но и между руската и българската църкви, малко преди това са достигнали крайната точка на замръзването, започнало със скъсването на дипломатическите връзки между двете страни и изтеглянето на руските офицери от България, след което ще последва сръбско-българската война. И какво може да натежи повече в такъв спор пред очите на руската интелигенция, отколкото

¹⁹¹ В. Истринъ, *Одинъ только переводъ Псевдокаллиста, а древнеболгарская энциклопедія X вѣка – мнимая* (Византийскій временникъ VII/1899, вып. 1, с. 1-35).

¹⁹² „Въ научной литературѣ проскальзываютъ такія мысли, и малоученость древнорусскаго челоѣка часто служитъ исходнымъ пунктомъ для сужденій о мѣстѣ сложенія того или другаго памятника. Казалось-бы, нужно было судить какъ разъ наоборотъ. При настоящемъ положеніи вопроса объ объемѣ древнорусской литературы и происхожденіи того или другаго памятника еще нѣтъ никакихъ основаній къ обвиненію въ полномъ невѣжествѣ и неспособности древне-русскаго челоѣка составлять изъ готовыхъ источниковъ что-нибудь свое, какую-нибудь свою компилацию, нужную для тѣхъ, или другихъ цѣлей. Мы слишкомъ еще недостаточно знаемъ древнорусскаго книжника, чтобы сплеча *a priori* записать его разъ навсегда въ ряды людей, неспособныхъ къ живому труду. Но если мы будемъ внимательно слѣдить за успѣхами изученія древнорусской литературы, то мы поневолѣ должны будемъ все болѣе и болѣе признавать за «малоученымъ Русиномъ» способность пользоваться доступнымъ ему матеріаломъ для своихъ соображеній... Для пользы гдѣ слѣдуетъ разъ навсегда оставить предвзятую мысль о какой-то неспособности къ самостоятельной работѣ древнорусскаго книжника....“

¹⁹³ Пак там, с. 4.

¹⁹⁴ За разлика от болшинството произведения на български автори от IX-X век, произведенията на Климент Охридски не биват унищожени в Киевска Русия, понеже се считат за произведения на св. Климент «папа Римски». Идентификацията им с техния български автор започва едва в средата на XIX век, но и в началото на XX век някои руски изследователи отказват да признаят българския им произход.

подценяването на руските «книжовници» от страна на Шахматов, свидетелстващо за липса на патриотизъм у него – за разлика от високопатриотичната дейност на Истрин, насочена към реабилитирането на онеправданите руски безименни «творци». Но в този мним спор – ако това може да се нарече спор, защото пледоариите на Истрин са всичко друго освен аргументирани и издържани в научно отношение дискуссионни приноси – той ще прибави и друг твърде важен довод за дискриминиране дейността на българските книжници, използвайки още веднаж особената чувствителност на руската общественост по известни въпроси. На българския книжник, съставител на сборника, се приписва, и то напълно неоснователно, симпатия към еврейството. Независимо от това, че Истрин от друга страна се стреми със всички средства да оспори авторството, респ. съставителството на сборника на българин (а това е презвитер Григорий / епископ Мизийски), той го обвинява в пристрастие към евреите, изразено във включване в него на *«Историята на Юдейската война»*, като прикача на т.нар. Архивен сборник етикета *«Жидовски хронограф»*. За кого и против кого се прави и тази манипулация може да разбере обаче единствено специалистът, а не и широката публика, която от тогава и до ден днешен възприема това дадено от Истрин название. Защото само специалистът ще си направи труда да прочете това произведение (ако не го познава отпреди), за да се убеди, че в него твърде трудно може да се говори за симпатии към евреите. То и в действителност не е включено в сборника като израз на такива симпатии, а в съгласие с основната идея на първоначалния сборник: идеята за причината и последствията, проявяваща се във възмездие – възмездие, понесено от юдеите за техните грехове при т.нар. «вавилонски плен на еврейския народ», но и възмездие, понесено от тях при завземането на Ерусалим от римляните заради разпъването на Христос.

За Истрин няма никакво съмнение, че т.нар. „Изборник Святослава 1073 года“ е Симеоновият сборник¹⁹⁵. Затова за читателя представлява голяма трудност да следи по-нататъшния ход на неговите мисли, излизащ извън представите за логически изводи и заключения. Защото Истрин в обширен екскурс на няколко страници излага собствените си представи за понятието енциклопедия, тъй както то се съдържа в трудовете на френските автори от XVIII век, но не и в Симеоновия сборник. И въз основа на различната му интерпретация у Шахматов отрича не само многостранността и широкия тематичен диапазон на отделните статии на този сборник, но и самия сборник (!?). И в резултат на тази своя „логика“ Истрин дори поставя това свое заключение в заглавието на обширната си студия: „а древнеболгарская энциклопедія X вѣка – мнимая“¹⁹⁶.

Както А.Н. Попов, княз Оболенски, архим. Леонид и Шахматов, Истрин също забелязва съкращения в текста на българския оригинал – Сборника-протограф от X век – извършени от неговите руски компилатори през XV и XVI век. А защо са били извършени тези съкращения? Време ли не е имал преписвачът или пергаментът не му е стигал? Или пък му е било по-лесно вместо да препише целия текст, да направи съкращения или дори нова компилация, както следва от думите на Истрин? Защо освен Оболенски никой не се пита по какви причини са направени тези съкращения в текста? Получава се значи така, че първо разкъсват сборника на Григорий, съставен във вид на енциклопедия, съдържаща материали по всички актуални на същия въпроси от ежедневието и съвременната наука до нравствените теми, а след това „руският книжовник“ от XV-XVI век „съставя енциклопедия“, като допълва (колкото са му възможностите!) съкратените или унищожени от неговите предшественици текстове. Колко практично! Занимания, достойни за руските „книжовници“ и техните изследователи: така се създава литература и история на литературата! А тези „книжовници“ разполагат, според Истрин с огромни библиотеки (на какъв език?), от които да черпят сведения, да превеждат, да компилират, да съставят, да създават литература! И то в течение не на един или два века, а на цели шест века. И за да разгадае източниците за техните измишльотини, Истрин ще употреби 40 (словом четиридесет!) години, при това с твърде скромни успех. А интересно колко време пък е употребил и Шахматов за своята статия? През следващите две десетилетия, които остават до смъртта му, той, Шахматов, ще се занимава по същия начин с разните редакции и преписи от преписи от преписи (и т.и.), за да състави генеалогията на руското (при това систематично фалшифицирано!) „летописание“. Този негов огромен труд (немците наричат такъв труд „für die Katz“), а българите „за тоя що духа“) ще бъде продължен от Присьолков (освободен от заточение, за да може да се посвети на тази високопатриотична задача) и завършен от Лурье вече в края на Брежневата епоха, но преди епохата на „гласността“, която тъй и не стига до руската историография и „литературна“ история¹⁹⁷.

¹⁹⁵ „Никто не будет отрицать, что Изборникъ Святослава есть Изборникъ Симеона.“

¹⁹⁶ И още веднаж: „Поэтому, мы должны оставить всякую мысль о существованіи «болгарской энциклопедіи», если не согласимся напередъ, что это – фикція, придуманная ради удобства.“

¹⁹⁷ В следващите части на изследването ще имаме възможност отново да се върнем към дейността на Истрин и Шахматов през следващите десетилетия във връзка с руските летописи и преводите на „руските“ книжовници.

Шахматов няма да изпълни обещанието си, което дава в края на своята статия, а именно да се върне в скоро време отново на същата тема.¹⁹⁸ Нещо повече: в своите трудове през следващите две десетилетия до смъртта си Шахматов изобщо не споменава Сборника на цар Симеон, както и никъде повече не засяга тъй парливите въпроси за българо-руските отношения в миналото и настоящето, а в работата си върху руските летописни сборници се старае също да не излезе извън възприетите и установени в руската историография становища – за тези становища и неговите публикации ще отделим повече място в следващите части. През първите две десетилетия на XX век Шахматов заема твърде високо обществено положение в Русия, а в руската чиновническа система неговият ранг отговаря на бригаден генерал – и той ще се постарее да не върши нищо, което би застрашило това негово положение.

* * *

Досега никой от висококвалифицираните руски изследователи от А. Н. Попов и В. М. Истрин, до О. В. Творогов и Е. Г. Водолазкин не е дал отговор на въпроса какво е накарало руския книжовник от XIII, XIV, XV или XVI век да избере за «своята» компилация тъкмо текстовете, които явно са се съдържали в сборника-протограф, донесен в Киев около средата на X век. Съветските автори отричат каквото и да е българско влияние при съставянето на различните руски хронографи, в това число на «Летописец Еллинский и Римский», «Хронограф по Великому Изложению» и «Полная Хронографическая Палей». Всички те са единодушни в мнението за високата начетеност на анонимните руски книжовници, разполагали с огромен избор на гръцки исторически съчинения и други текстове, от които са правили своя подбор и са внасяли сами допълнения. Само за *Александрията* Истрин¹⁹⁹ посочва 15 различни съчинения, от които в текста са внесени добавки, а броят на съчиненията, използвани при съставянето на целия български сборник-протограф, надминава няколко стотин. Шахматов²⁰⁰ пръв изказва съмнение, че „русият книжовник“ е можел да разполага с такова книжно богатство и да се ориентира сред него – което предполага добро познаване на гръцкия език, досега незасвидетелствувано при нито един руски средновековен автор. От своя страна обаче Истрин²⁰¹ е убеден в „притока гръцки съчинения залягва вора на лобознателния княз Ярослав още с идването на гръцкия митрополит в 1039 година, предоставили богати възможности за преписване и компилация пред руските книжовници“. При това и този многозаслужил руски изследовател, както и десетките негови апологети, изпускат от погледа си някои много важни обстоятелства. Така през втората трета на XI век нито едно от посочените четири исторически съчинения не само, че не се ползва с добро име сред културната общественост на Византийската империя, изживяваща своя най-голям възход, а първото от тях, Хрониката на Йоан Малала²⁰² дори попада в индекса на забранените книги. Но и интересът към Хрониката на Георги Амартол²⁰³ значително спада още през последните десетилетия на X век. На първо място в списъка на «бестселерите» във Византия идват отначало Хрониката на Теофан с неговия продължител и Историята на Льв Дякон, а през последната трета на XI век, т.е. по времето когато се съставя така наречената «Несторова летопис», подменена в 1115 година от «*Повѣсть временныхъ лѣтъ*» в текстовата версия на Силвестър, първо място заемат различните варианти от хрониката на Йоан Скилица/Кедрин, допълвана и украсявана с многобройни интерполации чак до XIV и XV век, които имат за главна цел да изопачат до неузнаваемост българската история. От Хрониката на Малала досега не може да се открие във всички европейски и американски книгохранилища нито един пълен и неповреден екземпляр, а част от текста е известна само от нейния български превод. При това състояние на нещата е твърде трудно да се приеме, че възкачилият се на киевския митрополитски трон в 1139

¹⁹⁸ Стр. 35: „Въ ближайшемъ будущемъ я надѣюсь представить изслѣдованіе о томъ вліяніи, которое оказали на наше лѣтописаніе древнеболгарская энциклопедія и ея русскія переделки.“

¹⁹⁹ Вж. по-горе, бел. 129.

²⁰⁰ А. А. Шахматов, *Древнеболгарская энциклопедія...* с. 6 сл.: „Пользование десятию-пятнадцатю источниками при литературной работѣ предполагаетъ, мнѣ кажется, совершенно иную обстановку, чѣмъ та, среди которой работалъ русскій книжникъ: врядъ ли ему могло быть одновременно доступно такое книжное богатство, а если и было доступно, то врядъ ли онъ сумѣлъ бы въ немъ разобраться и цѣлесообразно употребить обильный и разнородный матеріалъ.“

²⁰¹ *Александрия русскихъ хронографовъ*.

²⁰² За «Хрониката» на Йоан Малала вж. по-горе, бел. 69.

²⁰³ За «Хрониката» на Георги Амартол вж. преди всичко: ГИБ ИВ/1961, с. 42; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, Berlin 1958 с. 277-280 (библиогр.); H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I*, в: *Byzantinsches Handbuch V*, 1, München 1978, с. 347-349; Ив. Дуйчев, *Георги Амартол*, в: КМЕИ I, София 1985, с. 474-476 и О. В. Творогов, *Хроника Георгия Амартола*, в: *Словарь книжников и книжности Древней Руси, I XI-первая половина XIV века*, Ленинград 1987, с. 197-199 (библиогр.). От по-новите публикации вж.: Е. Г. Водолазкин, *Хроника Георгия Амартола в новонайденных списках*, в: Труды Отдела древнерусской литературы 45/1992, с. 322-332; същ., К вопросу об источниках Русского хронографа, пак там, 47/1993, с. 200-214; същ., *Особенности текстологии ранних славянских переводов*: (на материале Хроники Георгия Амартола), в: *Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски*, София 1993, с. 246-247; Р. Станков, *Славянский перевод Хроники Георгия Амартола в издании В. М. Истрина*, в: *Palaeobulgarica XVIII/1994*, № 1, с. 74-88; Е. Г. Водолазкин, *Всемирная история в литературе Древней Руси*, (на материале хронографического и палеонного повествования XI-XV веков), München 2000 (=Saggers Slavistische Sammlung Bd. 36), с. 163-185; А. А. Пичхадзе, *О происхождении славянского перевода Хроники Георгия Амартола*, в: Лингвистическое источниковедение и история русского языка, Москва, 2002, с. 232-249; Р. Станков, *Время и место древнейших славянских переводов*. (На материале Жития Андрея Юродивого), София 2002; същ., *К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода хроники Георгия Амартола*, в: Преславска книжовна школа VII, София 2004, с. 57-72.

година грък Феопемпт или заселият този трон шест десетилетия по-късно Никифор, също грък, са донесли на своето паство именно съчиненията на неблагонадежни автори, а не както подобава на просветители от този род последната дума на византийската историческа наука. Но тук трябва да се подчертае, че и от десетките «конформни» автори, чиито съчинения са били преведени на български език, в Русия досега не е намерен нито един единствен гръцки оригинал, а гръцкият препис от Хрониката на Георги Амартол в бившата московска синодална библиотека, единствен открит досега в Русия, е от различна текстова версия, която не е използвана от руските кописти дори за сравнение на техните преписи.

Същевременно ще се изказват и най-фантастични предположения за начина, по който протографът на ръкописа, известен като „Изборник князя Святослава 1073 года“ е попаднал в Киев и една от главните представители на съветската „наука“ дори ще се помъчи да убеди слабо запознатите с историята свои сънародници, че този ръкопис донесла в Киев със зестрата си митичната „порфирородна сестра Анна“ на византийските императори Василий II и Константин VIII при сватбата си с великия киевски княз св. Владимир-Покръстител (!?).²⁰⁴

За да излязат от тази задънена улица, съветските и постсъветските изследователи ще представят хипотезата, че така нареченият «Архивен сборник» сигурно не е имал български протограф, а гръцки – т.е., че в него е залегнала готова гръцка компилация. Колкото тази хипотеза и да е неоснователна поради множеството откъси в текста на сборника, свързани непосредствено с българската история и поради явните и забележими от всеки славист следи от българския оригинал във всички текстове на сборниците, те не се отказват от нея. За тази цел още веднага след «края на студената война», в началото на 1990-те години се изпраща от Росийската Академия на науките, непосредствено след нейното преименуване, в «задгранична командировка» със средствата на западни фондации един от най-квалифицираните руски византолози да издири този мним оригинал във всички големи хранилища на византийски ръкописи в Западна Европа и Америка. Пред него книгохранилищата на Франция, Испания, Швейцария, Германия, Австрия, Италия, Холандия, Норвегия, Чехия, Великобритания и САЩ са му отворили вратите си и предоставили огромен брой фотокопия от ръкописите на своите сбирки, но той не успява да открие в тях нито един гръцки протограф за българския сборник, който би могъл да освидетелствува труда на „руските преводачи“, а намира само отдавна познатите на науката ръкописи. И видният руски византолог се завръща след продължителното си пътешествие, като се убеждава със собствените си очи, че непроучени средновековни ръкописи може да има само в неговата родина, а резултатите от своите изследвания публикува в една малка книжка, която не съдържа нито едно заглавие и нито едно твърдение, което да не е известно на науката поне от сто години²⁰⁵.

²⁰⁴ М. В. Щепкина, К изучению Изборника 1073 г. (Академия наук СССР, Научный совет по истории мировой культуры, Изборник Святослава 1073, Сборник статей, Москва: «Наука», 1977, с. 233).

²⁰⁵ М. В. Бибилов, *Византийский прототип древнейшей славянской книги* (Изборник Святослава 1073 г.), Москва, 1996.

ЕДНА ПРЕКРАТЕНА ДИСКУСИЯ

В юлския брой от 1888 година на широкоразпространеното руско научнопопулярно списание Руская старина е отпечатана статия с провокиращото заглавие *«Къде е била родена великата княгиня, св. Олга?»*.¹ Този въпрос не задава някой търсещ сензация млад и неизвестен журналист, и при това чужденец, за когото единствено би могло да се допусне, че не познава нито политическата история на Киевска Русия, нито историята на нейната църква. Защото по това време, в края на предпоследното десетилетие на XIX век – а това съвпада с чествания най-тържествено 900-годишен юбилей от покръстването на Русия – едва ли може да има някой руснак, който да не знае поне в общи черти житието на най-известната руска светица, съпруга на великия киевски княз Игор (ок. 877-946). Тя, великата княгиня Олга, след смъртта на съпруга си до пълнолетието на родения само четири години преди това наследник на престола Светослав, изпълнява като регентка през една твърде тежка за страната епоха длъжността на държавен глава и успява не само да стабилизира нейното външно и вътрешно положение, но в значителна степен и да подготви приемането на християнството като официална религия в Киевска Русия, извършено две десетилетия по-късно, за която нейна дейност православната църква я канонизира като първа руска светица с ранг равен на апостол. Изненадващо в случая е, че въпроса задава руски духовник с голям ранг и длъжност, спечелил висока оценка като един от най-забележителните изследователи на старата руска литература и история. Това е архимандрит Леонид с гражданско име Кавелин (1822-1891), заемал постовите началник на руската мисия в Ерусалим (1863-1869), настоятел на руската посолска църква в Цариград (1865-1869), игумен на манастира „Нов Ерусалим“ при Москва (1869-1877) и накрая наместник на първия по ранг руски манастир, Троицко-Сергиевата лавра. За научната му дейност той още в 1863 година е избран за член-кореспондент на Археографската комисия при Императорската руска академия на науките, в 1867 година за действителен член на Дружеството за история и древности на Русия и в 1869 – за член-кореспондент на Императорската академия на науките в Петербург. Между многобройните му научни публикации най-видно място заема четиритомното описание на ръкописите от сбирката на граф А. С. Уваров, излязло посмъртно в 1893-1894 година, което и досега все още е надежден справочник за съдържанието на над 2000 непубликувани ръкописи, между които значителен брой преписи от творби на български книжовници.

Статията на архим. Леонид, която е предмет на настоящето изследване, се предшества от мотото с цитат от акад. М. Погодин: „За рога на Игорвата съпруга, великата княгиня Олга, безсмъртна в нашата история в много отношения, до днешно време не е казано нищо съществено“. А този цитат, както и заглавието на статията, съдържа още едно предизвикателство – този път не към широката руска общественост, която счита, че знае много добре коя е великата княгиня Олга и от къде произхожда, а към върховния авторитет по всички въпроси на старата руска история и главен представител на Нормано-Варяжката доктрина за произхода на властващата династия на Киевска Русия, който би трябвало да познава най-добре от своите съвременници нейния род и произход. И вместо да подкрепи официалната версия по един от най-оспорваните въпроси на руската история, архим. Леонид предлага нови данни, диаметрално противоположни на тезата, застъпваната от съвременната му руска наука, но и от руската православна църква.

Въз основа на сведението, предадено в кратък руски летопис по препис от края на XV век², следващ нестигнал до нас оригинал от XIII век, писан в Северна Русия и запазил много по-стара традиция, стигаща назад до началото на XI век, чийто текст авторът дава в приложение на статията си, той счита, че има достатъчно силни основания да коригира написаното едва в XVI век житие на вел. кн. Олга, където се твърди, че тя била родена в Псков и че е от варяжки произход. И наистина, всички по-стари преписи на съставената в началото на XII век първа версия от приписвания на Нестор летопис *Повѣсть временныхъ лѣтъ* (Разказ за изминалите години) дават за родно място на Олга града Пльсковъ или Плесковъ, като много по-късно, по всяка вероятност в средата на XVI век, това име бива заместено от Псковъ. А че в случая трябва да се разбира българският първопрестолен град Плиска или Пльсковъ, тъй както срещаме името му в български писмени паметници, пояснява руският летопис, цитиран от архим. Леонид: „Игорѣ же [Олегъ] женѣ въ Болгарѣхъ, поятъ за него княжичу именемъ Олгѣ. И въ мѣдрѣ велики.“ В статията си архим. Леонид

¹ Архим. Леонидъ, *Откуда родомъ была св. великая княгиня русская Ольга?* (Руская старина, XIX/59, июль 1888, с. 215-224).

² Понастоящем сборникът се намира в ръкописния отдел на Държавния исторически музей в Москва под № 206; за първи път е описан от архим. Леонид в неговото „Систематическое описаніе славяно-россійскихъ рукописей собрания Графа А. С. Уварова“, т. IV, Москва 1894, с. 23-27, № 1776. Летописът, от който архим. Леонид дава откъс, е известен под името „Краткий владимирский летописец“ или „Летописец русския Земля“ и е публикуван впоследствие изцяло от М. Н. Тихомиров в статията му *Малоизвестные летописные памятники* (Исторический архив, VII/1951, с. 207-211 = М. Н. Тихомиров, *Русское летописание*, Москва 1979, с. 184-186).

привежда също данни от някои други руски летописи, според които градът Плесков/Псков в Северна Русия бил основан от Олга, от което заключава, че руската велика княгиня му дала името в чест на своето родно място. Авторът на статията разглежда обстойно въпроса по какъв начин може да се е появило в руските писмени паметници от XV и XVI век сведението за Псков като родно място на руската велика княгиня св. Олга. Подчертавайки, че в началото на X век е имало само един град с името Пльсков/Плиска, а именно първата българска столица, той счита подменянето на този град с руския град Псков/Плесков за произлязло напълно случайно, вследствие неведението на копистите на летописи и съставителите на житието на светицата, на които по всяка вероятност името на българския град през XVI век вече не е било известно. Архим. Леонид е убеден, че в нестигналата до нас първоначална версия на т. нар. Несторов летопис (*Повѣсть временныхъ лѣтъ*) под името Пльсковъ летописецът е имал предвид българския престолен град. А че това име по-рано е било добре известно в Русия, показва според него намиращият се в Синодалната (Патриаршеската) библиотека в Москва препис от българския превод на Манасиевата хроника, където в една от нейните приписки се споменават имената на българските градове Пльскъ и Великы Пльскъ. Архим. Леонид счита подробностите около посещението на вел. кн. Олга в областта на Новгород и Псков, така както те са предадени в Лаврентиевския препис от руския летопис и дават за първи път названието на града Псков, като късна интерполация, възникнала не по-рано от края на XIV век, докато при новгородската традиция в руското летописание, която предава събитията според първообраз от края на XI или началото на XII век, следван от редица по-късни преписи, в това число т. нар. *Переяславски летописец*, тези подробности липсват.³ В същия смисъл той счита за напълно неоснователни и всички легенди за варяжкия произход на руската княгиня, върху които се базира и нейното житие, възникнали едва след XIII век, повече от 300 години след смъртта ѝ, и то далече от местата, където тя е живяла и където споменът за нея би трябвало да е по-свеж.⁴

Като важно указание за връзката на вел. кн. Олга с България, авторът на статията сочи още едно място от *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, което срещаме във всички нейни ранни и късни версии – твърдението на нейния син и наследник на княжеския престол в Киев, Светослав, „не хошю жити въ Кіевѣ, а въ Переяславцѣ [Болгарскомъ], тоу бо среда земли моя...“⁵ Без да търси в тези думи на Светослав някакъв по-дълбок смисъл, освен че там е родината на майка му, Леонид счита, че те дават приемливо обяснение за аспирациите на киевския княз към България. За несъмнена връзка на Олга с България архим. Леонид счита също присъствието на български духовник в нейната свита при посещението ѝ в Цариград, свещеника Григорий,⁶ като се позовава на доказателствата, представени от княз Михаил Оболенски в книгата му за посещението на Олга в Цариград,⁷ с които той идентифицира този свещеник Григорий със сътрудника на българския цар Симеон и един от главните дейци на Преславската книжовна школа, презвитер Григорий, впоследствие епископ Мизийски, донесъл в Русия един свой голям сборник с оригинални и преводни текстове, между които и собствен летопис, съставен в средата на X век, както и свои преводи от хрониките на византийските автори Георги Амартол и Йоан Малала. В подкрепа на твърде оспорваната от руската, а впоследствие и от съветската наука теза на Оболенски за преводите и авторството на Григорий, отразено в някои цитиращи името му руски летописи, архим. Леонид посочва името на същия презвитер Григорий, отбелязано върху една миниатюра на ръкописа с най-стария запазен в Русия препис от славянския превод на Хрониката на Георги Амартол от XIII век в библиотеката на Московската духовна академия, написано с твърде дребни букви, които могат да се прочетат само с лупа.⁸

Въпреки сериозната аргументация на автора и противно на всички очаквания и предположения на всеки съвременен читател, който с пълно право би желал да види също така силни аргументи, оспорващи тезата на архим. Леонид, която поставя цялата ранна история на Киевска Русия в съвършено нова светлина, статията има твърде малък резонанс в научните кръгове и на руската, и на световната славистика и медиавистика, включително на българската. Тя не получава дължимата ѝ оценка дори в положителната рецензия на единствения по това време сериозен застъпник в руската историография на антиваряжката и пробългарска линия – а в действителност по-скоро партия – Дмитрий Иванович Иловайски, автор на голям брой статии и дори на един монографичен труд, оспорващ „хуно-татарския“ и „хуно-финския“ произход на българите, също както оспорва в продължение на шест десетилетия тезата за „нормано-варяжкия“ произход на киевските князе. В излязлата още в декември 1888 година своя статия в Русскій

³ Пос. съч., с. 218 и сл.

⁴ Пак там, с. 219.

⁵ Също, с. 219 и сл.

⁶ Също, с. 219-221.

⁷ Князь Михаилъ Оболенскій, *Нѣсколько словъ о первоначальной русской лѣтописи*, Москва, 1870.

⁸ Архим. Леонидъ, *Древняя рукопись* (Русскій Вѣстникъ, 1889, IV, с. 3-24).

Вѣстникъ⁹ Иловайски характеризира известието, че съпругата на Игор, Олга, е била българска княгиня като „напълно достоверно и опровергаващо летописната легенда за нейния прост произход от околностите на Псков“. Предавайки със свои думи тезата на архим. Леонид за смесването имената на двата града, извършено от „народната легенда и пренесено оттам върху късните летописи“, рецензентът отбелязва като „заслужаващо внимание указанието на автора за връзката между аспирациите на Светослав към България и неговите походи с българския произход на майка му, Олга“ и счита, че това указание е „в състояние да хвърли не малко светлина върху [българо-]руските отношения и събитията от тази епоха“. За Иловайски това новооткрито сведение от руски летопис е ново важно доказателство („вѣское свидѣтельство“) за неговата собствена теза, като потвърждава древните връзки на руското племе съвсем не със Скандинавия, а с Юг – със страните, граничещи с Черно море. Рецензентът оспорва само твърдението на автора, базиращо на някои сведения в късни руски летописи, че името на киевския княз Олег, както и името Олга, били от скандинавски произход, като твърди, че това име може да бъде само славянско, също както и името на нейната прислужница (или придворна дама?) Малуша, майка на княз Владимир и сестра на неговия главен съветник Добрыня (или Добрин, Добри?), понеже тези имена се срещали и между руските славяни.¹⁰

Съвсем различен характер има поместената в списание Киевская старина обширна студия на професора по църковна история в Киевската духовна академия И. И. Малишевски в отговор на статията на архим. Леонид.¹¹ Като един от най-изтъкнатите представители на официалната „проваряжка“ партия в руската историография, този рецензент си поставя за задача да обори със всички възможни и невъзможни средства – научни и ненаучни – доказателствата в полза на поставената от архим. Леонид теза, несъвместима с възприетото от руската политика и църква становище. Под формата на научно изследване, но съвсем не със средствата, които такова изследване изисква, Малишевски подлага на критика в тази своя студия с обем близо 60 страници всички аргументи на автора на статията, като дори поставя под въпрос дали многозаслужилият славист, изследовател на огромен брой ръкописи, е прочел правилно в цитирания ръкопис думата „болгарѣхъ“ и не е ли там в действителност било написано „болгарѣхъ“.

Както архим. Леонид, Малишевски в началото на статията си подчертава липсата на сведения за живота на вел. кн. Олга, като цитира по този повод думите на първия изследовател на руските летописи, германския историк на руска служба А. Л. Шльоцер (Schlözer), според руския превод на книгата му: „За произхода на тази безсмъртна жена, за родното ѝ място, за нейната възраст, образование и за много други по-малозначителни обстоятелства, които тъй много бихме желали да знаем — *никой нищо не знае*.“¹² Последните думи Малишевски подчертава, като допълва, че между това изказване и думите на акад. Погодин, които архим. Леонид използва за мотото на статията си, са преминали десетилетия на усилен труд за изследване на най-ранния период от руската история, без да добавят нещо ново към ограничените ни познания по всички тези въпроси – както признава и авторът на мотото към подлежащата за разглеждане статия. След като предава отначало в студията си резюме от тази статия, Малишевски веднага отбелязва иронично, че „изводите на автора са тъй симпатични, че ни се ще да бъдем приети в тяхната съвокупност, както вече някои са сторили“, имайки предвид рецензията на Д. И. Иловайски.¹³ За да покаже своята осведоменост, към данните за българския старопрестолен град Плиска – за който в края на 80-те години на XIX век само някакво нищожно малцинство от руската общественост е чувала нещо – рецензентът добавя допълнителни сведения от историческите извори, включително от *Историята* на Кедрин/Скилица (XII век), според които „Плиска, погодно на Преслав, Дръстър и Кюстенджа, е основана от Константин Велики“. ¹⁴ За предположението, че както руският Переяславец, така и руският Плесков/Псков, е получил името си по подобие на българските престолни градове, Малишевски отбелязва, че туй предположение изказва за първи път още в 1843 година руският филолог Чертков в изследването си върху българския превод от Манасиевата хроника,¹⁵ откривайки там приписка, споменаваща имената на тези градове,¹⁶ „но без да посочи освен съзвучието в

⁹ *Историко-критическія замѣтки*, впоследствие отпечатана и в сборника статии от същия автор под заглавие *Вторая дополнительная полемика по вопросам варяго-русскому и болгаро-гуннскому*, Москва, 1902, с. 1-17.

¹⁰ По-късно Иловайски се занимава подробно с „варяжките“ имена на киевските князе и техните сродници и близки във второто издание на книгата си *Разыскания о началѣ Руси. Въмѣсто введение въ русскую историю*, Москва, 1890 – препечатка под заглавието *Начало Руси. Пересмотр вопроса о происхождении русской национальности и государственности*, Москва: Астрель, 2003, с. 133-147.

¹¹ И.И. Малишевский, *Происхождение русской великой княгини Ольги св.* (Киевская старина, 1889, июль, стр. 1-27; август, стр. 325-353).

¹² А. Л. Шльоцер, *Нестор*, II, С.-Петербургъ, 1813, с. 591.

¹³ Пос. съч., с. 6. Авторът има предвид посочената по-горе, бел. 8, статия.

¹⁴ Също, с. 7. Малишевски не съобщава, че посочените от него трудове на гръцките историци са останали непознати за руските книжници поне до XVII век.

¹⁵ Също, с. 23. Вж.: А. Д. Чертковъ, *О переводѣ Манасіиной лѣтописи на славянскій языкъ* (Русскій историческій сборникъ, VI, 1-2, Москва, 1843, с. 123-124. Вж. също: *Среднеболгарскій перевод Хроники Константина Манассіи в славянскихъ литературахъ*. Введение Д. С. Лихачева, исследование И. С. Дуйчева, подготовка текста М. А. Салминой, София: Издательство Болгарской академии наук, 1988.

¹⁶ Приписката гласи според преписа в бившата Синодална библиотека, понастоящем в Държавния исторически музей в Москва, Суп 38: Сън Баснліе царь развн Самонла, царѣь болгаромъ по бѣци и прѣватѣь Бѣдѣин и Плескѣж и Белнскѣж

имената им и други аргументи, за да подкрепи това си твърдение.“ Същевременно той оспорва предположението на автора, че руските книжовници са могли да научат за Плиска и от приписката в Манасиевата хроника, препис от която се намира също и в Москва, като изтъква, че ръкописът, съдържащ тази приписка, е донесен от Атон едва в 1650 година.¹⁷ А че е било напълно естествено между Киевска Русия и България да има някакви взаимни отношения, говори според Малишевски обстоятелството, че по времето на Олег руската граница се опирала на българската.¹⁸ От България Светослав довежда прекрасна гъркиня, която дава за жена на Ярополк и която след убийството му от Владимир преминава у последния.¹⁹ Тук Малишевски отбелязва и другите две съпруги на Владимир, „българката“ и „чехкинята“ – първата доведена от България при „неизвестни обстоятелства“.²⁰ „Това, което са направили Светослав и Владимир – признава рецензентът – е могъл да направи и Олег, взимайки за своя погледник и наследник на княжеския престол [сина на Рюрик] Изгор жена от княжески род. От само себе си се разбира обаче, че тези съображения не решават въпроса и се налага да се определи значението на преките свидетелства за произхода на Олга“ – а за рецензента такива преки свидетелства са *Проложното житие на св. Олга*, съставено от новгородския йерей Силвестър през XVI век и силно манипулираният руски летопис *Повѣсть временныхъ лѣтъ* от началото на XII век. При това в най-стария препис от този летопис, Лаврентиевския препис от 1377 година, липсват тъкмо листовите, на които трябва да се е споменавало за довеждането на Олга в Киев, както и за съпровождащите това събития. Всички факти, отбелязани от архим. Леонид, според рецензента нямат нищо общо с произхода и родното място на Олга, което, „както е добре известно на всички в Псков“. В този смисъл данните, посочени в житието и в летописите, са според рецензента напълно еднозначни и единствени заслужаващи доверие – т.е. родното място на вел. кн. Олга е било Псков. А че в някои преписи на летописите и на Минейното житие на св. Олга от XIV век то е написано *Пльсковъ*, рецензентът е сигурен, че летописецът и копистите под това название са могли да разбират само руския Псков, за който рецензентът допуска, че първоначално се наричал „Плесков“ – също както и реката Пскова се е наричала „Плескова“.²¹

Малишевски подчертава още веднаж, че това се доказва от всички летописи (в преписи от XV и XVI век!). При това някои от летописите поясняват още и че Псков се намира в съседство с Новгородската област, „гдѣ сани еѣ стоятъ по сегоднѣ“²² – т.е., че в Псков се пази до ден днешен шейничката, с която детенцето Олга се е пързляло (!?). Във връзка с посоченото от архим. Леонид съобщение в житието на Олга от XVI век, че тя е „Плесковитянка“, рецензентът отбелязва, че ако Олга беше българка, щеше да пише в житието българка, а не плесковитянка, а в друго нейно още по-късно житие дори пише, че Олга е

Прдслав... – *Среднебългарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*, София 1988, с. 234. Същата приписка с незначителни отклонения в ортографията се съдържа и в другите преписи от българския превод – Ватиканския (Cod. Vatic. slav 2), Тулчанския (Библиотека на Румънската АН в Букурещ, MS. slav. 649) и Хилендарския в Атон (Библиотека на манастира № 434), но и в друг руски препис изготвен в Новгород през XVII век – ръкопис Соф. 1497 в Държавната руска библиотека в Санктпетербург, публикуван от М. А. Салмина: *Рукописи русского извода, в Среднебългарский перевод Хроники Константина Манассии в славянских литературах*, с. 98-102 и 242 За сведенията в Хрониката, както и за приписките, отнасящи се за българската история, вж. М. Каймакова, *Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника*. 1. Текст, превод, коментар (ГСУ ИФ, 76/1983, с. 123-178; същ., *Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника*. 2. Извори и датиране, пак там, 77/1984, с. 119-139; същ., *Българска средновековна историопис*, София, 1990, с. 71-77.

¹⁷ Това твърдение на Малишевски не е вярно. Освен споменатия в предишната бележка препис на Манасиевата хроника в ръкописа Соф. 1497 в Държавната руска библиотека в Санктпетербург са запазени и още два фрагмента от Хрониката, съдържащи се също в сборници от XVII век. Те всички водят началото си от общ български протограф и показват, че българският превод на Манасиевата хроника трябва да е бил разпространен и в Русия. Тази хроника обаче не е единственият източник на сведения за Плиска, ползвани от руските летописци, при това преводът е от XIV век. Названието на българската столица Плиска се споменава също в други руски исторически сборници, представляващи компиляции от различни български оригинали и преводни съчинения от X век.

¹⁸ И това твърдение на Малишевски не е вярно. До около началото на X век територията между Киевска Русия и България заемат угрите и печенезите, които по такъв начин контролират водния път по Днепър. Малко след началото на X век целият народ на угрите е изтласкан от този район и се установява значително по-на запад, в днешна Унгария. За причините на това преселване на цял народ ние сме принудени само да правим предположения – и то не може да е предизвикано само от печенезите (половците), а трябва да е резултат от съвместните усилия на Киевска Русия и България, които дотогава многократно са били излагани на грабителски походи и опустошения от угрите.

¹⁹ Пос. съч., с. 7. Тя е бременна от Ярополк и ражда вече при Владимир сина си Светополк, впоследствие наречен Окаяния, понеже убива двамата сина на Владимир Борис и Глеб.

²⁰ Пак там, с. 7 и сл. За „доведената при неизвестни обстоятелства“ българка, „царица Владимирова“, както я наричат някои стари руски писмени извори, и майка на синовете му Борис и Глеб вж. моите бележки в сборника ми *България / Византия / Русия*, Берлин, 2002, с. 37-42.

²¹ Пак там, с. 8: „Съ признаніемъ за несомнѣнное, что чтение Плесковъ под 903 году было начальнымъ чтеніемъ в лѣтописи, возникаетъ второй вопросъ: что разумѣлъ лѣтописецъ ... подъ тѣмъ Плесковомъ, изъ котораго ... приведена была Ольга? Безъ всякаго сомнѣнія онъ разумѣлъ русскій Плесковъ, т.е. позднѣйшій Псковъ“.

²² Пак там, с. 9. Тъй като това важно сведение липсва в Переяславл-Суздальския летопис, архим. Леонид го счита за много късна интерполация – вж. Откуда родомъ была св. великая княгиня Ольга, с. 218. Пълният текст гласи: „Нде Вольга Новгороду и оустави по Мьстѣ повѣстѣ погостѣ и данн, и по Лузѣ оброкн и данн; ловища еѣ сѣтъ по всен земли, знаменѣи и мѣста и повѣстѣ. И сани еѣ стоятъ в Плесковѣ и до сего дан,“ – цитирано по архим. Леонид.

от „Плесковской странѣ всемъ зовомыя Выбуты“.²³ Рецензентът привежда още голям брой народни предания, които придават вече на произхода на Олга и легендарен характер.²⁴ При всички тях, отбелязва Малишевски, винаги се изтъква варяжкият произход на Олга. В най-известните варианти се казва, че тя била от прост род и че Игор се бил срещнал с нея по време на лов и пленен от нейната красота и нейния ум я взел за жена.²⁵ Изключение от тези легенди прави, според Малишевски, само легендата за нейния произход в т. нар. Йоакимовски летопис, който той в съгласие също с официалното становище на съвременната му руска историография счита за късна „патриотична славянофилска подправка“ и където, както и в открития от архим. Леонид летопис, се посочва славянския произход на Олга и дори се съобщава нейното славянско име, Прекраса.²⁶ Като подобна измислица рецензентът посочва и известието за Олга в ръкописен сборник от XVIII век в Държавната руска библиотека, Санктпетербург, според което тя била „дъщеря на Тмутараканския български княз“.²⁷

Въз основа на публикувания от архим. Леонид откъс от съкратен летопис в Сборника от XV век, където последният твърди, че прочел сведението за българския произход на Олга, Малишевски прави обстоен археографски преглед на текста, сравнявайки го с текста на приетите от руската историография като автентични преписи на *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, а това са Лаврентиевският (1377), Ипатиевският и Радзивиловският (XV-XVI в.) преписи. За разлика от ръкописите, за които се счита, че предават правилно традицията от техния нестигнал до нас първи протограф, този съкратен летопис показва според рецензента значителни дефицити: Преди всичко „той е по-късен и не представя непосредствено традицията, а дава свои допълнения и прибавки, произхождащи несъмнено от фантазията на съставителя или преписвача“. Всички тези различия според рецензента не се намират само в споменатия ръкопис, а в редица преписи на летописи, произхождащи от Переяслав-Суздалската област, възникнали са не по-рано от края на XV век и нямат нищо общо с оригинала от началото на XII век, чийто текст те в останалата си част следват.

Малишевски отбелязва основните различия в текста между признатите от руската историография за автентични преписи от *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, към които се отнасят на първо място Лаврентиевският и Ипатиевският препис от една страна и летописите, представлящи новгородската летописна традиция и включващи някои ръкописи, изготвени във Владимир и Суздал, между които е и откритият от архим. Леонид кратък летопис, от друга страна. Основните текстови различия според Малишевски се отнасят до осем места от изложението на старата руска история, представени по различен начин при двете групи ръкописи. От тези осем различия или разночтения рецензентът споменава само четири, засягащи според него почти изключително второстепенни подробности, а именно:

1. Летописите от втората група споменават името на руския митрополит Леонтий, светителствувал в Киев преди идването на „първия киевски митрополит, гърка Феопемпт“ в 1039 година.
2. Текстът от 862 г., в който тези летописи предават разказа за призоваването на варягите за киевски владетели малко по-различно от Ипатиевския ръкопис.
3. Асколд и Дир тук са князе, а не боляри.
4. Разказът за убийството на Светослав от печенезите в летописите от тази група съдържа подробности, които липсват в предполагаемия оригинал на *Повѣсть временныхъ лѣтъ*²⁸, респ. в преписите от него.

Тези главни отлики или варианти при предаването на съответните събития от руската история се приема, че произлизат от нестигнал до нас препис от Първия Новгородски летопис.²⁹ При по-късните преписи те са обогатени от някои подробности, произлезли според рецензента единствено от фантазията на техните преписвачи и не могат да се приемат от науката сериозно.

Като рекапитулация на своя археографски анализ, Малишевски заявява, че летописите от втората група не притежават нужните качества, за да бъдат считани за надеждни и автентични, а допълнителните данни върху руската история при тях нямат стойност на исторически извор.

²³ Това житие, откъс от което рецензентът цитира според изданието му от преп. Макарий, *Исторія русской церкви*, т. I, с. 87 и прил. № 5, С.-Петербург 1868, е от края на XVI век. В него се казва: „Святую Ольгу произведе плесковская страна, иже отъ области царствія Русскія земли отъ веси, именуемая Выбутской, близъ предѣлъ Немѣцескія власти жителей, отъ языка Варяжска“ – цитирано по Малишевски, с. 11.

²⁴ Пак там, с. 9-13.

²⁵ Пос. съч., с. 11: Олга произлиза „отъ рода ни княжеска и ни вельможска, но отъ простыхъ людей.“ Малишевски не пояснява как са могли да възникнат такива предания, след като според официалната версия на руската история варягите били господстваща класа и при тях нямало прост произход.

²⁶ За привидните фалшификации в Йоакимовския летопис вж. също моите бележки в посочения по-горе мой сборник от студии, „България / Византия / Русия“, с. 64-66 с библиогр.

²⁷ Стр. 26 и сл.

²⁸ Между тези подробности е надписът, който печенезите поставят върху черепа на Светослав, гласящ: „Не търси чуждото, защото ще загубиш и своето“.

²⁹ Този Първи Новгородски летопис е бил унищожен чак в XVI век, когато от него се прави цензуриран препис, но някои негови сведения са запазени в редица ръкописи от XIII и XIV век, считани подобно на Переяслав-Суздалския за „неавтентични“ и „фантастични“.

Втората част на своята обширна студия-рецензия за статията на архим. Леонид³⁰, отпечатана в броя от, Малишевски посвещава на две главни теми, които заемат почти целия обем на текста: историята на Псков и личността на Олга. Тъй като това изследване с неговите резултати се възприема от историографията през следващите сто години като решаващо цялата проблематика свързана с тях, нужно е да се спрем по-подробно на него. Преди всичко обаче трябва да отдадем на автора заслужената от него благодарност за задълбочеността и сериозността на изследването му, свързано в последните десетилетия на XIX век с невъобразими за съвременната изследователска практика затруднения – и то независимо от добитите от него резултати. Защото по онова време липсват не само изданията на повечето от руските летописни сборници, но и цялата справочна литература, с която науката днес разполага – единственият справочник, който той може да ползва и ползва многократно, е т. нар. *Своден летопис* на Лейбович³¹ и някои от справките е принуден да прави дори в непубликувани ръкописи. А главното, което липсва на изследвателя чак до последните десетилетия на XX век, са наистина решаващите въпросите резултати от археологическите изследвания, но и от останалите помощни науки, които при това и до днес още не са влезли напълно в научно обращение.

В изследването си за ранната история на Псков рецензентът представя всички известни от историческите извори данни за града до XV век – а това са изключително сведения от разните версии на руските летописни сборници по преписи от XIV до XVI век. Малишевски отбелязва в изследването си, че от IX век за Псков няма никакви сведения – в *Повѣсть временныхъ лѣтъ* се предава преминалото в нейния текст по всяка вероятност от първоначалната версия на руския летописен сборник сведения за 6370 (862) година, съобщаващо за първи и последен път названието на града Изборск като главен град на племето кривичи, седалище на брата на Рюрик Трувор. Най-ранните летописни сведения за Псков са двете известия в *Повѣсть временныхъ лѣтъ* (1115 г.), отнасящи се за годините 903 (довеждането на Олга от Плесков в Киев) и 947 (посещението на Олга в Новгородската област, заедно със сведенията, че „шейничката ѝ е запазена до ден днешен“). Сведенията за града от XI век пък са във връзка със заточаването там брата на Ярослав, Судислав, и се предават в някои преписи от руските летописни сборници. Според Малишевски псковските и новгородските летописи от XVI век съобщават под 1059/1060 година още и за поход на Изяслав Ярославич срещу някакви инородци в съседство на Плесковската област, наричани сосоли, които били обложени с данък, след което се разбунтували и трябвало да бъдат усмирявани.

Въз основа на историческите и агиографските източници за Псков Малишевски обобщава изводите си както следва:

а) Сведенията относно Плесков (=Псков) за годините 903 и 947 трябва да се считат за преки свидетелства за съществуването на града в обозначените години. С убедителността на тези сведения не могат да се сравняват съобщенията или по-скоро „мненията“ на късните автори, че „преди Олга такъв град не е имало“ (до Ольги града Плескова не бысть), както твърденията за *Възвѣстия*, *Изборскъ* или българския *Плѣсковъ* като родно място на Олга.

б) Ако Плесков/Псков е съществувал в 903 и 947 година, това означава, че той е основан значително по-рано, защото сведенията на историческите извори за съществуването на един град винаги или почти винаги са от по-късно време след основаването на града и за годините след 859 – която авторът по неизвестни съображения счита за някакво начало в историята на русите – до първото известие в 903 година може да се приеме, че в града не е станало нищо особено и заслужаващо да се отбележи от летописците. Също така Първият Новгородски летопис съобщава за Псков едва от 30-те години на X век, макар, че според Малишевски, съществуването на града още много векове преди това не подлежи на съмнение. Въз основа на това той счита за напълно основателно твърдението на автора на Първия Псковски летопис: «а о Плесковѣ градѣ отъ лѣтописаниа не оубѣтаетсѧ воспоманѣтѣ, отъ кого созданъ бысть и которыми людѣми, токмо ѹбѣдѣхомъ, іако былъ ѹже въ то время, какъ побѣхалъ князи Рюрикъ съ братѣю нѣмъ Варягъ въ словене княжѣтѣ; понеже, повѣдаетъ лѣтописъ, іако Игорь Рюриковичъ поятъ себѣ женѣ отъ Плескова». По такъв начин първото свидетелство за съществуването на града в 903 година същевременно е и свидетелство, че градът е съществувал още по-рано.

в) Изглежда напълно вероятно, че Плесков е съществувал още преди 862 година [довеждането на варяжките князе], съществувал е от незапомнени времена, основан от местните славяни, т.е. кривичите в Плесковската област, и че той е бил главният старши град в тази област, а не Изборск, в който е князувал Трувор, братът на Рюрик. След първото известие за Изборск от 862 година този град повече не се споменава чак до XIII век, докато за Плесков има сведения и през XI и XII век. Явно е, че той е бил по-значителен от Изборск и имал зачатъци от вечеве устройство, с каквито са се отличавали *старите* племенни градове, а не новите, княжеските; между старите градове това са главните племенни градове, а не подчинените на тях. И ако от XIII век Изборск е подчинен на Псков, по всяка вероятност туй взаимоотношение между двата града е наследено от дълбоката древност. А това, че Изборск е бил седалище на княз Трувор, с нищо не доказва, че Изборск е превъзхождал по старшинство Плесков.

г) Ако Плесков е принадлежал към старите докняжески градове, то и името му е било *свое*, *старо* и той не го е получил от князете. Българската *Плѣсковъ*, ако е имала някакво отношение към това название, то съвсем не е такова, каквото се предполага във връзка с основаването на нашия Плесков от Олга, а съвсем далечно. Общозвестно е,

³⁰ Киевская старина, август 1889, с. 325-353

³¹ Л. И. Лейбовичъ, *Сводная лѣтопись, составленная по всемъ изданнымъ спискамъ лѣтописи*, 1. *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, С.-Петербургъ, 1876.

че между названията на градовете и другите местности в границите на първоначалното разселване на славяните по руската земя има немало такива, които са тъждествени или сходни с названията на градовете и местностите в земята на южните придунавски славяни. Правдоподобно е предположението, че такива названия са могли да бъдат донесени от руските славяни от тяхната придунавска родина, бидейки такава според общото народно предание за това, отбелязано в първоначалния летопис. Имено в този смисъл и Чертков допуска в своето изследване *«О переводѣ Манассѣйской лѣтописи»*, връзката в названията на българския и руския Плесков: *«Нашѣ Псковѣ (въ лѣтописяхъ Плесковѣ) получилъ, вѣроятно, свое имя отъ Задунайскаго Плескова, Переяславль Кіевскій – отъ двухъ Болгарскихъ»*³². По просто е друго предположение, според което названието на Плесков, като намиращ се при устието на рекичката Пскова, древната Плескова, вливаща се тук в река Велика, произлиза именно от тази рекичка.³³ Въ повечето случаи, където названията на древните градове са тъждествени или сходни с названията на реки, рекички, езера, планини, при които и на които те се намират, първите названия трябва да се считат за произлезли от последните, а не обратно, понеже реките, езерата и планините съществуват още преди градовете, преди тях получават и своите названия от първите заселници, изграждащи с течение на времето тук градове. Но мисълта за произхода на названието на града Плесков и рекичката Плескова не изключва възможната връзка между двете названия с названието на отблъднуващия Плискѣва, връзка в смисъл на приемственост или просто въ смисъл на сходство при обичаите и приомите за наименоването на реките и градовете на разните племена от един и същ славянски народ. Наистина, подобни предположения ще си останат предположения. Напълно вероятно може да бъде признато само това, че Плесков е съществувал преди Олга и дори преди призоваването на князете.

д) С това от самосебе си се изключва мнението за основаването на Плесков от Олга, отнасяно към времето на нейното пътуване по Новгородската област въ 947 година, или към по-късно време, когато тя вече е била християнка и се е върнала от Цариград. Остава да се добави следното: за основаването на града Плесков от Олга *няма съобщения в нито един от летописите*, в тях няма съобщения и изобщо, че Олга е строила градове. Авторът на първоначалния летопис, разказващ за строежа на градове от Рюрик, Олег и Владимир, не казва нищо подобно по отношение на Олга. Разказвайки за посещението на Олга в Новгородската земя, като при това споменава и за шейничката на Олга в Плесков, той е имала подходящ случай да каже и за основаването града от Олга. Но той не съобщава това понеже не е знаел и не е слушал за такова събитие — тъй като признава и е имал основание да признае Плесков за съществувал и преди, понеже Олга *само е посетила* града по време на своето пътуване на север. Единственото сведение за основаването на Плесков от Олга, сближаващо това обстоятелство с времето на нейното пътуване на север, е съобщението на Татишчев³⁴. Напълно понятно е, че то не заслужава никакво доверие поради твърде късното му появяване, поради липса на каквито и да било указания за неговия източник и накрая по очевидната връзка на този разказ на Татишчев с баснословните разкази за произхода на Олга от Изборск и разказа в *«житието»* поместено в Степенната книга, чиито думи за основаването на Плесков от Олга са само *приначени* или преразказани от Татишчев с пренасяне и на мнимия факт за основаването от Олга на Плесков от най-късния, християнския, период от живота ѝ на по-ранна, граничеща с годината на нейното пътуване на северъ. На свой ред житието в Степенната книга е и единственият източник за „мнението“ относно основаването на Плесков от Олга вече в християнския период от нейния живот. Съчинеността на житийския разказ за това е напълно очевидна, за да има нужда да се доказва. За отбелязване е, че този разказ липсва също в проложните жития и че той не е бил познат дори в самия Псков по времето, когато са съставяни Псковските летописи.

е) Ако Плесков не е бил основан от Олга, а е съществувал и преди нея, това означава, че всички сведения и предания, които свързват името на Олга с този град, трябва да се разбират по такъв начин, че са възникнали и са се образували във *връзка с първоначалното утвърдено и общо предание за нейния произход от Плесков*, като несъмнен исторически факт. Такова е преди всичко и най-старото съобщение или предание *за шейничката на Олга в Плесков*. Не напразно при описанието на пътуването на Олга на северъ въ 947 година само този град е отбелязан определено като притежаващ такъв особен паметник за нейното пребиваване тук. Дали това е била наистина шейничката на Олга или тя е прикачена към преданието, за това разбира се може да има различни мнения; важно е свързаното с нея предание за посещението на Олга в Плесков по време на пътуването ѝ на север, изхождащо от предпоставката, че Олга е пребивавала тук дълго време, имала е свое стопанство, за остатък от което била считана тази шейничка. А всичко това е могло най-естествено да се намира в нейния роден град. В по-късно време в Плесков и в неговата околност са били показвани и немало други местности и предмети, свързвани с името на Олга. Такива са: *Ольгинъ городок*, както в книгите бива наричано лежащото недалече от Псков село Перино, *Житний Ольгинъ дворец*, *Ольгини ворота*, *Ольгини слуды*, *Ольгина гора*, *Ольгинъ крестъ*. Всичко това е ехо от преданието, че Плесков е бил за Олга *свой* град, че тя тук е пребивавала, имала е тук или в околността собствени имения, села. Във връзка с това предание своето истинско значение придобива и преданието за село Будутино или Вибутино, намиращо се близо до Псков. За това Будутино има запазени в Никоновския летопис две записки, споменаващи го като селото, в което Олга изпратила своята ключарка Малуша и на което тя преди смъртта си завещала св. Богородица, т. е. църквата „Св. Богородица“. Преданието, което споменават тези записки, създава представата, че Будутино е било село на Олга, нейна лична собственост, нейно частно имение или владение. За такива села и имения на князе или княгини, има в летописите и в другите старинни

³² Пос. съч., с. 123-124.

³³ По същия начин и Полоцк, древният Полотескъ, е получил названието си от рекичката *Полота*, Витебск, древният Видбескъ — от реката *Видба*.

³⁴ Малишевски има предвид сведенията от *Йоакимовския летопис*, предадени и коментирани от Татишчев в първия том на неговата *История Россійская* — според изданието на АН на СССР от 1962 г. с. 111 и 117.

паметници много сведения. В Първоначалния летопис се споменава като собственост на Олга селото *Ольжичи*, намиращо се недалече от Киев до устието на Десна. При твърде вероятното тъждество на Будутино от Никоновския летопис с Вибутино в «житието» на Олга, легендарният разказ за Вибутино като родина на Олга може да се разбира само в смисъл, че това село е било собственост на Олга в *нейната плесковска родина*, че тя го е владеела, посещавала го е като родена плесковчанка, че в качеството си на такава е придобила като частно, княгинско владение, това село, намиращо се в тъй отдалечена от Киев област. А тази придобивка е могла да бъде в резултат както на заемането му в добре познатата на Олга от живота ѝ в съседния Плесков местност, или по наследствен път, като притежание на рода на Олга и получено от нейния род.

Обширен екскурс Малишевски посвещава също на въпросите, отнасящи се до личността на Олга. Основните точки на неговото изследване, са следните:

- а) През по-голямата част от живота си великата княгиня Олга е била езичница и става християнка едва подир смъртта на мъжа си.
- б) Олга е била по произход варяжка.
- в) Олга произхождала от знатен варяжки род.
- г) Семейните връзки на Олга водят към земята на кривичите и града „Плесков“, т.е. Псков.
- д) Семейството, от което произлиза Олга е било сродно на Олег.
- е) Докато споменатият в Първоначалния летопис за 862 година град Изборск изчезва от историята през следващите 4 века, Плесков заема неговото място като главен град на областта.
- ж) Допусканото от Татищев родство на Олга с рода на местния славянски княз Гостомисл е лишено от каквото и да е основания.

* * *

Понеже както за произхода на Олга, така и за нейната личност, студията на Малишевски остава през следващите сто години меродавна и неговите доказателства се приемат изцяло от руската и съветската наука, налага се тук да ги представим подробно.

а) Главното доказателство, че през по-голямата част от живота си вел. кн. Олга е била езичница и става християнка едва подир смъртта на мъжа си се намира в руските летописи и нейните жития, които в това отношение са единодушни. От друга страна е недопустимо, че българска княгиня би могла да бъде езичница няколко десетилетия след установяването на християнството в България като държавна религия. Трябва да се отхвърли напълно и възможността Олга да е била тайна християнка, тъй като е трудно допустимо това да не е забелязано от околните и да е останало неизвестно. И това обстоятелство е неопоримо доказателство за нейния руски произход: „Словомъ, долгое язычество Ольги остается неотразимымъ доказательствомъ того, что она была родомъ изъ самой Руси, гдѣ господствовало язычество и въ народѣ, и въ княжескомъ родѣ“.

б) По своя произход Олга е била варяжка. За варяжка я считат всички известни на нас нейни жития от XVI век. Естествено това показание на житията не е свидетелство, а предположение на авторите им, но този път основателно предположение. Името ѝ е безспорно варяжко, подобно на имената на Рюрик, Олег и Игор, които единствени са и останали след това в поредицата славянски имена на руските князе като варяжки имена – паметник за техния варяжки произход след пославянчването им от времето на Светослав. А че тези имена са варяжки, т.е. нормански, и че техните носители не са славяни, приема болшинството изследователи и Малишевски отказва да влезе в „нескончаемия спор по този въпрос“. Това мнение той счита за напълно утвърдено и непоколебимо, при всички опити то да бъде разклатено – колкото тези опити и да са му симпатични с техния патриотизъм.³⁵ А мисълта за варяжкия произход на Олга се съгласува със стремежа на Олег, още непославянчен варяг, да осигури за също така още неославянчения Игор съпруга от виден варяжки род за да го свърже по такъв начин с другите видни варяжко-скандинавски родове а подобно свързване на новата киевска династия с видни нормански родове ще видим и в бъдеще, когато преобладават такива брачни връзки – Владимир се жени за Рогнеда, дъщеря на варяга Рогволд, чиято ръка преди това искал неговият по-стар брат Ярополк. Вероятно между първите жени на Владимир е била и скандинавката Мальфредо³⁶. Ярослав е бил женен за Ингигерда, дъщеря на шведския крал. В първия си брак Владимир Мономах е бил женен за Гуда, англо-варяжка принцеса, а най-старият му син, Мстислав в първия си брак е бил женен за Христина, дъщеря на шведския крал Пуге Стенкилсон. От същото време има много примери за бракове на руски принцеси със скандинавски принцове. От XII век тези брачни съюзи се прекратяват, като оставят само спомена за тях в преданията на руския княжески род.

в) Олга произлизила без съмнение от знатен род и по всяка вероятност — от княжески род. Знатният ѝ произход сам по себе си предполага че тя е била варяжка — в този смисъл народните легенди, отразени и в някои летописи и твърдящи, че тя била „не отъ рода княжеска нито велможеска, но отъ простыхъ людей“, са без всякакво основание. В руските земи варягите са били от висшата класа, а според Малишевски със своята знатност родът, от който произлизила Олга *трябва* да се е доближавал по достойнство до княжески род. Като възпитател и опекун на

³⁵ Стр. 332 сл.

³⁶ Малишевски цитира първоначалния летопис според най-старите му преписи, където под 1000 година се казва: „преставися Мальфредъ“ (въ Ипат. – Мальфридъ): Въ се же лѣто преставися и Рогнѣдъ, мати Ярославля. „Скандинавското“ име Мальфрида е носила и една от дъщерите на Мстислав Мономахович, женен за шведска принцеса, от която, според Малишевски, идва и името на нейната дъщеря.

Игор, Олег имал висока представа за достойнството на княжеския род, както показват гумите му към Асколд и Дир: «вы нѣста князѣ, ни родѣ княжа, но азъ есмь родѣ княжа, а се Игорьъ, сынъ Рюрикевъ». Князът, който говори така, естествено ще предпочете да намери за своя питомец, княз и наследник на велико-княжеския престол, съпруга в най-знатния, дори княжески род. А знатността на рода в брачните съюзи и тогава се е ценела особено високо — в княжеското семейство трябвало и жената да бъде от княжески род. Дори по-късно, когато княжеският род на Рюричите започва да се раздробява, обичаят брачните съюзи да се сключват с лица от собствените или чуждестранните княжески родове не се изоставя, освен в отделни случаи, когато бракове се сключват и с лица от най-знатните боярски родове.

Във връзка с това Малишевски напомня за разказа на летописа, как Олга се разсърдила за връзката на Светослав с нейната „ключарка“ Малка (или според някои версии на летописите Милуша), като я заточила в Будутино. „Така тя е могла да постъпи не само като християнка, а и като пазителка на княжеската чест на Светослав и на княжеския дом, в който не подобавало да се раждат незаконни деца“. Също така Малишевски припомня свидетелството на съвременника на Олга Константин Багренородни, който казва, че князете от варварските народи се стремят към брачни съюзи с принцеси от императорския дом и съветва никой да не се поддава на такива стремежи. И по-нататък Малишевски продължава: Но ако подобни съюзи с императорското семейство са могли да бъдат само мечта за варварските князе, постижима само за най-силните от тях, съюзи с едностепенни и равноправни княжески семейства са били необходимост и задължение, което трябва да бъде осъществено. За Олег задължението да ожени Игор за знатна боярка и именно за княгиня, налагано от обичая, било толкова по-силно, толкова по-настоятелно, понеже Игор бил единствен син и наследник на Рюрик, син и наследник на княз, който основава нова династия, нуждаеща се от опазване и укрепване на нейното достойнство като династия. Известните ни твърдения на *Владимирския* и *Йоакимовския летопис* за Олга, че произхождала от княжески род, естествено не представляват истински исторически свидетелства, но в тях е изразено правилното разбиране на туй обстоятелство, че жената, която Олег намерил за Игор, е могла да бъде само княгиня по произход. Към тези свидетелства следва да се добави свидетелството на съвременника на Олга Константин Багренородни за нейните роднини, които императорът вижда в Цариград. Описвайки приемите на Олга в императорския двор на 9 септември и 18 октомври 957 година, Константин споменава за присъстващите там заедно с нея нейни роднини архонтиси, т. е. също такива княгини, както и самата Олга, наричана от него архонтина, като споменава и за нейни родственици, между които и неин племенник. Тези роднини са могли да бъдат и роднини на Олга от страна на Игор, който имал два племенника или „непца“, т.е. синове на неговата сестра или неговите сестри, т.е. сестриници, споменати в договора му с гърците от 945 година. Но те са могли да бъдат и роднини от нейна страна, т.е. могли са да бъдат нейни родственици от същия род, от който тя произлизала. Разбира се от само себе си, че Константин говори за роднини на Олга въз основа на сведения, получени от самата Олга или от нейната свита. Но мисълта за произхода на Олга от княжеско семейство съвсем не изключва възможността, едната страна в това семейство да не е била от княжески, а от най-знатен боярски род и в такъв случай, най-вероятно, от женска страна.³⁷

г) С налагането на мисълта за произхода на Олга от княжеско или княжеско-боярско семейство е възможно поставянето на интересния въпрос: какво е било това семейство и в какво отношение то се е намирало спрямо господстващия княжески род? Като подготовка за решаването на този въпрос трябва да послужи изясняването на обстоятелствата, свързани с женитбата на Игор и Олга, което може да представлява особен интерес. Олга е взета от Плесков, където значи е живеело семейството, от което тя била взета в 903 година, когато Олег и Игор живели в Киев вече 11 години (882-903). Как те са могли да знаят за съществуването в Плесков на такава най-подходяща годеница за Игор? Защо те не са я търсили и намерили сред семействата на «светлите и велики князе или велики и светли бояри» в Киев и изобщо в близост до княжеския двор? Преданието обяснява това с гумите, че Олга се е славил с необикновена красота и ум. Това обяснение е вероятно, но не е пълно, то предполага от само себе си допълнението, че плесковското семейство, от което била взета Олга, било добре известно на Олег и Игор, че поради това те знаели и за съществуването в това семейство на Олга, като най-желана годеница за Игор. Нека внимателно прочетем известието за неговата женитба в летописите. Първоначалният летопис казва: «Игорю возрастшю, и хожаше по Олзѣ и слышаше его, и приведши емы женѣ отъ Плескова, именемъ Ольгѣ». Тук ни се дава да разберем, че Игор се е оженил за Олга именно по указанието и по волята на Олег, неговия възпитател и настойник, когото той послушно изпълнява. Такова пряко и верно разбиране на нещата ни представя варианта на Владимирския летопис в следните свои думи: «Игорѣ же жени (Олгѣ), поятъ же за него женѣ именемъ Ольгѣ». Съвсем неудачен и неверен е вариантът в други по-късни летописи, предимно новгородски, според който Игор сам си избира или си довежда жена, и който се намира във връзка с други варианти на тези летописи, представящи Игор като главно, самостоятелно и властно действащо лице още от времето на завземането на Киев и след това през цялото управление на Олег, а Олег — само като служебно лице при Игор, изпълнител на неговата воля. Всички тези варианти са в противоречие със свидетелствата на първоначалния летопис, представящ Олег като истински и пълновластен велик княз чак до смъртта му. Решително значение има тук свидетелството в договора от 912 година, в който посланиците на руския княз говорят за себе си, че са «послани отъ Ольги, великаго князѣ русскаго и отъ всѣхъ, иже сѣтъ подъ рѣкою его свѣтлыхъ бояръ». Като пълновластен господар и при това най-стар сродник и възпитател на Игор, Олег е могъл напълно да прояви своята воля при женитбата на Игор, който изобщо не показвал самостоятелен характер, а туй е могло да бъде или негово вродено качество, или последствие от продължителната опекунска власт на силния по характер и ум Олег.

Известията на летописа за женитбата на Игор и съпругеството му с Олга разкриват и други обстоятелства по отношение на самата женитба. Летописът казва: *возрастшю Игорю... и приведши емы женѣ*. тук се показва, че

³⁷ Стр. 333-335.

това е бил *първи* брак на Игор, в смисъл на истински, така да се каже законен брак, какъвто и в езичеството, особено в княжеските семейства, се е различавал от случайните връзки. Във годината на този брак, 903, Игор е бил на възраст не по-малко от 25 години – възраст достатъчно напреднала за първи брак, тъй като тогава се женели даже и преди навършване на 20 години. Във годината на смъртта на Рюрик, 879, Игор е бил „вельми дѣтескъ“, много млад, както казва за него летописът по Лаврентиевския и Ипатиевския препис. Ако това разбираме тъй, че той тогава е бил три-четири годишен, значи в 903 година е бил на около 25 години. Това обстоятелство, както и общоизвестният обичай за ранни женитби при нашите князе в древността дава повод на някои изследователи да предполагат, че Игор е бил женен и преди женитбата си с Олга. Но гумите на летописа за тази женитба изключват такова предположение, за което при това няма никакви доказателства. Значит женитбата на Игор е била по някакви причини *отлагана, отсрочвана*. За такъв кандидат за женитба, като князът и наследник на престола, подобна отсрочка трябва да е била обусловена от някакво особено важно обстоятелство, каквото в дадения случай най-естествено е да се предположи или че не можела да се намери подходяща невеста, или, че имало такава, *но още недостигнала възрастта за женитба*. Не е ли била такава Олга? Във Архангелогородския летопис, представляващ късно извлечение от други летописи, съобщението за довеждането на Олга от Плесков в Киев се допълва с вариант „десяти лѣтъ“.³⁸ Дори ако това съобщение е само съчинено от летописеца, то има този път основание. Светослав, синът на Игор и Олга, се е родил в 942 година, следователно след 39 години съпругески живот. А това означава, че в 942 година Олга е била на възраст, в която могла да ражда деца. А тъй обстоятелството, трябва да бъде съобразено още и с факта, че дори три години по-късно древленските посланици искат да я сватосат за своя княз Мал: едва ли те биха могли да прелъжат Олга с нов брак, ако в нея са виждали старица, вече негодна да бъде жена – ако разказът на летописа за сватосването на Олга с византийския император Константин е измислица, нямаме никаква причина да считаме за такава измислица и разказа за древлянското сватоство. Ако Олга в 942-945 година е била още в такава възраст, че е могла да ражда деца и е могла да бъде сватосвана за нов брак, това означава, че в годината, когато е била доведена от Плесков в Киев като годеница на Игор, тя е била още много млада, била е *недорасла*. Обичаят да се женят още недорасли деца е бил в онези времена разпространен и в Гърция, и в Русия, и на Запад, особено в княжеските семейства. Дори в XII век в Русия има известен пример за брака на осемгодишната Верхуслава, дъщеря на Всеволод Юриевич, за Ростислав Рюрикович. Примери за договори между родители, отнасящи се за бракове на техните деца, заключавани с оглед на политически причини, има както на Запад, така и в Русия, дори когато децата не са достигнали още 7-годишна възраст.

От само себе си се разбира, че недораслите годеници или жени се взимали в семействата на техните годеници или мъже, а истински съпруги те ставали като достигнат определена възраст. Същото важи естествено и за Олга. Доведена от Плесков в Киев за съпруга на Игор на 10-годишна, а може би и 8-годишна възраст, подобно на Верхуслава, тя живеела там възпитавала се и растяла пред очите на Олег, Игор и на жените в техния княжески род. А жена на Игор станала едва след 5-7 години. Фактът, че Олга е била още недорасла в годината на нейното довеждане за женитба с Игор е много важен. Той ни навежда към извода, че тази женитба не е била определена случайно, а е била предварително замислена, че умът и красотата на невестата едва ли са могли да имат тук значението на *главен начален* мотив за брачния съюз, понеже при още недораслото момиченце тези качества едва ли са могли да се разкрият тъй изразително, че да повлияят решително за избирането ѝ за жена на 25-годишния Игор, комуто при това се налагало да я чака още 5-7 години, докато това момиченце стане негова жена. Значи бракът на Игор с Олга е бил предпрешен по други мотиви, по други съображения не само на Игор, но и на Олег, и дори преди всичко на Олег, тъй като Игор, „хѣднѣши по Олгѣ н слышавши еѣ“, изпълнява волята на своя възпитател, макар и тя да е могла да съвпадна със собствените желания на Игор.

д) Изясняването на обстоятелствата, свързани с женитбата на Игор и Олга води до заключението, че живещото в Плесков варажско семейство, от което произлизала Олга, е било *сродно* на Олег, и че поради това и Олга е била негова *сродница*, напр. негова внучка, племенница и др. пог. А с това преди всичко най-естествено се обяснява несъмнения за нас факт – влиянието на волята на Олег в отпреди предрешения въпрос относно женитбата на Игор за Олга. И какво може да бъде по-естествено от желанието на Олег да ожени князя, своя питомец и наследник на престола, за своя сродница? Напълно естествено е и че Игор, задължен на Олег за своето възпитание и за съхранението на правата му като наследник на престола, охотно се е съгласил да закрепи родствения си съюз с него посредством брака си с Олга, още повече, че последната разкривала зачатъците на прекрасни качества.

Средните векове, но и други времена, ни дават много примери за това как управляващите държавата при малолетни наследници на престола ги женят за свои сродници – дъщери, сестри, племенници. Напълно естествено би било да се предположи това и за Олег, ако той дори не е бил само управител на държавата при Игор, а не господар, какъвто е бил в действителност. Но тук следва да се вземе под внимание още едно важно обстоятелство. Олег е бил сродник на бащата на Игор Рюрик, както за това свидетелствува летописът: „чмершю же Рюрикови, предаде тѣ княженне свое Ольговн, отъ рода еѣ сѣщѣ, вѣдѣвъ емѣ на рѣцѣ сѣина своего Игорѣа, вѣше во дѣтескъ вельми“. Несъмненият факт за родството на Олег с Рюрик, а следователно и с Игор, служи за нас като нова подкрепа на мисълта, че към това общо сродство е принадлежала и Олга – най-близка сродница на Олега и по-далечна на Игор, за когото я оженил Олег, побуждан именно от чувствата и отношенията на родството. Тук намира своето място и предположението за връзката между имената Олег, или както понякога пише летописът, *Ольга* и *Ольга*. Но тази връзка трябва да се разбира по-скоро не в този изопачен и лишен от историческа аналогия смисъл, че Олга е получила това свое име от Олга *по случай омъжването си за Игор*, а в по-простия смисъл, че тя и *преди* е носила това име, като *близка сродница на Олег*, получавайки го вследствие на обичая да се дават тъжествени имена на членовете на едно и също семейство, заимствайки такива имена особено от имената на по-старите и най-почетните членове на това семейство. Този обичай, старинен и особено много разпространен между народите, е познат и в нашите княжески семейства, като при техния черниговски и рязански клон. Във летописите се срещат забележки относно *княжеските* имена, че дадено име е дядово и пр. Много възможно е, че и на Олга е дадено това име, като на Олегово внучка или

³⁸ Според Лейбович, пос. съч., стр. 26.

племенница. Не е без значение и забележителното сходство в характеристиките на Олег и Олга. Олег е вещ и мъдър, Олга също е «мѣдрѣ вельми». Той и тя действат с хитрост, с измама: Олег по отношение на Асколд и Дир, а Олга по отношение на древлянските пратеници. Не са ли това семейни сходни черти? Не е без значение и това, че само за Олег и за Олга се предават еднородни разкази (колелата на Олег, врабчетата на Олга), имающ свой отглас и в сагите. Не служат ли тези разкази също като отгласи за преданията на потомствата на същото варяго-руско семейство или същия род, към когото в миналото са принадлежали Олег и Олга? Впрочем и независимо от подобни предположения ни остава достатъчно обоснованият извод, че това, живеещо в Плесков, варяго-руско семейство, от което Олег е взел Олга за съпруга на Игор, е било сродно на Олег.

е) Но такъв извод налага поставянето на въпроса: Какво място е заемало в Плесков това варяго-руско семейство? Неговото местожителство и положение в Плесков не са ли били свързани с някакви отношения към Плесков и на самия Олег? Като разказва за идването на Рюрик с братята му летописът отбелязва: *ѣн нѣдѣрѣшѣсѣ трѣх брѣтѣ съ родѣ съвѣмѣи*. Без съмнение в тези родове трябва да се подразбира и Олег, за когото се казва, че бил от рода на Рюрик. Когато след смъртта на братята му Рюрик започнал да князува сам, той раздавал според летописа градове на своите мъже — на единия Полотск, на другия Ростов, на третия Белозер. За най-голямо съжаление след този разказ на летописа, отбелязан за 6370/862 година, както и след разказа за отправянето на Асколд и Дир на юг и завземането от тях на Киев, повече нищо не се съобщава за Рюрик в Северна Русия до смъртта му в 879 година, а след известието за нея и за преместването на властта към Олег и опекунството му над над Игор не се съобщава нищо и за Олег до похода му срещу Киев в 882 година. По този начин годините между 862 и 879 остават в летописа празни за Северна Русия. Само за три от тези 16 празни години са поместени известия, които не се отнасят до Северна Русия и при това не самостоятелни, а заимствани от византийски хроники. След 879 година има отново празни години до 882 година. Откъслечните известия за Рюрик в годините 862 и 879, както и посоченият голям брой празни години, дават повод на някои от изследователите да отричат достоверността на тези известия, както и изобщо на Рюрик и на варяго-руските, след което и съществуването на Олег се признава в нашата история едва от 882 година, когато той се оказва в Киев, а същевременно се подлага на съмнение и самият Рюрик. Такъв възглед ни се струва напълно несъстоятелен. Фрагментарността на сведенията за началния период от историята на всички гържави е всеобщо явление при летописите. А празни години изобилстват в нашите летописи и след 882 година. При такова напълно естествено положение в началния период на века история трябва да пазим като най-голяма ценност запазилите се до наши дни сведения на летописите, колкото откъслечни и да са те. В противен случай ние рискуваме да останем без начало на нашата история или пък да поставим в нейното начало нашите догадки и теории, което и виждаме при уважаемите историци, които отхвърлят първите хронологически и определени съобщения на летописите. От наша страна ние, придържайки се твърдо към тези сведения, считаме, че само в съгласие с тях ни е позволено да изграждаме нашите предположения и за онова, което е могло да се случи през годините от управлението на Рюрик и Олег, които в летописите са празни, но без всякакво съмнение в действителност не са останали празни, а са били изпълнени с дейността на тези князе и техните сподвижници при устройството на новата гържава и сред нейното население. Същото трябва да се каже и по повод на молчанието на летописите за семейните отношения в новата династия. Летописът споменава само един син у Рюрик, Игор. Но случайно от оцелелия в нея договор на Игор с гърците ние узнаваме, че Рюрик имал и дъщери, сестри на Игор, чиито синове, негови сестриници, се упоменават по имена в този договор. Също така случайно научаваме от Константин Багренородни, че към великокняжеския дом на Игор и Олга, основан от Рюрик и Олег, принадлежала цяла група роднини.

Странно е, че летописът не споменава тук и Изборск, който град заедно с неговата област, населена с местните кривичи, Рюрик оставил като свое лично владение заедно с Новгород и областта на новгородските или илменските славяни. Но Рюрик живеел в Новгород, където имал много задължения, свързани с неговото положение като първи княз — устройството на новата столица (за което имаме сведения), помиряването на родовите распри, съдопроизводство. По такъв начин той трябва да гържи в ред и подчинение новопокореното население. Естествено той е могъл да предостави властта в градовете Изборск и Плесков на някои от своите съратници или боляри, но те трябвало да му бъдат дотолкова близки, че да защитават неговите интереси като собствени. А такъв и бил Олег, произхождащ от неговия род и тъй предан и верен на него, че пред смъртта си Рюрик му поверил своя син и наследник. Така че твърде вероятно още докато Рюрик е бил жив, Олег е владеел и управлявал Изборск и Плесков с областта на местните кривичи, както Рюрик е управлявал Новгород и Ладога с областта на илменските славяни — и предоставянето властта на Олег над Изборск и Плесков с областта на кривичите трябва да се предположи, че е последвало в една от годините, които след 862 и 864 остават в летописите празни. Като сродник на Рюрик и при това несъмнено даровит, силен и предан, Олег имал тук свое княжество, свое владение, даващо му като на княз данък. Това положение е било сходно с положението на владенията в скандинавския север и сходно със системата, установено по-късно в руските земи. Близостта на княжеската област на Олег до Новгород улеснявала връзката между него и Рюрик, тогава от съвместен интерес на двамата. По-късно, когато след 862-864 година Изборск за дълго изчезва от летописите и вместо него от началото на X век на преден план излиза Плесков, свързан при това с имената на Олег и Олга, най-естествено е да се предположи, че Олег, получавайки в свое владение областта на кривичите, е постъпил подобно на преселилилия се от Ладога в Новгород Рюрик — напуснал е Изборск и се е преселил в Плесков като град, подобен на Новгород, главен град в неговата област и при това най-близък за него. След това Изборск потъва за дълго в забвение, а Плесков започва да расте и да се благоустройва от Олег, както Новгород се устройва от Рюрик. И когато след смъртта на Рюрик Олег поема управлението на самия Новгород, а след това и на Киев в качеството му на пълновластен велик княз, комуто са подчинени всички „светли князе и велики боляри“, като областни управители, той имал полната възможност да предостави своите предишни плесковски владения на някой друг такъв княз, но който да е от неговия род, както сам той е бил от рода на Рюрик и който по силата на роството си с Олег имал право да наследи неговото предишно владение. И ако летописите съобщават, че Олег през първите години на своето управление в Киев поставял в новозавзетите градове като Смоленск и Лебеч свои хора и им налагал данъци, можем да предположим, че по същия начин

той се е бил отнесъл преди това и с Плесков, който преминал заедно с областта около него във владение на „светлия княз“, рогнина на Олег.

С установяването на тези главни положения за личността на Олга, намиращи според Малишевски своето безспорно основание в руските летописи, той отделя значително място в своята публикация – над 20 страници текст – на т. нар. „варяжки въпрос“, на руско-„варяжките“ отношения и на мястото на „варяжите“ в руското общество.

* * *

Ако разгледаме внимателно изводите на Малишевски, добити от данните на историческите извори, за каквито той счита на първо място сведенията от *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, цитирани от него, ще видим, че тези данни не са нито обилни, нито надеждни, понеже идват от много късни преписи на този летописен сборник. А самото обстоятелство, че много от тях не се съдържат във всички преписи и главно в повечето от преписите, следващи новгородската летописна традиция, прави тяхната автентичност до значителна степен проблематична. Във връзка с ранните летописни сведения за Псков Малишевски не отбелязва, че градът Изборск, споменат за 6370/862 година, се намира върху територията на сегашния Псков. И това обстоятелство само по себе си поставя под въпрос и прави проблематично съществуването на Псков като втори град върху същата територия и по същото време, а отсъствието на сигурни известия на съвременни писмени извори води до по-други изводи от изводите на Малишевски и затова на този въпрос ще трябва да отделим повече внимание, за да го разгледаме по-обстойно.

Малишевски и всички автори след него се позовават на „летописни сведения“, според които градът Псков е съществувал под названието Плесков през X век, „а ако Плесков/Псков е съществувал в 903 и 947 година, той трябва да е основан значително по-рано“.³⁹ Това са двете съобщения за годините 903 и 947, но и двете не се предават от съвременни, а от значително по-късни източници.⁴⁰ Както вече беше отбелязано, листовете, на които е трябвало да се намира първото сведение, липсват в най-стария препис от *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, Лаврентиевският – а той е единственият ръкопис, датиран в XIV век. Издателите на руския летописен сборник заемат сведенията за периода от 898 до 922 година от т. нар. *Троицки летопис*, чиито сведения за периода от 898 до 922 година се възприемат от руската историография, за да допълнят Лаврентиевския летопис, върху който се основават в по-голямата си част всички научни издания руския летописен сборник, включително изданието на Д. С. Лихачов и В. П. Адрианова-Перетц.⁴¹ В реконструирания от М. Н. Присолков текст на този междуременно изчезнал препис за годината 6410 (903) се казва: „В лѣто 6410. Игоревѣ же възрѣстѣшю и хожаше по Олзѣ, и слѣдѣша его. И приведоша ему жену отъ Пльскова, именемъ Олгу“.⁴² Съответното място обаче Лихачов предава в своето издание на летописния сборник малко по-различно: „В лѣто 6411. Игоревѣ же възрѣстѣшю и хожаше по Олзѣ, и слѣдѣша его. И приведоша ему жену отъ Пльскова, именемъ Олгу“ (курсивното обозначение е мое А.Ч.).⁴³ На това място от текста (29,14) името на града се предава в Радзивилевския и Академичния препис „Пльскова“, но в Ипатиевския, Комисионния, Хлебниковия и Толстоевия препис от Първия новгородски летопис – „Плескова“. Названието на града не се споменава и в публикувания от архим. Леонид кратък летопис, а там се казва само, че Олег е оженил Игор „въ Болгарѣх, поятъ за него княжну, именемъ Олгу“ – и това сведение издателят му допълва със съобщението в житието на Олга от XVI век, че тя е „Плесковитянка“, като отбелязва, че за последното се *предполага*, че съдържа сведения, произлизащи от стари източници.

Но и второто сведение от руските летописи, сведението за пътуването на Олга в Новгородската област в средата на X век, не се предава тъкмо от новгородските летописи, които би трябвало да са най

³⁹ Малишевски цитира в подкрепа на това свое твърдение бележката по този въпрос в Първия Псковски летопис (XV в.).

⁴⁰ От това съобщение бях подведен и аз, когато преди много години писах статията за Псков още в първото издание на седемтомната енциклопедия за изкуствата (*Lexikon der Kunst*, Band 3, Leipzig: VEB E. A. Seemann Verlag, 1975, впоследствие излязла още в три издания, от които последните две в Deutscher Taschenbuch-Verlag München, 1996, ²1998, а второто от тях излиза допълнително и като електронно издание на *Digitale Bibliothek*, Bd. 43, Berlin: Directmedia Publishing GmbH, 2001 и е разпространено в милионен тираж. На туй място искам да се извиня пред читателите си за допуснатата от мене грешка.

⁴¹ *Повесть временныхъ лет*, I-II, под редакции В. П. Адриановой-Перетц, статъи, перевод и комментарии Д. С. Лихачева, Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. Същият превод е препечатван след това няколкократно, но без бележки и комментарии.

⁴² М. Д. Приселков, *Троицкая летопись*, реконструкция текста, Москва-Ленинград, 1950, с. 63.

⁴³ Вж. сводния текст в Харвардското издание на ПБЛ: *The Povest' vremennykh let. An Interlinear Collation and Paradosis*. Compiled and edited by Donald Ostrowski, Associate editor David J. Birnbaum, Senior Consultant H. G. Lant. Publisher: Harvard Ukrainian; (April 2003) ISBN: 0916458911 Електронен текст в: <http://hudce7.harvard.edu/~ostrowski/pvl/index.html>

добре информирани за събитията. При това именно думите в текста на Лаврентиевския препис показват, че те се отнасят до отдавна станало събитие и от тях не може да се разбере дали те са се съдържали в първоначалния протограф на този ръкопис, датиран в 1115 година. В това съобщение за 947 година там се казва: „В лѣто 6455. Иде Вольга Новугороду, и устави по Мьстѣ повосты и дани и по Лузѣ obroki и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамянья и мѣста и повосты, и сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ея Ольжичи и доселе. И изрядивши, възратися къ сыну своему Киеву, и пребываше съ нимъ въ любви.“⁴⁴

За това кратко съобщение има още до излизането на редактираната от Лихачов *Повѣсть временныхъ лѣтъ* преди повече от половин век обширна литература, която той разглежда и коментира.⁴⁵ Без да се разпростираме тук в подробности ще отбележим, че изследователите, занимавали се с него – а това са И. И. Срезневски, Б. Д. Греков и С. В. Юшков – не споделят представата на Малишевски за приятна разходка на Олга по нейните родни места, „където го ден гнешен се пази още шейничката, с която като дете се пързала“. При това от явно много късно интерполирания в летописа текст личи, че и неговият автор, по всяка вероятност копистът от XIV век, смесва различни етноними и топоними по непознаване на местата, споменати в неговия протограф – така той свързва деревяните, живели в съседство с Киев и за които несъмнено се е говорило в този протограф, с названия от Новгородската област, без да има каквито и да било основания за туй и пренася цялото пътешествие на разстояние от стотици километри. А това му дава възможност да покаже своите познания за родното място на Олга, което за него вече е несъмнено Псков и да прибави още „нейната шейничка“ за доказателство, че е именно там – но с това този усърден „летописец“ ни показва и кога възниква легендата, че Псков от XIV век е същият митичен град „Плесков“, родното място на Олга.

Единственото сведение за Плесков/Псков от XI век във връзка със заточаването там брата на Ярослав, Судислав, което Малишевски цитира в полза на твърдението си, че градът се споменава в руските летописи още преди XIV век, е също съмнително и липсва както в Новгородския, така и в Първия Псковски летопис, които би трябвало да предават повече подробности по този въпрос, а и другите летописни сборници предават това сведение за различни години,⁴⁶ като описват различни събитията. Не по-автентично е съобщението в късните псковски и новгородски летописи под 1059/1060 година за похода на Изяслав Ярославич срещу инородците-сосоли в съседство на Плесковската област. То е по всяка вероятност съчинено от летописеца, за да запълни празните – или съзнателно изпразнените – места в летописите с мними сведения за някакви измислени героични подвизи. Едва от 30-те години на XII век в новгородските летописи започва вече да се споменава Псков като разрастващ се град, но отначало все още подчинен и зависим от Новгород. И е напълно обяснимо, че мнимите сведения за съществуването на Псков през IX, X и XI век не се срещат в никой от летописите, свързани с новгородската летописна традиция. А тъкмо това проблематично и със съмнителна автентичност място в текста на Лаврентиевския летопис ни се предлага като „изворно сведение“ за съществуването на Псков в X век, но и като доказателство, че Олга е родена там. В 1880 година архим. Леонид прави обаче едно неочаквано и изненадващо откритие, което той незабавно публикува⁴⁷ и което поставя в нова светлина не само известията на руските летописи относно довеждането на Олга в Киев, но и изобщо автентичността на повечето сведения в тях за най-стария период от руската история и по-специално за отношеинята между нашите два народа в по-близкото и по-далечното минало.

При своите проучвания в архивите и инвентарните книги на манастира Троицко-Сергиева Лавра архим. Леонид установява, че според водените с най-голяма педантичност още от XIV век инвентарни книги този манастир никога не е притежавал пергаментния ръкопис с препис на летописите, известен под названието „Троицки летопис“. В статията си той съобщава само фактите, без да ги коментира, като оставя на читателя сам да си извади заключение от тях – а заключението е, че след като Татищев не се подава на опита на руските дворцови кръгове за въздействие върху него при проучванията му върху руската история и отхвърля предложения му като „изворен материал“ фалшификат, Карамзин построява цялата своя история върху основата на един явно изготвен след средата на XVIII век „харатен“ (пергаментов) ръкопис.⁴⁸ Архим. Леонид не описва и подробностите около фалшификацията, понеже знае, че през

⁴⁴ Лихачев, I, с. 43.

⁴⁵ Пак там, II, с. 304 и сл.

⁴⁶ Ипатьевският препис ги дава за 1034, а Лаврентиевския – за 1036 година.

⁴⁷ *Новые сведения о Троицкомъ спискѣ Несторовой лѣтописи, погибшей в московскомъ пожарѣ 1812 г.* (Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ, 1880, кн. 2, с. 47-50).

⁴⁸ Данните, които М. Н. Присъолков съобщава в предговора към своята „реконструкция“ на този ръкопис (вж. по-горе, бел. 42), потвърждават тази манипулация. В 1931 година той е осъден на 10 години каторга („Соловецкий лагер особого назначения“). След като дава обещание повече да не се занимава с история, една година по-късно присъдата се заменя с интерниране в Сибир, но пет години по-късно и тази присъда е „временно отменена“, а на него се възлага да оглавява катедрата по руска история в Ленинградския университет, в която длъжност той встъпва още в 1936 година. Изпълнението на присъдата бива обаче само „временно“ отложено, а той се задължава да се заеме с

изминалите десетилетия от случаите с подхвърлените на Татишчев и Карамзин подправени летописи нищо не се е изменило в Русия – а че и за следващите сто години до наши дни там нищо не се изменя, показват съчиненията на руските учени, следващи сякаш и безпрекословно „дореволюционната“ практика в историографията. И ние напразно бихме търсили в техните изследвания дори най-слаби загатвания за тази порочна практика, която никаква „гласност“ или „демократия“ не е в състояние да промени.

Макар и архим. Леонид никъде да не коментира своето откритие от 1880 година, излагайки само неговите факти, не можем да се съмняваме, че тъкмо тези факти са го насочили да обърне по-голяма внимание на някои от подробностите, предадени във въпросния Троицки летопис – и то именно в очевидно новосъчинения текст, излагащ събитията между 898 и 922 година. Ако и предшестващите този текст сведения в *Повѣсть временныхъ лѣтъ* да са също несъмнено силно манипулирани – а те засягат преди всичко руското нападение над Цариград в 860 година, събитията от българската история, свързани с обявяването на християнството за официална религия, с въвеждането славянската азбука и на българския език при богослужението, но и с конфликта между България, Византия и угрите (маджарите), споменати по един или по друг начин в руските летописи, но винаги и задължително с антибългарски, но и антируски коментари, които показват ясно кой е техният автор. А откриването на краткия новгородски летопис в сборника от XV век със съобщението за произхода на Олга явно потвърждава предположенията на изследователя, че именно това съобщение е било една от главните причини за манипулацията на руските летописи, извършена в XVI век и свързана с унищожаването на ръкописите или поне на части от тях – какъвто е случаят с Лаврентиевския препис, от който се „загубват“ девет листа. Но откритият от него запазен случайно от унищожаване препис му дава възможност да научи едно от най-важните сведения от руската история, представящо в съвсем различна светлина както българо-руските отношения през целия X век, но и произхода на управляващата династия в Киевска Русия. В този смисъл неговата статия засяга най-силно руската национална политическа доктрина, лишавайки я от нейната основна идея за приемственост от Византия: идеята за Москва – „Третият Рим“, формулирана от Иван Грозни и провеждана последователно от Петър Първи, Екатерина Велика и техните наследници чак до третото хилядолетие. Затова той не може да не е знаел каква ще бъде реакцията срещу него от страна на най-висшите църковни и правителствени институции в Русия. На очевидно неимоверно силния натиск на тези срещу него, изразен само на повърхността от статията на Малишевски, той е задължен да отговори публично и да се откаже от своите твърдения, като по този начин откритата от него дискусия бъде приключена. И действително, само няколко седмици след излизането на втората част от статията на Малишевски архим. Леонид излиза с нова статия-отговор в печата⁴⁹, която ще бъде изтъкувана от всички съвременни и по-късни руски историци в смисъл, че той забелязал грешката си и се отказал от своите неправилни твърдения.

Тъй като през последвалите десетилетия подобна практика ще стане ежедневие сред руската общественост и тя ще бъде затрупана от стотици и хиляди самопризнания на врагове, саботьори, убийци и какви

редактирането, издаването и легализирането на два от най-силно фалшифицираните преписи на руските летописи – Троицкия и Радзивилския. И двата редактирани от него преписи на руските летописи се отпечатват след смъртта му въз основа на „неговите ръкописи“ – при това ръкописът от редакцията му на Радзивилски летопис се „загубва“ и бива „намерен“ едва половин век по-късно, без да се намери и до сега неговият предговор. В предговора към «Троицкия летопис» Присълков обаче описва най-подробно странната история на този ръкопис и за внимателния читател не е трудно да си извади съответното заключение за извършените манипулации: Както още А.А. Шахматов установява (Симеоновская летопись XVI в. и Троицкая начала XV в. – Извѣстія Отдела русскаго языка и словесности Академіи Наукъ, V/1900, кн. 2), по-голямата част от текста на Симеоновския и „Троицкия“ летопис е идентична – което не означава, че първият е препис от втория, а обратно. След като Карамзин си свършва работата с „оригинала“, връща го в библиотеката на Московското Императорско Общество за изучаване на руската история и руските древности, където той изчезва при странни обстоятелства, а за изчезването му се разпространява твърдението, че бил изгорял по време на пожара в Москва през 1812 година. Присълков пише в предговора на своята реконструкция: „Ние не знаем как така се е случило, че материалите в библиотеката на Дружеството загинали при пожарите и защо не е бил спасен поне най-скъпоценният ръкопис от XV в., Троицкия летопис. Но до нас са стигнали освен тъжните напомнания за гибелта на този летописен паметник, наред с тях също и някакви тъмни мъгли, че летописът съвсем не бил загинал и винаги е възможно да се открие в частни ръце. Известният професор от Московския университет М. П. Погодин, страстен колекционер на древности, разказвал по време на лекциите си пред студентите от Московския университет за загубата на Троицкия летопис в смисъл, че ръкописът бил загубен за Дружеството, но оцелял от пожара и че той, Погодин, даже видял следи от неговото съществуване след 1812 година, но подир това следите се загубили. А. Ф. Бичков съобщил на Погодин от Петербург: «Следите за съществуването на Троицкия летопис, за който ние ни говорихте на лекциите си, отново са намерени. Ръкописът е сега у Вас, в Москва, в ръцете на расколника Рахманов. Бил купен на аукцион от Лаптев, един от тукашните расколници, а след това предаден на Рахманов».“ При това съобщение ние днес трудно можем да си представим, че руската полиция в средата на XIX век не е била в състояние да открие «расколника Рахманов». Доколкото обаче за откриването на «изгорелия» ръкопис – или по-точно за неговото неоткриване – явно са били замесени определени среди от висшите сфери на руското общество, много естествено е цялата история да се покрие с булото на мълчанието и да се посипе с пепел.

⁴⁹ *Нѣсколько новыѣ замѣчаній къ нашей статьѣ: „Откуда родомъ была св. великая княгиня Ольга?“* – Киевская старина, XXVII/1889, октябрь, ноябрь и декабрь 1889 г., с. 1-8. Този брой на списанието със статията може да се ползва свободно в системата на европейското библиотечно обединение, в което Руската федерация не влиза, във вид на микрофиш. Използвам случая да изкажа моята най-голяма благодарност на културното аташе при българското посолство в Киев, г-н Светослав Чанев, който ми достави ксерокопие от оригинала на тази статия, както и на статията от И. И. Малешевски и по такъв начин ме избави от затруднението да ги чета във вид на микрофиш.

ли не други престъпници, осмелили се да се противопоставят на утвърдения обществен ред, трябва тук да публикуваме пълния текст на „самопризнанието“ на архим. Леонид, но също да разгледаме внимателно основанията за неговите „вражески“ и „погрешни“ („глубоко ошибочные“) твърдения. Понеже тази статия на архим. Леонид е недостъпна за българския и руския читател, пълният неин текст се дава тук в български превод. И тъй, архим. Леонид казва във втората си статия следното:

«След като прочетохме с надлежното внимание статията на нашия многоуважаван учен и познавач на църковната история, ние охотно и без всяко колебание признаваме, че на онези места от нашия летописен сборник, където се говори за Плесков, се подразбира руският Плесков (Псков), а не българският, както предполагаме досега. Към това ще добавим от нас още една забележка: в нашето изследване ние изразихме мнението, че нашите книжовници от XIV-XVI век са могли да узнаят за съществуването на българския Плесков от ръкописа със славянския (българския) превод на Константин Манасий от 1344 година, намиращ се в Московската Синодална библиотека, на чието поле има съвременни забележки, в една от които се споменава Писка (Плесков). Ние се отказваме от това предположение, припомняйки, че този ръкопис е станал известен в Русия едва от времето на Арсений Суханов, който го е донесъл от Атон в Москва заедно с други [ръкописи] чак в 1650 година. Но за да отгадем решително предпочитане на свидетелствата за северния произход на св. Олга от Плесков (Псков), трябва още да докажем, че сведенията на летописния сборник от XIV век за това принадлежат към нашия първоначален летопис, съставен в Киев в началото на XII век, а не са по-късна добавка към него, отнасяща се към 1237-1250 година, т.е. не към киевския, а към владимирския период от нашата история. Това предположение не е голословна измислица, а за него има особено основателна причина, и именно, че освен летописния сборник има още един важен извор на сведения за св. Олга; това е старинното Проложно житие, за което се знае, че е съставено през домонголския, т.е. киевския период. То е запазено в стари пролози — на нас са известни два от тях с житието на св. Олга: в Румянцевския музей от XIII-XIV век и в Хлудовската библиотека от XIV век. В тези два пролога с житието на св. Олга (стара, първа редакция) няма нито дума за произхода на св. Олга от Плесков, докато във всички останали пролози от XIV-XVI век, където се среща (под 11 юли) житието на св. Олга, то се явява вече в друга (втора) редакция, написана очевидно под влиянието на летописния сборник, поради което още в самото начало на това житие се среща и известния израз: „Тази блажена Олга, родом Плесковитянка“. Това ни води и до заключението, че сведението за произхода на св. Олга от Плесков (Псков) не принадлежи към първоначалния летопис (нач. на XII век), а е добавено в летописния сборник като отглас от народните предания в Новгородско-Псковската област, възникнали под влияние на местното народно предание за посещението на вел. кн. Олга в руския Псков (Плесков) в 947 година. Но принадлежи ли това споменаване на Плесков към първоначалния летопис от началото на XII век? Съмнително. За отбелязване е, че в Ипатьевския препис [на руския летописен сборник] от втората половина на XIV или началото на XV век това място от текста е било първо написано, а след това задраскано. Вероятно копистът му е знаел, че двете места в текста, където се споменава Плесков (под 903 и 947 година), е добавка в него от Новгородския летописен сборник от началото на XIII век и поради това не искал да я включи в своя препис: първото махнал, а второто си отбелязал да заличи. Както е известно, Новгородския летописен сборник е съставен малко след 1204 година (вж. началото на Новгородския летопис в ръкописа на граф Толстой, Отг. II, № 119). И така, ето кога именно (след 1204 година) са попаднали в него и другите добавки, направени въз основа на народни легендарни предания, за слава на Новгород, от край време съперничащ на „майката на руските градове“, приела от него първенството още в 882 година и го запазила в течение на три столетия (до 1237 година). От Новгородския летописен сборник тези допълнения са преминали и в Летописния сборник от Средна (Владимирска) Русия в първата половина на XIII век (след 1237 и не по-късно от 1250 година).

В Киевска Русия съществувало собствено предание за произхода на св. Олга. Това предание било пренесено от някой киевчанин след татарския погром над Киев през 1237 година в Средна, Владимирска Русия и там било вписано в местния летопис, както трябва да предположим, през втората половина на XIII или първата половина на XIV век. Това предание говори, че Олег „поитъ Игорю женъ въ Болгарѣхъ, княжнѣ именемъ Ольгѣ, и бѣ мѣдра вельми“. Това южно киевско предание за произхода на св. Олга се е запазило в краткия Владимирски летопис от края на XV век. От всичко това следва такова заключение: двете предания (новгородско-псковското и киевското) във своя първоначален текст не са отдалечени едно от друго и поради това и двете заслужават еднакво внимание от страна на любителите на нашата родна история.

Многоуважаемият И. И. Малышевски, изследвайки вариантите на откъса от Владимирския летопис, приложен към нашата статия (на брой 8), ги подлага на подробен анализ; шест от тях, въз основа на намерения след разкрития от изследователя първоначален източник, са се оказали достатъчно доброякоствени по отношение на историческите данни (макар и не всички в еднаква степен), а седмия вариант «Деревъи (Древляне); рекше Литва» той нарича „неудачен“. Без да отричам справедливостта на този епитет, ще отбележа обаче, че летописът от XV век с думите „рекше Литва“ съвсем не искал (както допуска изследователят) да изрази мисълта, че счита древланите за литовско, а не славянско племе, но че по това време (в XV век) древланите живеели в границите на Литовска, а не Московска Русия. Трябва да отбележим при това, че предишните седем варианти имат не самостоятелно, а само пояснително значение и се състоят всичко на всичко от две, най-много три думи и вече само по тази причина не могат да се сравняват с главния вариант на владимирския летопис, т.е. с онова негово място, което свидетелствува за южния произход на св. Олга и се чете: „Игорѣ же жени (Олеги) въ Болгарѣхъ, поитъ же ѹ него княжнѣ, именемъ Ольгѣ, и бѣ мѣдра вельми“. Пред нас имаме не две или три пояснителни думи, а цяло, закръглено изречение, при това изразено ясно и определено. — Междувпрочем ще си позволя да заявя тук на многоуважаемия И. И. Малышевски и на всички, интересувачи се от обсъждания въпрос, че свидетелството за южния произход на св. Олга, сме привели от оригиналния ръкопис, в който се намира Владимирския летопис, с дипломатическа точност: дума по дума и буква по буква (с разкрити титли, и поради това въпросът на изследователя дали вярно е разчетен изразът „въ Болгарѣхъ“, и не пише ли там вместо него „въ Болгарѣхъ“, е неуместен. Смятаме, че такова разчитане не може да бъде допуснато и във вид на

предположение, понеже, като нелишено от смисъл по отиошение на първоначалния период от нашата история, то едва ли ще намери потвърждение в примера от летописа.

Уважаемият И. И. Малишевски, пристъпвайки към изследването на този главен вариант на летописа, направо заявява, че го счита за „собствено предположение“ на летописеца, вероятно понеже сам не се е натъкнал на източника на този вариант. Ние не се учудваме на такова предположение, но не можем да се съгласим с него. Съвсем понятно е, че почтеният изследовател, като признава за безспорно известието за северния произход на св. Олга (в защита на който е и написана неговата статия), и като принадлежащо, по неговото мнение, на първоначалния летопис, написан в Киев в началото на XII век, и взимайки под внимание обстоятелството, че известието за южния произход на св. Олга е намерено засега само в един второстепенен и кратък летопис от XV век, разбира се, има пълното право да се усъмни в неговата оригиналност и поради това го нарича „собствено предположение“ на летописеца.

Ние обаче, както казахме по-горе, не можем да считаме за *доказано*, че известието за северния произход на Олга „от Плесков“ (Псков) принадлежи на нашия първоначален летопис (нач. XII век), а по изяснените по-горе причини считаме това известие за по-късна добавка в летописния сборник, включена не през киевския, а през владимирския период на нашата история, а именно между 1237 и 1250 година, от новгородския летописен сборник от началото на XIII век (сл. 1204 г.), а известието за южния произход на св. Олга „отъ болгаръ“, запазило се в летописа от XV век, считаме за заимствано от по-стар източник, стигащ също до втората половина на XIII или най-късно до първата половина на XIV век; с други думи считаме тези две съобщения (по времето на своето вписване) за едновременни или неотдалечени едно от друго и поради това имаме еднакво право за внимание. Изказвайки своето мнение относно „съчинеността“ на сведението за южния произход на св. Олга от страна на владимирския летопис, многоуважаемият И. И. Малишевски, един вид за оправдание или подкрепа на другото мнение, съпоставя с него сведението, отнасящо се към същия въпрос за произхода на св. Олга, от летопис от началото на XVII век (1606 г.). намиращ се в един от сборниците в Императорската публична библиотека (от сбирката на Погодин). Това сведение гласи: „Посемъ (след похода на Олег срещу Цариград) княз Игорь Рюрикович се ожени в Плесков, взе си княгиня Олга дъщеря на Тмутаркан, Княз Половецки“. Привеждайки този откъс, изследователят казва: „Не може да има съмнение в това, че туй съобщение не е заето от някакъв старинен източник, а е собствено мнение, собствена измислица на автора на краткия летопис, московеца от XVII век“. Ние не считаме, че грешим, като казваме, че привеждането на това известие от изследователя с цел да покаже „възможността“ да се извлече същото заключение и относно известието на владимирския летопис от XV век. Ние обаче се отказваме да се съгласим с мнението на уважаемия изследовател за „съчинеността“ и на това известие в летописа от XVII век. Според нашето мнение, авторът му е виновен предъ съда на историческата критика съвсем не в „измислянето“ на известията, а в своята неумела поправка на първоначалния му прочит, от желание да съгласува това сведение с известието от летописа. Считаме, че първоначалният прочит е бил: „Посемъ женись князь Игорь Рюриковичъ въ Тмутарканъ, поа за себѣ княжну Ольгу, дщерь князя тмутарканскаго“. Летописецът от XVII век, като не могъл да разбере смисъла на това известие, решил да го „поясни“ по следния начин: вместо „въ Тмутарканъ“ поставил „въ Плесковъ“, но поради своята добросъвестност (за което му дължим голяма благодарност!) не махнал съвсем думата „Тмутарканъ“ а само от географския термин (названото на град и област) направил собствено име; и вместо „князя тмутарканскаго“ поставил (попредположение) „половецкаго“, за да избегне повторението на една и съща дума, вече изменена в своето значение от него.

Такъв е, според нас, процесът на изменение на първоначалния текст; смятаме за излишно да доказваме, че нашите древни летописци (до XVIII век) не са били склонни да съчиняват фалшиви летописни разкази, а ако понякога — както в този случай — са правили неудачни поправки на един или друг първоначален текст, вършили са това не смело и уверено, а по-скоро плахо и понякога неумело. Очевидно в разглеждания вариант летописецът, срещайки двукратно повторение на думата Тмутаркан, („въ Тмутарканъ“, и „Тмутарканскаго“) и разбирайки инстинктивно, че тя в това известие има някакво важно значение, не се решил да я махне напълно и с това запазил важно за нас сведение, за какви именно „българи“ става дума в определеното и ясно известие за южния произход на св. Олга във Владимирския летопис. За нас тук е ясно, че там се подразбират не дунавските българи (както по-рано предполагаме), а азовско-черноморските, по-специално тмутараканските българи, които византийските историци от X век наричат „черни българи“, едноплеменници на дунавските българи.

За черните или тмутараканските българи и тяхното отношение към киевския велик княз свидетелствува договорната грамота на вел. княз Игор от 946 година, от която се вижда, че те по това време вече били във васална зависимост от Игор, поради което той се задължава да ги задържа от нападения срещу Херсон и гръцката кримска колония. Васалното подчинение, разбира се, било предшествено от мирните и приятелски отношения на тези българи спрямо киевските руси, а венецът на тези отношения, в резултат от мъдрата политика на великия княз Олег била женитбата на неговия възпитаник и сродник княз Игор (в 903 година) с княгиня Олга, дъщеря на тмутараканския княз. А при св. Владимир, при разделянето на великото киевско княжество на отделни княжества, Тмутаракан се дава на един от неговите снове, Мстислав, за което летописите споменават подгъ 988 година. Това княжество съставлявало най-далечната югоизточна част на тогавашната киевска Русия и принадлежало на нея до края на XI или началото на XII век, когато било откъснато от половците.

За последен път тмутараканското княжество се явява на страниците на летописите под 1096 година. Преданието за произхода на св. Олга от българите, и именно от тмутараканските или азовско-черноморските, води до много и интересни заключения. Това известие междувпрочем обезсилва справедливото възражение на И. И. Малишевски относно езичеството на Олга. „Не е вероятно, казва той, българска княгиня в X век да е била и дошла в Русия езичница, а не християнка“. Това е действително, ако не невъзможно, то малко вероятно, като знаем, че при дунавските българи християнството още през втората половина на IX век е станало господстваща религия и че приемането на християнството, както и у нас в киевска Русия при св. Владимир, е станало отгоре надолу, а не обратно, т.е. че християнство било прие-

то първо от княза и боярите, а след това, по тяхен пример – от народа. При тмудараканските българи това било обратно. Там частното обръщане в християнство, благодарение на съседството със силните гръцки центрове, като Херсон и Суздея, започнало от VII век и продължило през следващия век с разни колебания, поради липсата на силна централизация и поради тясната им васална зависимост в IX век от хазарите, с които „черните българи“ дълго водили кръвопролитни войни, защитавайки своята независимост с помощта на киевските руси, и чак в началото на X век успели накрая да се помирят с хазарите, след като хазарските гарнизони в техните градове били заменени с гарнизони на киевските руси. Поради туй няма нищо невероятно, езичницата-гъщеря на тмудараканския княз да донесе със себе си в Киев своето твърдо душевно предразположение към християнството, и то именно към източно-гръцкото. Защото тя е родена в такава страна, където християнството отдавна вече е пунало дълбоки корени сред народа – в края на IX век Тмударакан (гръцката Таматарха), според Устава на император Льв Философ, вече е в числото на епархиите, подчинени на цариградския патриарх. А когато настъпва най-благоприятното за нея време – след смъртта на мъжа-езичник – тя се отправя за кръщение не за Рим, (което би било по-вероятно, ако тя би била варяжка), а за Цариград; не при папата, а при патриарха. Следвайки примера на уважания И. И. Малишевски, в заключение на нашата статия ще кажем, че ако и след всичко казано по-горе да не скриваме нашето съчувствие към известието за южния произход на св. Олга, ние нямаме намерение да му придаваме „решаващо“ значение, а подържаме само становището ни, че това известие съвсем „не е съчинено“ и бидейки според времето на записването му недалече от също такова известие за северния произход на св. Олга, то има следователно еднакво с него правото на внимание от страна на любителите на историята.

Въпросът остава „открит“ до намирането на други сведения относно южното (киевско) предание за произхода на св. Олга. А че такива находки са възможни, доказва намерения от нас ръкопис на владимирския летопис от XV век и вариант на същото сведение в летописа от XVII век, разбира се в неговия първоначален, а не повреден от неудачната поправка на летописеца вид.»

Или казано с няколко думи, архим. Леонид ни най-малко не се отказва от своето твърдение за «южния», т.е. неваряжкия произход на великата княгиня Олга, основащо се на сведението от публикувания от него кратък летопис, като доказва, че сведението за произхода на Олга от руския Пльсков/Псков не е нищо друго, освен късна добавка. Не се отказва и от твърдението си за нейния български – при това княжески – произход. И тези негови заключения не съобщава или коментира нито един от авторите, написали десетки изследвания относно живота и делото на вел. кн. Олга в течение на повече от сто години след излизането на статиите на архим. Леонид.⁵⁰ Във всеки случай сведението за българския произход на Олга в летописа, публикуван от архим. Леонид, изчезва много бързо от научната литература – също както понататък не се споменава в нея и дискусията, породена от статията му, а повсеместно се приемат доказателствата на Малишевски против тезата на Леонид и на първо място неговите основни постулати, че „Олга не е родена в България, защото там не е могла да не бъде кръстена“ и че „нейното родно място е Псков, който по-рано се е наричал Плесков“.

За съвременния читател обаче не е трудно да забележи, че върху изследователя е оказан натиск, при това много силен, заставляйки го да се откаже от своето твърдение – нека не забравяме, че и двете негови статии излизат по време, съпадащо с крайната точка на замразяването на отношенията между Русия и младото българско княжество, след съединението с Източна Румелия и скъсването на дипломатическите отношения между двете страни, когато самото споменаване името България в Русия се счита за измяна и предателство. То изчезва до края на XIX век и от научните съчинения, а българската средновековна култура там се нарича „култура на южните славяни“ – това ще срещнем на места дори и в трудовете на бележити изследователи, като Шахматов и архим. Леонид, в чийто последен и излязъл след смъртта му труд, Описанието на ръкописите от сбирката на граф Уваров на много места думата „български“ вече се заменя с „южнославянски“, а руската дипломация – но и наука! – прави всичко възможно да отдели също Македония от България и от традицията на българската култура.⁵¹ Архим. Леонид умира две години след публикуването на тази негова статия и не са известни никакви негови бележки, писани по същия въпрос след нея. По такъв начин за съвременния читател ще остане неизяснено доколко твърдението му за възможна връзка на вел. кн. Олга с тмудараканските („черните“) българи е сериозно или представлява само един вид дипломатически ход при „признанието му за погрешна идентификация“ на нейното родно място. В този смисъл читателят не може да не забележи невярната характеристика, дадена от него по едва ли не всички въпроси, засягащи Тмударакан и преди всичко относно неговото християнство, датиращо още от I век сл. Хр. – е резултат от проповедническата дейност на ап. Андрей, а съвсем не на дейността на

⁵⁰ Обширна, макар и непълна и неизчерпателна библиография на изследванията за вел. кн. Олга до началото на 1980-те години вж. при А. Н. Сахаров, *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.*, Москва: Мысль, 1980 – бълг. превод: същ., *Дипломатията на Древна Русия. IX – първата половина на X век*, София: Наука и изкуство, 1984, с. 318-321. На публикациите от 1980-те и 1990-те години – а това са предимно поредица статии на Г. Г. Литаврин – ще се спрем подробно по-нататък.

⁵¹ Вж. по този въпрос моите бележки в студията ми за Охридската „света София“: А. Чилингиров, *Българската архитектурна школа I*, Берлин, 2007, с. 69 сл.

гръцките колонисти през VII и VIII век⁵². В същия смисъл показателно е и мълчанието на архим. Леонид относно изявлението на сина на Олга, Светослав, според което „средата на неговата земя е българският Преслав“, посочено от автора в предишната му статия – а там не става и дума за Тмутаракан!

Противно на очакванията на архим. Леонид, изразени в края на неговата статия, през следващите сто години не се появяват никакви нови и непознати изворни сведения за произхода на Олга в новоиздирените и публикувани в това време известни и неизвестни за науката преписи от *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, или някакви други писмени извори. Новото прочитане на известните сведения, но и данните, получени от спомагателните науки, налагат обаче ново разглеждане на целия комплекс от въпроси, в който науката вече отрежда централно място на въпроса за мястото и времето на нейното кръщение. Въпреки, че по този въпрос възниква през последните няколко десетилетия огромна литература, показателно за методите на съвременната историография е, че и този въпрос тя разглежда отделно и независимо от материалите, получени от другите клонове на науката, постигнали именно за тези няколко десетилетия забележителни резултати – и това се отнася не само до сведенията от археологическите изследвания, проведени по местата, за които се водят от историците и богословите безкрайни спорове, а и за започналите още в началото на XX век, но само отчасти публикувани изследвания върху езика на летописите, представящи в нова светлина някои митове относно автентичността и атрибуцията на *Повѣсть временныхъ лѣтъ*.

От 1960-те до 1980-те години в целия район на съвременния град Псков се провеждат в голям мащаб системни археологически разкопки и сондажи. И резултатите от тези изследвания поставят под въпрос не само „запазването на Олгината шейничка“, но и легендарното основаване на Псков от вел. кн. Олга през X век, респективно „несъмненото“ според Малишевски съществуване на града „дълго преди средата на IX век“. Най-ранните следи от строителство в района на средновековния град, са остатъците от две сгради от XII век – и то по-скоро от средата на века – но няма следи и от дървени сгради, както и изобщо от селище, които биха могли да свидетелствуват за мнимото му основаване и наименоаване от киевската велика княгиня, но и от когото и да е друго до първата трета на XII век. Не се откриват и други изворни данни, свидетелстващи за възникването по тези места още през X век на някакъв култ към канонизираната в XI век в Киев велика княгиня, почитана от руската църква като равноапостолка.⁵³ От друга страна се потвърждават сведенията на летописите за съществуването на града Изборск, следи от който са открити на територията на днешния Псков, макар и въпросите, свързани с неговото изчезване от историческите извори от края на XI чак до XIV век да остават открити – но и тези останки правят недопустимо едновременното съществуване на друг град като Псков на същото място и по същото време.

Твърденията на историците и богословите, че името на града Псков, както и на реката Пскова, били произлезли от топонимите Плесков и Плескова, не могат да бъдат потвърдени и от езикознанието. Начинът, по който името Псков се появява в някои от преписите на летописи след XIV век, ни дава по-скоро основанийето да приемем, че в случая е на лице съзнателна манипулация. При тази манипулация отначало копистът на летописа през XIV/XV век замества в името на града Плъсковъ „твърдия“ знак с „мек“, т.е. „ѣ“ с „ѡ“, и получава Плъсков; следващите кописти продължават да пишат името по същия начин, докато някой по-късен копист съзнателно или несъзнателно маха и буквата „л“ но се получава безсмислица, защото за буквата „ѡ“ след „П“ няма логическо или филологическо основание. И по такъв начин се получава абсурдното Пъсков, за което не може да се даде никакво обяснение, защото Псков не произлиза от „Плесков(а)“, а от „пес“ или по-малко вероятно от „песков“ – колкото това и да е неприятно на псковитяните. Но промените на двете топоними не могат да се обяснят и с някаква еволюция в езика – и то независимо от това, че не разполагаме с никакъв писмен източник, показващ съществуването им преди XII век, защото такива топоними обикновено се запазват много дълго. В този смисъл не може да се приеме и предположението на архим. Леонид, който отначало също смята, че градът Псков е основан от Олга под

⁵² На въпроса за „азовско-черноморските“ или „тмутараканските“, респ. „черните“, българи княз Михаил Оболенски отделя значителна част от изследванията си в своя излязъл посмъртно и подир това унищожен от цензурата труд *Изслѣдованія и замѣтки князя М. А. Оболенскаго по рускимъ и славянскимъ древностямъ*. Приложение къ сочинению его: „О первоначальной русской лѣтописи“, Москва, 1870, и др. статии, Санктпетербургъ: Типографія и хромолиотографія А. Траншеля, 1875. А резултатите от неговите изследвания са диаметрално противоположни на сведенията, които архим. Леонид дава в своята статия и които отговарят на утвърдените впоследствие норми за руската историография.

⁵³ Именно тези резултати от сондажите и разкопките поставят под въпрос често повтаряното твърдение, че „будучи родиною княгини Ольги, глубоко почитающейся уже с конца X века“ този град става още след покръстването на русите център на култа към светлицата в Русия – срв. А. Комеч, *Каменная летопись Пскова XII – начала XVI в.*, Москва: Наука, 1993, с. 35. Изчерпателен преглед на литературата за историята на града и за изследванията вж. също там, с. 3-34; едва от XII век започва в района на средновековния и днешния град каменно строителство, което ще достигне през XIV-XVI век своя разцвет в цяла поредица забележителни произведения на руската средновековна архитектура. Вж. също В. Д. Белецкий, *Довмонтов город. Архитектура и монументальная живопись XIV века*, Ленинград: Искусство, 1986, където е цитирана и литературата във връзка с разкопките и изследванията в града.

името *Плзковъ* в чест на нейния роден град – етимологията за името на старата българска столица в действителност не се извежда от „славянската дума *писка*“, както твърдят всички български историци,⁵⁴ защото в този град и в неговата околност няма нищо, което се *писка*, а от „*блясък*“ и „*бляскав*“, чиито корени са глаголите „блескати“ и „блеснути“, но те произлизат непосредствено от общия език на първоначалното население на цяла Евразия, а не са „донесени от славяните в Задкарпатието“.⁵⁵

* * *

Според Малишевски името на Олга е варяжко, както и имената на Рюрик, Олег и Игор.⁵⁶ А че тези имена са варяжки, т.е. нормански, и че техните носители не са славяни, приема болшинството изследователи и Малишевски отказва да влезе в „нескончаемия спор по този въпрос“. Това мнение той счита за напълно утвърдено и непоколебимо, при всички опити то да бъде разклатено – колкото тези опити и да са му симпатични с техния патриотизъм. Въпреки това то е било и остава предмет за спор между застъпниците на различните тези за произхода на руската управляваща династия и се явява като един от главните аргументи за привържениците на Варяжко-Норманската теза – представена най-подробно от Николай Михайлович Беляев.⁵⁷ За всички тях това име е без всяко съмнение известното при повечето северни народи женско име Хелга/Helga. Но още първото противоречие с тази теза, което срещаме дори в многократно манипулираните руски летописи, е съобщението, че Олег, който довел годеницата-невестка на своя питомец, наследника на престола Игор, ѝ дал ново име. А обстоятелството, че в това име виждаме явно сходство с неговото собствено име, води някои изследователи, като Малишевски, до заключението, че между Олга и Олег не само има някакво семейно сродство, а дори и до предположението, че тя би могла да бъде негова законна или незаконна дъщеря. При това тези изследователи не забелязват или се правят, че не забелязват главната подробност, която ни съобщава руският летописец – и то сигурно авторът на първоначалния летопис, – преминала в някои летописни версии, които следват новгородската летописна традиция, но отстранена от късните манипулатори, включително и от *Повѣсть временныхъ лѣтъ*. Тази подробност е добавена към разказа за довеждането на Олга от Олег, като се казва в нея: „... и [Олега] нарече во свое имя Олга“. Това сведение Беляев дори предлага като едно от главните си доказателства за „варяжкия“ произход на Олга – без да си зададе два най-елементарни въпроса: 1. Как тя се е наричала преди Олег да я прекръсти на своето име и 2. Ако тя е била варяжка, защо той трябвало да ѝ даде друго варяжко име, при това сходно на неговото?⁵⁸ Повечето изследователи в това виждат само едно недоразумение или недомисъл на късния манипулатор или копист на летописа. То обаче представя нещата явно напълно вярно, като показва също и неваряжкия, но и неруския произход на Олга, който налагал промяна на нейното име – обаче не тъй радикална, както бихме си представили от разказа на летописеца. Но и туй обстоятелство е свързано също с въпроса за времето и мястото на кръщението на Олга – и затова е нужно то също да бъде по-подробно разгледано.

Както някои летописи, така и житията на Олга ни съобщават, че след кръщението си в Цариград тя е получила името Елена. Че в това съобщение няма нито капка истина ще можем да се убедим по-нататък при разглеждането на събитията относно посещението на Олга във византийската столица – ще споменем тук само, че при твърде подробния разказ за това посещение, предаден очевидно автентично от едно от главните действащи лица, самия византийски император Константин VII, в него не става нито дума за някакво кръщение на Олга в Цариград. За кръщение на Олга в Цариград липсват всякакви сведения от съвременни гръцки или чужди историци – които едва ли биха пропуснали да отбележат такова важно събитие не само за византийския императорски двор, но и за православието.⁵⁹ И ако при продължителя на Регинон, при Скилица и Зонара, срещаме съобщения за такова събитие, не можем да не забележим,

⁵⁴ Вж. преди всичко Веселин Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, София: Издателство на БАН, 1979, с. 202 с библиография, където се посочват всевъзможни, дори най-далечни тюркски „паралели“, освен единствената дума, която обяснява и значението на топонима.

⁵⁵ Срв. по този въпрос също речника на Фасмер: Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1950-1958 (=репр. Москва: Прогресс, 1986), I, с. 173 и сл., III, с. 279, 283, 397. Освен старобългарските думи *внцѣтъ* и *внцѣтъ* трябва да се спомене тук още *вѣнцѣтъ*, с техния санскритски паралел. Фасмер отхвърля категорично възможността топонимът Псков/Пскова да е произлязъл от „*песѣкъ*“ – вж. пос. съч., III, с. 397.

⁵⁶ Стр. 332 сл.: «Името ѝ е безспорно варяжко, подобно на имената на Рюрик, Олег и Игор, които единствени са и останали след това в поредицата славянски имена на руските князе като варяжки имена – паметник за техния варяжки произход след посланичването им от времето на Светослав».

⁵⁷ Николай Михайлович Беляев, *Рюрикъ Ютландскій и Рюрикъ начальной лѣтописи* (Seminarium Kondakovianum, III/1929, с. 264).

⁵⁸ Доколкото ми е известно, само един изследовател досега е поставил въпроса по този начин – Сергей Лесной, *История «Руссов» в неизвращенном виде*, 2, Париж, 1954, с. 148.

⁵⁹ Нека си припомним какво значение отдава на покръстването на русите патриарх Фотий в енцикликата си от 867 година: *Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί, ἐκθ. ὑπὸ Ἰωάννου Ν. Βαλέττα, ἐν Λονδίῳ, 1864, ἐπ. Δ, с. 165-181.*

че то допълнително е вмъкнато в текста на техните истории. Много интересна обаче е бележката в руските летописи за името, което Олга е получила при своето кръщение: „Бъ же речено имя ей во крещении *Олена*, якоже и древняя царица, мати Великого Костянтина“⁶⁰ – а тази бележка обезсилва напълно иначе естествените предположения на някои от коментаторите, че Олга получила това име от своята кръстница, византийската императрица Елена, съпруга на Константин VII.⁶¹

При разглеждането на въпроса за кръщелното име на Олга ние първо трябва да се освободим от някои предубеждения за собствените имена и обичаите, свързани с тях и запазени по нашите земи от най-дълбока древност. Че тук става дума за едно твърде съществено явление, характерно именно за населението на нашите земи, пръв забелязва руският историк и филолог Юрий Венелин, считайки го за една от най-специфичните негови черти, отличаваща го от всички съседни народи – славянски и неславянски.⁶² И тези имена, също както много топоними, населението на нашите земи пази от хилядолетия. Ще ги открием, макар и твърде често погрешно транскрибирани, в най-старите писмени паметници не само в Югоизточна Европа, а както показват изследванията от последните години,⁶³ и в целия ареал на Евразия, включително в писмените паметници на хетите/гетите от третото хилядолетие преди нашата ера – и това съвсем не са собствени имена и топоними, „донесени от дошлите от Прибалтика славяни“, както все още мнозина изследователи приемат, като ги срещат хилядолетия по-късно също в Централна и Източна Европа. Много от тези имена гръците (елини), дошли чак към края на второто хилядолетие преди нашата ера от средиземноморските острови и завладели южната част на Балканския полуостров и западното крайбрежие на Мала Азия, приемат от стоящото на значително по-висока степен на развитие местно население неговата писменост, някои негови обичаи и дори неговата митология, като променят отчасти някои от имената в тази митология а други превеждат на своя език – и при едните, и при другите ние откриваме следите от първоначалните имена, колкото те и да са изопачени в езика на новодошлите населеници, които не са били в състояние да изговарят някои звукове от първоначалния език на местното население.⁶⁴ И това съставлява едно от най-големите затруднения на филолозите, защото не могат да извлекат етимологията на тези имена от гръцкия език и търсят за тях най-отдалечени примери, при които всеки е в правото си да се усъмни в научността и валидността на техните методи.⁶⁵

⁶⁰ ПВЛ I, с.44.

⁶¹ Напр. Н. М. Карамзинъ, *История государства Российскаго*, т. I, 1830, с. 167-170. Бележка на с. 149-152, № 378-382.

⁶² Книгата е озаглавена *Грамматика нынѣшняго болгарскаго языка* и засяга главните въпроси на българския език и неговия произход, с неговата фонетика и граматика, завършена е в 1833 година, отпечатването ѝ обаче бива забранено от главния цензор на руското царско правителство, В. Востоков, който малко по-късно издава свое изследване на същата тема, при което обаче заобикаля главните въпроси, поставени от Венелин. Оригиналът на тази книга се отпечата със закъснение повече от век и половина едва след разпадането на Съветския съюз, а няколко години по-късно книгата излезе и в български превод под заглавието *Грамматика на днешното българско наречие*, София: Университетско издателство, 2002. За българските лични имена вж. с. 60-66.

⁶³ Вж. напр. Л. А. Гиндин, *Древнейшая ономастика Восточных Балкан*, София: БАН, 1981; същ., *Население гомеровской Трои. Историко-филологические исследования по этнологии Древней Анатолии*, Москва, 1993; същ. и В. Л. Цымбурский, *Гомер и история Восточного Средиземноморья*, Москва: Восточная литература РАН, 1996; същ., *Troja, Thrakien und die Völker Altkleinasiens. Versuch einer historisch-philologischen Untersuchung*, Innsbruck, 1999.

⁶⁴ Много интересни материали ни предлага гръцкият историк и филолог Аполлотор (II в. пр. Хр.) в своята *Митологическа библиотека*, съставена въз основа на стари, нестигнали до нас източници, като напр. Калимах (IV в. пр. Хр.) – вж. руския превод на неговите съчинения: АН СССР Литературные памятники, Аполлотор, *Мифологическая библиотека*, Ленинград 1972. Още при съвсем повърхностен поглед ще забележим, че дори и транскрибирани с гръцки букви, имената напр. на цар Приам и на много от неговите синове и дъщери ни напомнят на наши, български, и при това широко разпространени имена: Еньо, Елен, Главчо, Мильо; а тъстът на Приам се е наричал Диман. При други имена, като Парис, ще забележим, че те са неправилно записани – в този случай това е името Борис, респ. Паруш. Някои пък представляват превод на наши имена, като напр. Астеропа/Звезда. Според Аполлотор, с. 66, самият Приам, се е наричал Подарък и по-късно е получил прозвището си Прям. И на двете имена произхождат е ясен за всеки българин – те и двете са образувани на същия принцип, на който са образувани повечето собствени имена в нашия език, и в техните корени залягат най-често определени качества на характера, а понякога те се свързват с някои абстрактни понятия или природни сили, символизиращи и олицетворявани от определени образи. Такива имена са Як (бащата на Ахил) или Сила/Σίλας, респ. Σιλάνος, регистрирано многократно в историческите извори, носено и от сътрудника на апостол Павел, който го придружава при пътуването му в нашите земи. Така коренът „дар“ ще можем да открием в различни имена, като Божидар и Дарина – но и името Дарий, носено от персийския цар Дарий Хистапс, който произлиза от същото автохтонно население на Евразия. Този корен е санскритски и в гръцкия език е видоизменен като «дор», а в българския е запазил своя първоначален вид – по такъв начин виждаме, че и името Теодор е превод на нашето име Божидар, а не обратно, защото първото следва значително по-стара традиция.

⁶⁵ Между най-очевидните примери са имената на същия цар Приам/Πρίαμος, респ. Подарък/Ποδάρκης. Второто име филолозите извеждат от името Подарга (Ποδάργη), което носела харпията-майка на Ахилевите коне, респ. Πόδαρος), носено от конете на Менелай и Хектор и които имена означават „бързокрак/а“. А при това и преди хиляди години, както и сега, се е правила разлика при наименоваването на конете и на царския син, наследника на престола, чиито крака при наименоваването му са били в пелени и никой не би дръзнал да даде такова име на

В този контекст името *Елен*, респ. *Елена* заема особено място. И по нашите земи то не се свързва с името на „лъчезарната“⁶⁶ дъщеря на Зевс, излупената от яйце,“ шавливата хубавица, причинила, според поетичните легенди Троянската война. От незапомнени времена по цялата територия на Евразия около Черноморския район това име е свързано с името-символ „Елен“, олицетворяващо творческото начало в проявения свят, един от ипостасите на Великата майка. Изображението му, предавано с повече или по-малко реалистични черти – понякога само с еленови рога или във вид на подобен на меандер фриз, разделящ небесния от земния свят – ще срещнем едва ли не на всички ритуални съдове още през неолита по цялата тази територия, простираща се на север чак до Централна Европа, а на юг до Персийския залив, но и далече отвъд океана. Така ще срещнем същия символ и в много от легендите за божествения произход на родоначалниците на великите царски династии, в това число на траките⁶⁷ и на рода Дуло, чийто родоначалник Авитохол е отгледан също от елен⁶⁸.

Тук ние не можем да не забележим паралела при великата княгиня Олга, която свързва своето собствено име с името на света Елена, майката на император Константин Велики. Тя е била достатъчно добре образована, за да разбере своята мисия – и то не само по отношение създаването на царска династия в руските земи, но и в разпространението на християнството в тях. И ние имаме достатъчно основания да допуснем, че тази идея ѝ е била внушена от нейния съветник и учител, презвитер Григорий – впоследствие епископ Мизийски.

Главното доказателство на Малишевски срещу тезата на архим. Леонид си остава обаче покръстването на Олга в Цариград и той твърди, че ако тя е била българска княгиня, не е възможно да е дошла в Киев некръстена. А от друга страна той изключва всяка възможност тя да е приела кръщението и в Киев още преди пътуването си в Цариград и по такъв начин да е била „тайна християнка“. Сведението за нейното кръщение в Цариград произхожда от руските летописи, чиито данни се приемат от руските автори за безпогрешни, като дори поставянето им под въпрос се е считало и досега се счита от по-голямата част от руската общественост едва ли не за богохулство и държавна измяна. И именно въпросът за автентичността на руските летописи, при това свързан въпроса за кръщението на Олга в Цариград, ще постави начало на една дискусия, безпримерна в историографията по продължителността си и по броя на участващите в нея, на която се посвещава следващата част на това изследване.

новородено дете, за да не предизвика боговете. Не е много по-убедителна и етимологията, която филолозите предлагат за името *Πρίδμος*, което пък било произлязло от глагола *πρίσθαι* =купувам. Но може ли и име с такова значение да се даде на наследника на царския престол? При това тук и падащото на «а» ударение има важно значение – особено при т.нар. «простонароден» гръцки език (димотики), в който, също както при някои български наречия, са се запазили множество старинни (и дори «славянски»!) думи. Защото в този език буквата «а» с ударение и предшествана от «и» се произнася «я» – напр. при Касторя⁶, както това име се изговаря от местното население, за разлика от книжовното Кастόρια. А в българския език имаме множество примери и за двете царски имена.

⁶⁶ „Die Strahlende“ – така германските класически филолози „превеждат“ това име във всички речници и справочници, макар и да липсва всякаква конкретна етимологична връзка между името и прилагателното, от което те извеждат последното.

⁶⁷ Вж.: Борис А. Рыбаков, *Космогония и мифология земледельцев энеолита* (Советская археология 1965, № 2, с. 14-17); Юлия Боева, *Великата Майка и българският килим* (Усури, 2005 № 1, с. 18-21); Александър Фол / Валерия Фол, *Траките*, София: Тангра, 2005, с. 72 сл.; Мария Гимбутас, *Цивилизация Великой Богини*, Москва, 2006, с. 246 сл. Вж. също Юлия Боева, *Мъдростта на Великата майка*, София: Алфаграф, 2010, *passim*. и преди всичко с. 113-156.

⁶⁸ Петър Добрев, *Царственик на българското достолепие*, София: Изд. къща Иван Вазов, 1998, с.118, превежда неправилно името Авитохол като „роден от сърна“.

ДОПЪЛНЕНИЕ

У читателя, проследил целия текст от изследването, засягащо биографията на Великата княгиня Олга и свързаните с тази биография манипулации в руските летописи, едва ли ще избегнат от вниманието му някои важни подробности, които не само обясняват целта на тези манипулации, но и известни противоречия във възприетата официално версия на руската и българската история. Но те обясняват и въздържането на Архим. Леонид от по-нататъшни спорове за произхода на Олга.

В това изследване бяха изложени аргументите, доказващи тясната връзка на невръстната българска княгиня с управляващата българска царска династия в качеството ѝ на първородна дъщеря на цар Симеон I и по-възрастна сестра на неговия наследник, цар Петър I. Тази връзка оправдава както военния съюз между България и Киевска Русия, по силата на който от една страна руските войски са били улеснени при преминаването им през българската акватория по време на похода им срещу Цариград, а от друга страна заедно с печенегите-кумани (или „кумове“, според историческите извори) нанасят съкрушителния удар над маджарите и по този начин ги принуждават да напуснат земите си, в които са били чужд елемент, като се заселват стотици километри на запад, където живеят и до сега. Но тя оправдава също и аспирациите на нейния син, Светослав, към българската корона в „неговата историческа родина“. По силата на закона за престолонаследието у българския народ той дори има повече права върху престола и не се въздържа да ги предяви дори с подкрепата на Византия. В този смисъл Светослав не само че не е изгонен още при идването му в България, а е приет с почест от българските дворцови кръгове и предизвиква най-сериозната криза в управлението на страната, засилена още и от оттеглянето и смъртта на българския цар Петър. Макар и появил се като съюзник на Византия, той участва във военните действия срещу нея на българска страна и само умелата византийска политика и използването на раздвоеното сред българската войска обръщат военните действия срещу Светослав и след огромни загуби в неговата войска го заставят да напусне страната, за да бъде издебнат при завръщането му в родината и убит заедно с последните негови войници от същите половци-кумани-кумове, които този път се явяват като отмъстителни за бедите, които русите причиняват на българите. Тази военна кампания поставя началото на края на Първото българско царство, което няма да просъществува и половин век след тези събития.

Кръвната връзка на Великата княгиня Олга с българската царска династия ще се окаже обаче фатална и за руската история и ще доведе до многобройни манипулации в историографията, целящи да прикрият тази връзка. На тази тема са посветени цяла поредица мои изследвания, изнесени на международни научни конференции и симпозиуми или публикувани в отделни статии между 1980 и 2011 година, накрая резюмирани в един сборник, неотдавна издаден на български език, а малко преди това публикуван и общодостъпен в интернет⁶⁹. Тъй като в поместените там материали – текст и илюстрации – темата е изложена подробно, тук само ще напомня в какво се състоят манипулациите на историческите извори във връзка с „царицата Владимирова“, „българката – майка на синовете му Борис-Роман и Глеб-Давид“ или „Анна“, а също и „сестрата на византийските императори Василий и Константин“, както я назовават руските летописи. Ще обърна отново внимание на българските читатели, че в руския език липсват думите *братовчед* и *братовчедка* и те се заместват с думите *брат* и *сестра*, като за пояснение за какъв брат или каква сестра става дума, за същинските братя и сестри се прилага и допълнението *рожден*, респ. *рождена*. Руските извори не споменават никъде при името на Анна, че е *рождена сестра* на императорите. Също те никъде не назовават Владимир с титлата *цар*, която титла за първи път си присвоява цар Иван Грозни. Ако и от руските летописи да се изхвърлят още през XI век всички подробности за връзките на Киевска Русия и покръстването на русите с България и българското духовенство, дори само запазените имена на главните действащи лица, включително и на първия руски митрополит Василий, документираното действително състояние на нещата, което разкриват и резултатите от археологическите изследвания, изложени в най-голямата възможна за сега пълнота в посочената по-горе публикация. А генеологичните изследвания за Великата княгиня Елена-Олена-Оля-Олга в предшестващите това допълнение страници показват още едно важно основание за манипулациите с нейното житие, без които става ясна не само ролята на нейния син Светослав, но и на кръвосмесителния според каноните на православната църква брак на нейния внук Владимир с дъщерята на родния брат – или *племенницата* по български – на неговата баба по баща. С всички последствия от този „първороден грях“.

⁶⁹ Асен Чилингиров, *България и покръстването на русите*, София: Алфаграф 2011; същият текст и в интернет → www.ivanstamenov.com/2009/12/735/ или www.ivanstamenov.com/files/ach-pokr-1.pdf www.ivanstamenov.com/files/ach-pokr-2.pdf www.ivanstamenov.com/files/ach-pokr-3.pdf и www.ivanstamenov.com/2010/01/892/

РУСКАТА НАЦИОНАЛНА ДОКТРИНА И
НАЧАЛОТО НА ЕДНА ПРОДЪЛЖИЛА 250 ГОДИНИ ДИСКУСИЯ:
„СУМНИТЕЛСТВО КАСАЮЩА СЯ РОССІЙСКІЯ ИСТОРИИ“

Който контролира миналото – контролира бъдещето.
Който контролира настоящето – контролира миналото.
Джордж Оруел, „1984“.

22 февруари 1755 година. В аудиторията на Философския факултет в Гьотингенския университет е устроен тържествен банкет по случай раждането на руския престолонаследник, великия княз Павел Петрович¹, устроен от тримата внука на барон Акинтий Никитич Демидов – един от най-богатите финансови магнати в Петровска и Следпетровска Русия и централната фигура в изграждането на уралската минна промишленост². Тържественото слово на приема произнася проректорът на университета, професор Йохан Матиас Геснер³. В своето слово той дава израз на радостта на германската общественост от щастливото за приятелския руски народ събитие, с което прекъснатото след смъртта на Петър Първи по пряка мъжка линия престолонаследие отново получава мъжки наследник – в действителност тази надежда няма да бъде скоро осъществена, понеже новороденият велик княз ще се възкачи на руския престол едва след 42 години и то само за по-малко от пет години, а в това време ще управлява от негово име като самодържица майка му под името Екатерина Втора, наречена впоследствие Велика. Проф. Геснер изказва от името на университета благодарност към организаторите на тържеството както и своето възхищение от тяхното решение, преодолявайки големите трудности на продължителното пътуване да дойдат в Гьотинген от тъй далечната руска столица, за да придобият със своята голяма прилежност знания от германската Alma mater. В тяхна чест и в чест на тяхната родина той изнася научно съобщение, засягащо един важен епизод от ранната руска история.⁴ А този епизод не е нищо друго, освен пътуването на великата киевска княгиня Олга за Цариград и двата приема, дадени в нейна чест от византийския император Константин VII Багренородни (913-959). Той избира този епизод от дотогава почти напълно неизвестната за европейската наука руска история, понеже е познат от много скоро и на историците от Западна Европа, станал известен с публикуваната в Лайпциг за първи път само няколко месеца преди тържеството *Книга за церемониите*⁵ от византийския император Константин VII Багренородни. Тъй като същият епизод се описва и във все още неизвестните за научните среди на Запад руски летописи, Геснер представя в превод на немски език съответния откъс от руския летописен сборник, известен под названието *Повѣсть временныхъ лѣтъ* (*Разказ за изминалите години*), въз основа на една публикация в излизащата на немски език в Санктпетербург *Руска историческа библиотека* с преведения на немски език и преработен от нейния

¹ Това е синът на великия княз Петър Фьодорович, (по рождение Карл Петер Улрих, херцог на Холщайн-Готорп) и германската принцеса, София Фредерика Аугуста, дъщеря на княз Христиан Аугуст фон Анхалт-Цербст-Домбург – бъдещата императрица Екатерина Велика (1762-1796).

² За Акинтий Никитич Демидов (1678-1745) вж.: *История династии Демидовых* в: Международный Демидовский фонд – <http://www.indf.ru/default.asp?page=6&t=1&m=1&sm>. А. Н. Демидов е възведен в дворянското съсловие от императрица Анна Ивановна в 1726 година при съдействието на княз Александър Данилович Меншиков, негов главен покровител. Тримата му сина, Прокофий, Григорий и Никита, дават в същата година голямата за времето сума 13000 рубли за строежа на Московския университет – студентите в Гьотинген са синове на Григорий Демидов.

³ Johann Matthias Gesner (1691-1761) е един от най-забележителните германски протестантски класически филолози и историци от първата половина на XVIII век, професор по философия и риторика в университетите в Йена, Лайпциг и накрая Гьотинген, автор на голям брой научни публикации и реформатор на германското учебно дело. За него вж.: *Johannae Matthiae Gesneri Biographia academica Göttingensis*. Collegit ed edidit Jeremiae Nic. Eyring, I-II, Halae: Curt, 1768.

⁴ Това научно съобщение е публикувано в пълен текст в *Relationes de libris novis* 3/1754, fasc. 9, с. 255-259, без подпис на автора, като част от неговата рецензия за *Книгата за церемониите* (вж. следващата бележка), а съкратена версия от него се дава в поканите за тържеството, след това препечатана в сборника статии на същия автор: Johann Matthias Gesner, *Kleine Deutsche Schriften*, Göttingen/Leipzig: Verlag Daniel Friedrich Küblers, 1756, с. 168-179.

⁵ *Книгата за церемониите* на Константин Багренородни се цитира тук според нейното първо издание: *Constantini Porphyrogeneti Imperatoris Constantinopolitani Libri Duo De Ceremoniis Avlae Byzantinae*, Interpretatione Et Commentariis / Curavit Iohannis Henricus Leichius et Iohannis Iacobus Reiskivs, I-II, Lipsiae: Ex Officina Libraria Ioannis Friderici Gleditschii, 1751-1754. По-нататък в изследването се използва и второто, допълнено само с нов предговор издание в рамките на Бонския корпус на Изворите за историята на Византия, Bonn 1829-1830 – за второто издание вж. по-долу, с. 96. За автора и това негово произведение вж. преди всичко: Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica* II, Berlin: Akademie-Verlag, 1958, с. 356-390. Откъсът от текста, засягащ посещението на вел. кн. Олга в двореца на византийските императори в Цариград е публикуван многократно в руски превод, между другото от Е. Голубинский в *История русской церкви*, I, 1, Москва: Имп. Общество Истории и Древностей Российскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1901, с. 99-102 (=Slavistic Printings and Reprintings 117/1, The Hague/Paris: Mouton, 1969) и Г.Г. Литаврин във *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX–начало XII в.)*, С.-Петербург: Алетейя, 2000, с. 360-364.

редактор и издател Герхард Фридрих Мюлер⁶ разказ на летописеца, обозначен там като „Теодосий, игумен на Киево-Печерската лавра“⁷.

Във въпросния откъс се казва:⁸

„Год. 948-955. Олга се отправи на път за Цариград, към императора Константин, син Леонов, който бе превъзхитен от нейната извънредна красота и мъдрост. Щом тя изказа желанието си да бъде поучена в християнството и покръстена, той повели на патриарха да ѝ даде всички нужни указания. Тя последва с въодушевление учението на светото Евангелие и чрез кръщението прие в себе си Христа. Но когато подир това императорът ѝ предложи да му стане съпруга, тя отклони неговото предложение, като му каза, че посредством кръщението той я приел за своя дъщеря и по закона не може да я вземе за съпруга.“

Геснер отбелязва, че между този разказ на летописеца и разказа за тези приеми, публикуван в съчинението на Константин Багренородни, има значителна разлика както в подробностите, отнасящи се за пътуването и приеми в двореца на византийските императори, така и за времето, по което те са станали и си поставя за задача да установи точно поне годината на посещението, без да се занимава нито с причините за това пътуване на великата княгиня, нито с останалите подробности от нейните срещи с императора. В този текст годината на пътуването се дава за 6463 от сътворението на света, която година руските автори транскрибират като 955 сл. Р. Хр. Тъй като в книгата на Константин Багренородни за различните събития не се съобщават годините нито от сътворението на света, нито от Рождество Христово и се дават само датите от месеците и дните от седмицата, а понякога и индиктите, наложително е да се направят малки пресмятания, за да се изчислят и годините съобразно възприетите от историографията норми. Геснер прави тези пресмятания, като установява, че тъй както е обозначена датата на първия прием в чест на Олга, сряда 9 септември, тя не съвпада с посочената от руския летописец година, а с 946 година, която отговаря и на четвъртия индикт, отбелязан за приема на сарацинската делегация, станал в същата година, четири месеца по-рано, на 31 май, неделя. Така че, според изчисленията на Геснер, за пътуването на Олга през 946 година няма и не може да има друга алтернатива – освен ако трябва да обявим датите във византийския исторически източник за неверни, за което нямаме основания, също както нямаме основания да приемем за вярна датата, която руският летописец дава заедно с цяла поредица други твърде съмнителни сведения, включващи кръщението на руската княгиня в Цариград и предложението на императора към нея да

⁶ Gerhard Friedrich Müller (1705-1783), руски историк от немски произход, следва в Лайпцигския ун-т, без да завърши, в 1725 г. пристига в Санктпетербург и продължава следването си в току-що основаната Академия на науките, от 1731 г. е професор по история, а от 1732 до 1765 издава поредицата *Sammlung russischer Geschichte*, от която излизат 9 тома. В 1748 г. приема руско гражданство, конвертира в православието под името Фьодор Иванович Миллер, бива назначен на длъжността „историограф“ и оглавява тайния архив, основан от Петър Първи и съхраняващ документите и ръкописите, отнасящи се до руската история, достъпа до които е забранен не само за широката руска общественост, но и за специалистите. Тази институция се намира под прекия контрол на руския император и само той има право да се разпорежда с публикацията на всички материали, засягащи старата и новата руска история. Оглавяващият длъжността историограф е обвързан с клетва да изпълнява безпрекословно волята на императора и да пази пълна тайна по всички въпроси, отнасящи се до неговата дейност и поверените му архиви. В 1755-1765 Мюлер редактира *«Ежемесячные Сочинения, къ пользѣ и увеселенію служащие»* – официално издание на Императорската Руска Академия на Науките, в 1768 г. издава „обработената“ от него *Исторія Россійская* от Татищев. За него вж.: A. F. Büsching, G. F. Müller, в *Beiträge zu der Lebensgeschichte denkwürdiger Personen* III, с. 1-160, Halle, 1785 и П. П. Пекарский, *Редакторъ, сотрудники и цензура въ русскомъ журналѣ* (Записки Академіи Наукъ, XII/1868). Подробности за това издание и изобщо за дейността на Мюлер вж. при: August Ludwig Schölzers *öffentliches und Privat-Leben, von ihm selbst beschrieben*, Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 1802 – руски превод: *Общественная и частная жизнь Августа Людвига Шлецера, имъ самимъ описанная* (Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Русской Академіи Наукъ, XIII/1875), passim.

⁷ Геснер цитира оригиналния немски текст според *Sammlung russischer Geschichte, Zweites Stück, Fortsetzung des Auszuges Russischer Geschichte nach Anleitung des Chronici Theodosiani Kiouiensis*, St. Petersburg: Bey der Kayserl. Akademie der Wissenschaften, 1733, с. 96, който дава съвсем свободен преразказ на летописа от G. F. Müller, чието име не се споменава в книгата. При съставянето на сбирката текстове от руските летописи съставителят още не знае руски език и използва преведени за него откъси от *Синописъ, или сокращенная исторія, собранная отъ разныхъ авторовъ*. Напечатана же повелениемъ Царского Величества въ Санктпетербургской типографіи 1718 году. Тук се дава българският превод от автора. Използвам случая, за да изкажа своята благодарност на дирекцията на Държавната библиотека в Берлин – Пруско културно наследство, която ми предостави за моята работа много редки издания, включително посочената тук книга от личната библиотека на крал Фридрих Велики.

⁸ В руския текст по *Ипатиевския летопис* обозначаването на автора на летописа с името Теодосий почива на граматична грешка при превода на руския оригинал – за тази грешка вж. мемоарите на Шльоцер: „...въ 1732 году, Миллеръ началъ свое Samml. Rus. Gesch., гдѣ помѣщаль извлеченія изъ настоящихъ лѣтописей. Они дошли до шестаго выпуска, но такъ были ошибочны, что впоследствии самъ Миллеръ лишилъ ихъ значенія (Samml. Rus. Gesch., V, с. 7). Даже лѣтописецъ Несторъ, вслѣдствіе того, что переводчикъ Миллера не умѣлъ правильно склонять по-русски, получилъ ложное имя Теодосія, которое за границею онъ сохранилъ въ продолженіи болѣе тридцати лѣтъ“ (с. 48 от рус. издание). За слабото познаване на руския език от руските официални историографи от немски произход Мюлер и Байер вж. пак там, с. 4. Впоследствие Мюлер и Шльоцер ще наложат като автор на руската летописна повест монаха от същия манастир Нестор – което твърдение, както ще покаже изучаването на летописите през XIX и XX век, също не е вярно.

му стане съпруга и да царува заедно с него. Като историк, Геснер не желае нито да анализира, нито да коментира тези очевидно измислени подробности и се ограничава с установяването годината на посещението на Олга в Цариград въз основа на своите прости изчисления и съпоставки с други известни събития, използвайки методи, присъщи на една точна наука, за каквато той счита историята. А като посочва изчерпателния и съдържащ голям брой второстепенни подробности разказ в *Книгата за церемониите*, той поставя под въпрос твърдението на руския летописец, че киевската велика княгиня е била кръстена по време на своето посещение в Цариград, отбелязвайки, че ако такова важно както за руската, така и за византийската история събитие е станало, то не може да не бъде споменато в разказа на Константин Багренородни, който не е само свидетел, но и главно действащо лице при описаните събития. За подкрепа на това свое твърдение Геснер анализира и съобщенията за покръстване на великата княгиня Олга в Цариград, които се предават съвсем накратко и от два значително по-късни византийски исторически извори, като хрониките на Георги Кедрин⁹ и Йоанис

⁹ Сведенията, които Геснер цитира, гласят: „Καὶ ἡ τοῦ ποτε κατὰ Ῥωμαίων ἐκπλεούσαντος ἄρχοντος τῶν Ῥῶς γαμετὶ, Ἐλγα τοῦνομα, τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἀποθανόντος παρεγένετο ἐν Κωνσταντινοπόλει. καὶ βαπτισθεῖσα καὶ προαίρεσιν εὐλκρινόυς ἐπιδεικνυμένη πίστει, ἁξίως τιμηθεῖσα τῆς προαιρέσεως ἐπ’ οἴκου ἀνέδραμε...“ (=И жена на някога отплавала против ромеите руски княз, на име Елга, когато умря нейния мъж, дойде в Константинопол; кръстена и оказала предпочитание на правата вяра, след като предпочете [моба], удостоена с висока почит тя се върна у дома си) – цитатът тук се дава според: Ioannis Scylitzæ Synopsis historiarum, Editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci: Apud Walter De Gruyter et Socios, 1973 [=Corpus fontium historiae byzantinae... Series Berolinensis... vol. V], с. 240, 77-81. Тези сведения, но и много други в книгата на византийския автор, приписвана на гръцкия историк Йоан Скилица, са вмъкнати често произволно между останалия текст, като дори тяхната последователност не е спазена и затова не могат да служат за изясняване хронологията на описаните събития, а при това и тяхната достоверност понякога е под съмнение. В дадения случай те са поместени между събития от средата на 40-те до средата на 50-те години на X век по време на самостоятелното управление на Константин VII [27 I 945 – 9 X 959] в следния ред: коронясване сина на Константин VII, Роман II, за съимператор [6 IV 945, Великден]; ликвидация на два заговора – първия в полза на сваления от престола на 16 XII 944 г. Роман I Лакапин, а втория в полза на сина му Стефан; унгарският княз Вулусудис (Булчо), пристигнал в Цариград и там „привидно“ покръстен, бива приет от Константин VII, удостоен с титлата патриций и обдарен с голяма сума пари (Моравчик установява, че посещението е станало в 952 г. – G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, с. 194, 106); скоро след него пристига в Константинопол и друг унгарски княз Гилас (Дюла), за когото също изрично се споменава, че бива покръстен и че след оказване и на него на същите почести отпътува обратно, като взима със себе си ръкоположения за унгарски епископ монах Йеротей (G. Moravcsik, пос. съч.); пристигане в Константинопол и покръстване на руската княгиня Елга (Олга); смъртта на сгодената със сина на Константин VII, Роман II, Берта-Евдокия, дъщеря на Хуго Арлски [949]; женитбата на Роман II с Теофано [956?] и войната с арабите [954-956]. Както се вижда и от тази поредица събития, те не са представени в хронологична последователност, за всички тях липсват датите им, които изглежда малко са интересували съставителя на *Σύνοψις ἱστοριῶν* и неговите редактори, попълвали текста с взети от разни места и вероятно по различно време сведения, също произволно групирани – в текста на това издание почти всички дати са поставени от редактора, като някои от тях са спорни. Повечето от изданията на *Σύνοψις ἱστοριῶν*, включително ползваното от Геснер, излязло в края на Corpus Byzantinae Historiae, Venetis: Ex Typographia Bartholomaei Javarina, 1729, предават текста според компилацията на Георги Кедрин (*Georgii Cedreni Glossarium ad eundem Cedrenum item Ioannes Scylitzes Curopalates excipiens ubi Cedrenus desinit; Nunc primum Grace editis, ex. Bibliotheca Regia*). До нас не са стигнали оригиналите нито на Скилица, нито на неговия компилатор Кедрин, а многократно преработвани преписи, изготвени най-рано в края на XII век и съответно „актуализирани“ въз основа на схващанията и представите на копистите, които продължават до XVI век да допълват и коригират текста. Това е и една от главните причини за осъществяването на критично издание на оригинала, което излиза чак в 1973 година в рамките на Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis, vol. V. Но и това „критично издание“ не решава въпросите за автентичността на извора, а само предава различни варианти на повече или по-малко обработения и манипулиран от копистите текст, украсяван с разни подробности, най-често измислени от копистите. Преди излизането на това издание най-често е ползвано Бонското издание на Корпуса от Изворите за Историята на Византия, редактирано от Йох. Бекер (*Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzæ ope ab I. Beckero suppletus et emendatus*, I-II, Bonnae 1838-1839), от което са взети извадки и за ГИБИ. За авторите на този извор вж.: Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica, I Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, II Quellen*, Berlin: Akademie-Verlag, 1958, с. 273-275; ГИБИ VI/1966, с. 198; Joh. Thurn, *Ioannes Scylitzes, Autor und Werk* в Берлинското издание на *Σύνοψις ἱστοριῶν*, с. VII-LV с подробен преглед на старата литература и Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I Philosophie-Rhetorik-Epistolographie-Geschichtsschreibung-Geographie*, München: C. H. Beck, 1978 (=Byzantinisches Handbuch, 5. Teil, 1. Band), с. 331-339. За автентичността на тези исторически извори срв. H. Hunger, *Reich der neuen Mitte, Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Köln/Graz/Wien: Verlag Styria (1965), с. 388-389 (бълг. превод: *Империя на ново средище*, София 1999): „Голямата част от гръцките ръкописи, които са се запазили до днес и предават в тяхната общност историческите свидетелства от античната и византийската литература, произлизат от XV и XVI век. Ако и някои от тях да са съставени от западни автори, лъбският дял в тази фаза от препредаването на текстовете принадлежи на емигриралите в Крит и на Запад византийци. Някои от тях са си изкарвали препитанието не само от преписване на ръкописи, но и от търговия с тях. За да направят своите донесени от Византия или придобити по някакъв друг начин кодекси по-привлекателни и по този начин да ги пробутат на пазара, когато се налагало те допълвали липсващите начални или заключителни листове, добавяли заглавия и украсителни заставки, фалшифицирали имената на авторите и понякога представяли свои измишльотини за трудове на антични автори.“ При това известният австрийски византолог проф. Х. Хунгер (1914-2000), дългогодишен председател на Австрийската академия на науките и директор на Института по Византология, е голям почитател на гръцката култура и в своите съчинения не си прави труд да разграничи истината от неистината в текста на тези „исторически извори“, като дори оставя у читателя впечатлението, че удобрява такава патриотична дейност. Подправката на историческите извори във Византия започва обаче много по-рано, около средата на XII век се изготвят официалните исторически компендиуми, като тези на Кедрин и Скилица, а по-старите се унищожават, но и новоизработените текстове продължават да се допълват и украсяват с всевъзможни съчинени подробности, нямащи нищо общо с истината.

Зонара¹⁰, чиято достоверност той поставя под въпрос¹¹. Но Геснер отбелязва в своето научно съобщение и името на свещеника Григорий, споменат многократно в разказа на Константин Багренородни за приемите в чест на великата княгиня Олга като член на нейната свита, очевидно съветник, чието присъствие затвърдява у него убеждението, че тя трябва да е била вече християнка, преди да дойде в Цариград.

Геснер използва случая, за да направи някои паралели между руската и германската история и да каже няколко ласкателни думи за могъщата императрица на Русия, Елисавета I¹²: „Смелата и решителна постъпка на великата киевска княгиня Олга и нейното високо самочувствие, като представителка на своята родина, прави силно впечатление на читателя – макар и по онова време тази нейна родина да представлява на картата само тясна ивица земя около Днепър и не може да се сравнява с величието на огромната съвременна Русия, израснала от земята на предците. Но също така и скромните размери на владенията на графове от Бранденбург и Хоенцолерн не могат да предскажат въздигането на Хабсбургската гържава на императрица Терезия и на пруското кралство на Фридрих III. При едните и при другите внимателният читател ще съзре мъдростта на Божията Промисъл, която прави възможно от едва забележимите желъгчета да израснат величествени гъбове“.

Още преди текстът от студията на Геснер да излезе в печатно издание, в майския брой за 1755 година от месечния бюлетин на Императорската Руска академия на науките, *Ежемесячные сочинения къ пользѣ и увеселенію служащіе*, е отпечатана без подпис редакционна статия-отговор на заключенията на Геснер, под заглавие *Сумнительства касающіеся до российскія исторіи* (*Умвания отнасящи се до руската история*).¹³ А със своето изложение тя много ни напомня на уводните статии в съветския партийен официоз, които бяхме свикнали да четем в продължение на много десетилетия през неотдавна изминалия XX век. И това ни убеждава, че четвърт хилядолетие е твърде кратък срок за извършването на някакви промени в политиката, както и в обичаите и маниерите на определени висши слоеве в руската страна. Наистина, в тази редакционна статия се спазва от приличие добрият тон, възприет от дипломатията, но това не ни пречи да забележим раздразнението, причинено от заключенията на германския историк, поставил под съмнение доказателната стойност на руските летописи, което за всеки руснак придобива значението на светотатство. На руския читател се обръща внимание върху три точки, по които изводите на германския историк се отличават от възприетите в руската историография и агиография данни: 1. Годината на пътуването на великата княгиня Олга, която Геснер извежда от данните в *Книгата за церемониите* и определя като 946; 2. Германският историк поставя под въпрос изобщо покръстването на Олга в Цариград, като се обосновава, че това събитие не е отразено в книгата на византийския император и 3. Присъствието на един свещеник на име Григорий на приемите в двореца като член на делегацията, която съпровожда великата киевска княгиня, германският историк тълкува като доказателство, че тя трябва да е била християнка още преди нейното идване в Цариград – а че Олга е била покръстена в Цариград и че неин кръстник бил дори самият византийски император, твърдят според него само руските историци. В края на тази статия-отговор се вменява като почетно задължение на руските изследователи да последват предложението на автора да изследват внимателно обстоятелствата, свързани с посещението на великата киевска княгиня Олга и установят доколко вярно те са могли да бъдат отразени в руските и византийските извори, като отстранят всички съмнения, породени от разликата в техните твърдения. Накрая там се казва: „Тъй като за значението за руската история на събитията, свързани с това пътуване на великата киевска княгиня, както и за нуждата те да бъдат най-внимателно изследвани, ние сме единодушни с г-н. Геснер, нашето списание е готово да даде възможност на всички любители на историята да споделят с нас тяхното мнение, а от наша страна ние ще се погрижим да запознаем научния свят с резултатите от изследванията и то не само като доказателство за нашата признателност към вниманието на университета в Гьотинген, но

¹⁰ Византийският автор Йоанис Зонара, живял през първата половина на XII век, повтаря в съкратен вид сведението от компилациите на Кедрин/Скилица. За автентичността на известията в неговата *Εἰρημική ἱστορίων* важи същото, както за неговите източници в предишната бележка, с разлика само, че неговите сведения се приемат от съвременната историография още по-резервирано, защото той не разполагал с други източници, освен отдавна известните, предавайки ги буквално. За него вж. също G. Moravcsik, пос. съч., с. 344-348 и ГИБИ VII/1968, с. 149 и сл.

¹¹ Резервираното отношение на Геснер и – както ще видим по-късно – на Тунман, е напълно оправдано – за разлика от отношението на болшинството византолози от XVIII до XX век, които приемат за чиста истина всяко твърдение, на тези извори, независимо дали то намира поддръжка от други източници.

¹² Това е императрица Елисавета I Петровна (1741-1762), дъщеря на Петър Първи.

¹³ Стр. 399-403. Немския превод на статията Геснер прилага след текста на неговото научно съобщение в посоченото по-горе издание: *Kleine Deutsche Schriften*, с. 179-184. Руското периодично издание, излизащо като официален орган на Императорската Руска Академия на науките, се редактира от проф. Герхард Фридрих Мюлер / Фьодор Иванович Миллер – вж. по-горе, бел. 6. Думата *сумнительства* тук е преведена по смисъл – такава дума в руския език няма и тя тук е употребена очевидно за първи и последен път. Нейният неруски *creator* по всяка вероятност я е извел от глагола *сумничить* (умувам), без да знае как се образуват в руския език отглаголни съществителни.

и като свидетелство за нашето усърдие да подкрепим усилията в полза на всеобщото благо. Но навярно също е нужно да установим дали не са необходими и известни уточнявания в описаната от св. Нестор история от времето на великата княгиня Олга? Например: Той определя времето на нейното бракосъчетание с великия княз Игор в годината от сътворението на света 6412 и от Р. Хр. 904, а раждането на неговия син, великия княз Светослав, не може да е станало преди 942 година, понеже при годината, в която Игор бива убит, 945, Нестор съобщава, че неговият син Светослав бил малко дете, а при годината 963 съобщава, че Светослав е станал пълнолетен. Но св. Нестор твърди също и че при кръщението на великата княгиня Олга, което било станало в 955 година, заради нейната красота византийският император искал да я вземе за съпруга. Как е възможно това, след като тя била встъпила в брак през 904 година?¹⁴

Научното съобщение на проф. Геснер и отговорът на Императорската Руска академия на науките откриват една дискусия, която по своята трайност и по обхвата си, няма равна в съвременната историография – през следващите 250 години ще излязат над 200 публикации, които разглеждат пряко или косвено обстоятелствата, свързани с пътуването на великата княгиня Олга и двата приема в двореца на византийските императори. Ще бъдат проучени най-щателно всички подробности във връзка с участниците не само в приемите в чест на руската княгиня, но и на останалите приеми в двореца на византийските императори, състояли се преди и след приемите на 9 септември и 17 октомври 946 година. Ще се проследи и уточни тяхната генеалогия – а това засяга на първо място някои от членовете на императорското семейство, чиито имена в текста не се дават, а само се споменава родствената им връзка.¹⁵ Само на това проучване ще бъдат посветени повече от половината публикации, някои от които излезли едва през последните десетилетия. Внимателно ще бъдат изследвани обстоятелствата във връзка с другите приеми, предшестващи приемите в чест на Олга, чиято година, обозначена в *Книгата на церемониите* с четвърти индикт, отговарящ на 946 година, ще бъде потвърдена.¹⁶ И изследователите ще се върнат накрая към отправната точка на спора – или по-точно към първата от трите точки, които представителят на Императорската Руска академия на науките счита за изискващи ново проучване и уточняване – защото направената от германския изследовател корекция в датите на пътуването и на приемите ще бъде възприета чак след тези последни публикации.

Но годината на пътуването е само една от трите точки, изискващи уточняване. Другите две точки засягат въпросите кога Олга е била покръстена и каква е била функцията на придружаващия я в нейната свита свещеник Григорий, т.е. кой е бил той и с каква цел е съпровождал княгинята. И тези два въпроса остават досега неизяснени и открити за съвременната руска историография – въпреки, че и по тях ще бъдат предложени от някои изследователи напълно убедителни решения. Но тези решения няма да удовлетворяват определени кръгове между спорещите страни, които ще се погрижат със средства чужди на науката те да не се възприемат и дори да бъдат скрити от обществеността.

Продължилата четвърт хилядолетие дискусия има освен своята рекордна трайност и своя ненадминат брой участници още няколко немаловажни особености. Първата от тях е обстоятелството, че нито поставилото нейното начало научно съобщение на известния германски учен, както и резултатът от неговите изследвания, нито статията-отговор на върховната руска научна инстанция, формулирала с най-голяма прецизност рамките и насоките на бъдещите проучвания, не се обявяват или цитират в нито една от стотиците публикации, които ще се занимават 250 години с тези три въпроса. А втората особеност е, че немалък брой от участниците в дискусията знаят много добре, че не застъпват истината – която при това им е известна – като се стремят да я оборят с всички възможни и невъзможни средства.

В средата на XVII век, когато Геснер изнася своето научно съобщение, не само широката общественост, но и специалистите-историци в Русия и Западна Европа, познават много малко старата руска история и руските исторически извори. Единственото нещо, което се знае за тези извори, е, че според агиографската традиция монахът от Киево-Печерската лавра Нестор, живял през втората половина на XI век, бил написал летопис, поради което руската църква го канонизирала като „преподобния Нестор-Летописец“. Оригиналът от неговия летопис не е стигнал до нас, а само някои ръкописни сборници,

¹⁴ *Ежемесячные сочинения къ пользѣ и увеселенію служащѣе*, I/1755, с. 399-403.

¹⁵ Намирам за излишно да спомена тук поотделно всички публикации по тази тема; те се дават в общата библиография към изследването ми, а изследванията във връзка с проблемите относно членовете на императорското семейство, присъствали на приемите, се посочват от авторите на последните статии по тези въпроси: F. Tinnfeld, *Die russische Fürstin Ol'ga bei Konstantin VII. und das Problem der «purpurborenen Kinder»* (Russia Mediaevalis, 1987. VI, 1), L. Müller, *Die Erzählung der «Nestorchronik» über die Taufe Ol'gas* (Zeitschrift für Slawistik, 1988. Vol. 33, N° 6) и Г. Г. Литаврин, *Дипломатия русской княгини Ольги в сщ. Византия, Болгария, Древняя Русь*, Санктпетербург: Алетея, 2000, с. 154-190.

¹⁶ Виж последното изследване по този въпрос: John F. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Introduction, Edition, Translation and Commentary, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften: 1990 (=Corpus fontium historiae byzantinae, Series Vindobonensis, XXVIII), с. 274 с библ.

съставени след средата на XV и главно в XVI век, се позовават на него като автор на летописната история, излагаща най-далечното минало на русите. Тази част от руските летописни сборници, към която впоследствие се прибавят много други летописни версии, създавани в различни региони на руските земи, се е запазила в сравнително малко отличаващи се помежду си варианти под заглавието *Повѣсть временныхъ лѣтъ* (*Разказ за изминалите години*), изведено от началните думи на летописния разказ. Тук трябва изрично да се подчертае, че както ще стане известно едва в началото на XIX век, най-старият запазен до сега препис на руски летописен сборник, съдържащ и този летописен разказ, така нареченият *Лаврентиевски летопис* от 1377 година, не споменава никъде името на летописеца Нестор, а в неговите заключителни думи се отбелязва, че е *написан от игумена на Видубицкия манастир в Киев Силвестър в 1114/1115 година* – тази приписка се съдържа и в други преписи от XV и XVI век и за нейната автентичност не съществуват никакви съмнения, докато името на Нестор се съобщава само на някои късни преписи, при които не може да се установи доколко традицията, според която то се споменава в тях, има своите исторически основания. Въпреки това, името на Нестор ще продължи да се свързва с авторството на летописния разказ чак до последно време – ще го видим като утвърдено за автора при всички оригинални и преводни издания на *Повѣсть временныхъ лѣтъ* в Русия и в другите страни. И опиращата се на „традицията“ историография ще го защитава със всички средства, с които разполага, въпреки противоречията, които по този начин ще възникнат при изследванията през следващите два века.

* * *

През десетилетията, последвали научното съобщение на Геснер и отговора на Императорската руска академия на науките чак до началото на XIX век, нито един руски изследовател няма да се отзове на апела на анонимния му автор, за чиято идентичност могат да се правят само предположения, но чиято принадлежност към висшите дворцови кръгове е несъмнена. В единствената книга, посветена на руската история, написана в Русия през последвалите този апел шест десетилетия¹⁷, нейният автор, Ломоносов, сам член на ръководството на Академията, не показва ни най-малко желание да даде своя принос по решаването на спорните въпроси относно пътуването на Олга и най-благоговейно повтаря думите на „летописеца Нестор“, пренасяйки дори това пътуване в управлението на сина ѝ Светослав – макар и в духа на анонимната статия в органа на Академията да се изказва скептично за „любовта на гръцкия цар към Олга“.¹⁸

Непосредственото участие на руските дворцови кръгове в цялата проблематика, свързана с руската история и нейните извори и по-специално с руския летописен сборник, известен под заглавието *Повѣсть временныхъ лѣтъ* и неговите преписи, затруднява участието на външни лица при решаването на проблемите на руската историческа наука. За разлика от съвременната руска и международна общественост, за която тази проблематика не е позната, на някои кръгове от руската интелигенция от XVIII и XIX век тя не е била непозната. Не е останал за нея в тайна указът, издаден от Петър Първи (1672-1725) на 16 февруари 1722 година,¹⁹ с който се задължават всички църковни и манастирски библиотеки да предадат в двореца под заплахата с най-строгото наказание при неспазване на царската заповед всички притежавани от тях ръкописи с историческо съдържание, като по такъв начин се установява един вид императорски монопол по всички въпроси на историята. За събирането и съхранението на тези ръкописи се учредява особена институция, чиято дейност се обявява за държавна тайна. Поводът за издаването на този указ е т. нар.

¹⁷ *Древняя Российская Исторія от начала Россійскаго народа до кончины великаго князя Ярослава первого или до 1054 года*, сочиненная Михайлом Ломоносовым, статским советником, профессором химіи и членом Санкт-Петербургской Императорской и Королевской Шведской Академій Наук, С.-Петербургъ, 1766 (=М.В. Ломоносов, *Полное Собрание Сочинений*, т. 6, Москва/Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1952).

¹⁸ „...Ольга, видя довольные опыты способности своего сына ко владенію Россійскимъ государством, склонилась желанием к покою, в котором пребывая, рассмотрела разность нравов между идолопоклонниками и христианами, которых уже было в Киеве немало после крещения россиян во время несчастливаго Оскольдова и Дирова похода к Царю-граду. Итак, поручив великое княжение Святославу, единственно обратила мысли к христианскому закону, в котором больше человечества и просвещения усмотрела, нежели в варварскомъ прежнемъ невежестве. Сим подвигнута, достигаетъ Константинова града, открываетъ свое желание царю и патриарху и святымъ крещениемъ сочетавается Христовой Церкви, преименовавшись Еленою. Маловероятное обстоятельство при крещении сея государыни повествуетъ Нестор, то есть о пленении любовью греческаго царя к Ольге, и что онъ перехищенъ ею былъ пріятіемъ от купели, дабы после не могъ требовать какъ восприимникъ с нею супружества. Ежели сие было подлинно, то много верить мы должны: первое, что Ольга, после сочетания с Игоремъ проживъ пятьдесятъ два года, могла еще прельститься царя красотою; второе, что царь греческій и его бояре такие невежды и толь недогадливы и, словомъ, простаки были больше, нежели древляне, затемъ что о ближнемъ кумовствѣ, супружествѣ препятствующемъ, не могли вспомнить.“

¹⁹ Вж. *August Ludwig Schlözers öffentliches und Privat-Leben...* (вж. бел. 6), с. 63 (58 в рус. изд.), където Шльоцер посочва източника: *Собрание указовъ имп. Петра I*, С.-Петербургъ: при Академіи, 1739, IV, с. 33. За началото на руската „историография“ срв. също бележките на Ключевски за началото на руската историография, публикувани чак през 1983 година: В. О. Ключевский, *Неопубликованные произведения*, Москва: Наука, 1983, с. 124-129; 187-196.

Радзивилловски летопис – богато илюстриран препис от XVI век на *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, който до Седемгодишната война се съхранява в Кьонигсберг, и с чието съдържание Петър Първи се запознава по време на своето пребиваване в града през 1713 година. Той незабавно поръчва изготвянето на копие от ръкописа, а по време на руската окупация на Кьонигсберг (1756-1763) ръкописът се обсебва от руските войски и като се обявява за военна плячка, бива отнесен в Санктпетербург, където постъпва в сейфа на Императорската Руска академия на науките. От ръкописа се подменят два листа – именно съдържащите „изворните данни“ за обосноваването на т. нар. „Норманска теория“, но по твърде несръчен начин, така че тази фалшификация (извършена при това с различен почерк и върху хартия с различен воден знак) се забелязва дори и след „реставрацията“ му, предшествваща отпечатването във факсимиле вече през 1995 година.²⁰ От така „обработения“ ръкопис в 1767 година се прави печатно издание, съдържащо и други „поправки“, които ще бъдат забелязани още при първото негово черно-бяло факсимилно издание от 1902 година, но и тогава, както при второто, вече цветно факсимиле, няма да бъдат коментирани в научните изследвания. А изданието от 1767 година ще бъде използвано дълго време от руските и чуждите изследователи като автентично.

Когато в началото на 1730-те години видният руски общественик и учен Василий Никитич Татищев (1686-1750) решава да напише История на Русия и започва подготовката на своя проект, той се обръща към Дворцовата канцелария с молба да му бъдат дадени на разположение изворни материали за руската история, включително ръкописни летописи, на него му предоставят фалшифициран препис от *Радзивилловския летопис*, но Татищев отказва да го използва и заявява, че това е фалшификат, а той самият притежава автентични летописи. Малко след това той изпада в немилост, срещу него се завежда съдебен процес, а къщата му, където се предполага, че е държал и своите ръкописи, бива подпалена и изгаря. Татищев успява да завърши своята История преди да умре, но отпечатването се забавя с 30 години, неговият текст е силно съкратен и преработен, а ръкописът му изчезва. При академичното съветско издание е използван неавторизиран препис, но бележките към това издание са много ценни, понеже съдържат и важни подробности от историята на Татищев и неговите изследвания.²¹

На апела на представителя на Императорската руска академия на науките се отзовава единствен германският историк Аугуст Лудвиг фон Шльоцер²², който от 1761 до 1767 година е в Русия, отначало в качеството на научен сътрудник на официалния историограф при Императорската Академия Г.Ф.Мюлер и редактор при издаването на руските летописи. След конфликт с Мюлер и Ломоносов, в 1764 година на него бива забранен достъпа до руските ръкописни летописи от тайния архив на Академията, но в началото на 1765 година получава внезапно подкрепата на Екатерина Велика. Тя отстранява от длъжността историограф главния му враг и съперник Мюлер, когото изпраща в Москва за директор на сиропиталище (!?), а малко подир това назначава за директор на Тайния архив на Министерството на външните работи, също в Москва, където до революцията в 1917 година се съхраняват всички тайни документи на руската политика и дипломация, преминали след това към Централния руски държавен архив, без да станат достояние на обществеността до днес. На 4 IV 1765 година умира Ломоносов – главният противник на публикуването на руските летописи застъпващ становището, че те не трябва да се публикуват от чужденци и без щателна редакция, която да отстрани от текста всички неблагоприятни за руските владетели и за руския народ сведения. Още преди идването на Шльоцер в Русия, между Ломоносов и Мюлер произлиза голям конфликт. В един свой публичен доклад през 1749 година Мюлер, вместо да представи събития, прославящи руския народ, набляга върху случаите, при които руските врагове многократно са им нанасяли поражения, а

²⁰ *Радзивилловская летопись*, Факсимильное издание, Санктпетербург: Глаголь, 1995. Срв. също *Радзивилловская летопись – Полное собрание русских летописей*, том 38, Ленинград: Наука, 1989. В предговора към това издание се съобщава, че то било подготвено и редактирано от М. Присьолков още през 1930-те години, но неговият ръкопис се бил загубил, а подир пет десетилетия се намерил отново, обаче без предговора с текста на изследването му. Датировката на ръкописа е според водните знаци на хартията, отговарящи за емисии от края на XV и XVIII век (!!).

²¹ В. Н. Татищев, *История Российская*, I-VII, Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1962-1966.

²² August Ludwig von Schlözer (1735-1809) – посещава университетите в Упсала, Витенберг и Гьотинген (1753-1761), като изучава различни специалности, между другото история, медицина и арабистика, но без да промовира. Главната му цел е участие в научна експедиция в Ориента и с надежда да се снабди с финансови средства за нея отива през 1861 година в Русия, от 1765 до 1767 е редовен професор впо история и действителен член на Имп. Руска академия в Петербург, в 1767 година се завръща в Гьотинген където до края на живота си оглавява катедра по славистика, като основател на тази специалност в Германия и същевременно издава голям брой научни трудове в областта на историята, вкл. петтомно издание на руските летописи в немски превод (вж. по-долу). За него вж.: Л.В. Черепнин, *Отечественные историки XVIII-XX вв.*, Москва, 1984. с. 45-73 (с библ.); Август Людвиг Шлөцер, в *Историки России. XVIII – начало XX века*. Москва, 1996. с. 61-75; F. Frensdorff, *A.L.Schlözer in Allgemeine deutsche Biographie*, Bd. 31, Leipzig, 1890, с. 567-600, както и посочената в бел. 6 негова автобиография.

това, според Ломоносов и още двама други действителни членове на Императорската Руска Академия, не трябва да се допуска.²³ На Мюлер биват отнети титлата му на историограф и членството в Академията, той е понижен от редовен професор в асистент, като заплатата му се намалява от 2000 на 380 рубли. Малко по-късно обаче, по височайше нареждане – очевидно с решението на императрица Елисавета I – той е възстановен на двата поста и получава отново професорската катедра, но отношенията му с Ломоносов остават до края напрегнати. Това не пречи обаче на двамата да се съюзяват срещу Шльоцер, за да предотвратят публикуването на руските летописи от него – макар Мюлер и Ломоносов в действията им срещу Шльоцер да са ръководени от различни подбуди.²⁴

С намесата си в спора относно Шльоцер, Екатерина Велика открива нова глава в руската историография. Тя продължава политическата линия на Петър Първи, но знае по-добре от него, че за провеждането на тази линия не е достатъчен императорският монопол върху историята, но са нужни и хора, способни да го упражняват и да действат съобразно интересите на руската корона. Такива хора не са нито посредственият и недоучен Мюлер, нито голословният патриот Ломоносов, на когото липсва и специално образование по история, и познаването на чужди езици – заедно със специалната литература по въпросите на историята. Когато Шльоцер представя пред Академията три варианта за своята бъдеща дейност в Русия, Екатерина разбира, че той е човекът, нужен за осъществяването на нейните идеи. Тя отначало дава съгласието си за втория вариант, представен от Шльоцер, според който той се задължава да публикува в Гьотинген научно издание на руската летописна поема, но още на следващия ден нарежда на секретаря на Академията да даде на Шльоцер да подпише договор при съвършено нови условия, според които той се задължава да поеме за пет години без отлъчване от мястото си и професорска катедра в Петербургската академия, като му се съобщава, че тези условия не представляват база за пазарлъци, а той трябва да ги приеме без всякакви уговорки. След две години обаче, в 1767 година, Шльоцер ще бъде освободен от това задължение и на него ще му бъде разрешено да замине за Гьотинген и приеме професорската катедра в тамошния университет с позволенieto да изнесе копия от ръкописите и със задължението да пристъпи към тяхната научна публикация, която ще продължи четири десетилетия и с която той ще утвърди в науката митологизирането им, продължено през следващите два века от неговите наследници на катедрата.²⁵

След отстраняването на Мюлер и смъртта на Ломоносов, Шльоцер вече има възможност като професор по история в Петербургската Академия безпрепятствено да се заеме с проучването и издаването на руските летописи. Той снима копия от четири ръкописни версии на руския летописен сборник и използва следващите две години, за да събере още материали. След завръщането си в Гьотинген започва подготовката за тяхното издаване, като преди това поема задължение пред Петербургската Академия да представя там преди публикациите си своите ръкописи за одобрение.²⁶ В 1768 година излиза неговата програма за издаването на летописите,²⁷ където той поставя рамките и задачите на своите предстоящи изследвания – подобна програма вече е представил в много по-сбита

²³ По думите на Ломоносов, Мюлер „ни одного случая не показал к славе российскаго народа, но только упомянул о том больше, что к бесславию служить может, а именно: как их многократно разбивали в сражениях, где грабежом, огнем и мечом пустошили и у царей их сокровища грабили. А напоследок удивления достойно, с какой неосторожностью употребил экспрессию, что скандинавы победоносным своим оружием благополучно себе всю Россию покорили“. Изискванията, които се предявяват пред заемащия длъжността историограф, са изложени в становището на Академичния съвет от 10 XI 1747 година: „Понеже сочинение русской истории и географии требует того, что российкой истории состояние внутреннее не закрыто было пред тѣмъ, кто долженъ подлинныя, для истории и географии касающіяся извѣстія описать, того ради надлежитъ къ сѣму дѣлу употребить *природнаго российскаго и вѣрнопогоданнаго челоуѣка*, котораго опредѣлить бы при Академіи надлежало историографомъ российскаго государства...“ – цитирано по П.П.Пекарский, *Исторія Академіи Наукъ* I, С.-Петербургъ, 1873, с. 345-346, 359, II, с. 423 и сл.

²⁴ В редакционните бележки към руския превод на мемоарите на Шльоцер (вж. бел. 6), с. 203-205, е даден пълния текст на становището на Мюлер по отношение на Шльоцер в писмо до Академията от юни 1764 година, където той настоява изворите за руската история да бъдат официално обявени за държавна тайна, което би довело до съдебна отговорност при публикуването им и осъждане за държавна измяна. В същото време обаче Мюлер сам подготвя публикация на руските исторически извори в Гьотинген и води съответни преговори с тамошния университет.

²⁵ Пълната документация, свързана с дейността на Шльоцер в Академията, включително преписката относно неговото назначение, е запазена в архива на Академията, като голяма част от тези материали са публикувани заедно с превода на неговите мемоари (вж. бел. 6).

²⁶ Тези събития се представят контroversно в историографията – срв. напр. биографията на Мюлер от Бюшинг (вж. по-горе, бел. 6) и мемоарите на Шльоцер (пак там). Към руския превод на последните обаче е приложен и текста на много документи от архивите, които в повечето случаи потвърждават сведенията на Шльоцер. Там се дава също и пълният текст от неговото предложение към Академията за контрол върху публикациите му, което условие той очевидно спазва до завършването на своя труд.

²⁷ A.L.Schlözer, *Probe Russischer Annalen*, Bremen-Göttingen: Förster, 1768.

форма преди това и пред Императорската Руска Академия в Санктпетербург.²⁸ В тази своя програма той заявява най-тържествено, че за разлика от своите предшественици ще пише само установената след неговите най-щателни проверки истина, дори с цената на някои установени вече в науката, но недоказуеми сведения и с риска да намали чувствително обема на своите трудове.²⁹

Още в първата си публикация след обнародването на тази своя програма, в която се засяга отчасти и руската история,³⁰ Шльоцер предава без коментarii фантастичния разказ на „руския летописец“ за посещението на Олга в Цариград **през 955 (!) година**. С това предизвиква репликите на по туй време едва 26-годишния професор по риторика и философия в университета Хале Йохан Тунман, който в две свои публикации също се спира върху посещението на Олга в Цариград, като застъпва, подобно на Геснер (чието име не цитира!), тезата за 946 година, подкрепяйки я и с други доказателства, които извлича от *Книгата за церемониите* – тези негови доказателства засягат дотогава неуточнената дата на коронарването на Роман II, син и съимператор на Константин VII, а и неговата корекция ще бъде дълго оспорвана (без да се съобщава името му!), но накрая също ще се възприеме от историографията.³¹ На многословните, но недостоверни „свидетелства“ на Кедрин, Скилица и Зонара, Тунман противопоставя мълчанието на Константин VII относно „кръщенiето“ на Олга, като заявява, че въпросите на историографията не се решават по демократичен път с прилагане принципа на мнозинството и дава своя станал впоследствие прочут цитат: „Големият брой на свидетелите не доказва техните сведения – Александър [Македонски] никога не е минавал през Каспийската порта и не е построил Кавказката стена, ако и гърците, индийците, римляните, сирийците, арабите и германците да твърдят това.“ И рекапитулира: „Колкото сигурна е годината 946, толкова очевидна е неточната хронология на Нестор, което се вижда и при датирането на грузите събития, като първото нападение на русите срещу Константинопол, двойното покръстване на българите и пр. Един критичен историк може твърде малко да се обляга на тази негова хронология.“

²⁸ *Periculum antiquitatis graecis colustratae luminibus* в Сборникъ Отдѣленія ... (вж. бел. 6), XIII/1875, с. 393-418.

²⁹ Стр. 51-52: „Man verzeihe mir, daß ich mehr niederreisse, als baue, mehr zweifle, als entscheide, mehr Fabeln ausmerze, als Wahrheiten fest setze – Prima lex historiae, NE QUID FALSI DICAT. Ich will lieber unwissend seyn, als betrogen werden: und ist dem Reiche der Wissenschaften an einem besiegteten Irrthum nicht eben so viel an einer errungenen Wahrheit gelegen? Die Geschichte der Slavischen so wie fast aller Nordischen Völker, ist mit einer Menge nichtswürdiger Fabeln durchwebt. Ich sah die Fehler meiner Vorgänger, und suchte ihnen auszuweichen. Verwegen und unstät irret ihr Blick in den düsteren Gegenden jenseit der Annalen herum: Ein schwacher Strahl von Wahrheit, ein Schatten von Geschichte, ein gleichlautender Schall, nimmt sie ein: sie dünken sich kenntliche Gegenstände zu sehen, wo ich kaum wirkliche finde; und an Sätze, denen noch vieles fehlt, nur um wahrscheinlich zu heissen, schliessen sie eine unübersehbare Kette von Soriten an, die von Magog bis an ihre Helden reicht. Wie gerne wollte ich so wie sie meine Russische Geschichte anfangen: Als Noa aus dem Rasten gieng ec.! Wie gerne möchte ich wie Dalin an ihre Spitze setzen: Rußland stund noch unter Wasser ec.! Wie gerne wollte ich einen Quartanten de Russorum majoribus ab Orbe Conditio ad annum Christi 559, wie Martin Hanke von den Schlesiern schreiben! Allein, ich widerhole es, ich will lieber unwissend seyn, als betrogen werden; und eine kurze Geschichte von 600 Jahren voll Wahrheit kommt mir immer um ein gut Theil schätzbarer, als eine lange von 3000 Jahren voll Fabeln vor. Laßt Folianten dadurch zu Taschenbücheln zusammen schwinden; es sei darum, und die Wahrheit behaupte ihre Rechte. Dichtet, erfindet, träumet, schreibt Romane; aber nennt es auch ROMANE: der Name der GESCHICHTE ist heilig, entweiht ihn nicht. Jede Wissenschaft, folglich auch jede Geschichte, hat ihre Irrtümer, ihre Meinungen, und ihre Wahrheiten. Verbanet die ersten ohne Barmherzigkeit, wenn sie erweislich solche sind; erhaltet die zweiten mit Achtung, wenn sie mehr als vorübergehende Einfälle eines Hypothesenmachers sind; allein sondert sie von den dritten sorgfältig und so lange ab, bis überwiegende Gründe sie von der Wahrscheinlichkeit auf die Stufe der Gewißheit erheben.“ Това *credo* на автора отговаря тъй точно на основните принципи на историческата наука и е тъй красиво формулирано, че един от най-бележитите съвременни изследователи на староруската писменост, д-р Френсис Томсън, взима неговите заключителни думи като мото за своето изследване в тази област, студията *The Bulgarian Contribution to the Reception of Byzantine Culture in Kievan Rus': the Myths and the Enigma* (Harvard Ukrainian Studies 12-13/1988-89, с. 214-261), с която от своя страна открива ожесточен спор между колегите си и става главен прицел на нападите на светските автори. Но първият, който ще изневери по всички линии на цитираното тук *credo* е неговият автор, който през четирите десетилетия, последвали тази негова публикация ще допринесе като никой преди него и малцина след него за митологизирането и установяването в историографията на измислици без никакви основания, противоречащи на всички принципи на науката и на разума.

³⁰ A.L.Schlözer, *Allgemeine Nordische Geschichte*. Aus den neuesten und besten Nordischen Schriftstellern und nach eigenen Untersuchungen beschrieben und als eine geographische und historische Einleitung zur richtigen Kenntnis aller skandinavischen, finnischen, slavischen, lettischen und sibirischen Völker, besonders im alten und mittleren Zeiten, Halle: bey Johann Justinus Gebauer, 1771, с. 222.

³¹ J. Thunmann, *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker*, Berlin: im Verlag der Buchhandlung der Realschule, 1772 (Repr. Hamburg, 1976 =Linguarum Minorum Documenta Historiographica, hrg. v. H. Haarmann, 3), с. 13-214 и *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig: Crusius, 1774, с. 390-406. Независимо от високите научни достойнства у историческите изследвания на Тунман, особено значение за съвременната историография имат неговите изследвания върху етническия произход на населяващите Югоизточна Европа народи и техните езици, като доказва тяхната старожитност, противопоставяйки се на възприетите от науката възгледи на Йохан Готфрид Хердер (1744-1803), според когото тези народи представлявали безразборна сбирщина от късни заселници, сред които от първоначалния субстракт не се е запазило нищо. Със своите изследвания в тази област Тунман поставя началото на науката за старите езици, която в последно време измества измислената от германските филолози хипотеза за „индогерманските езици“, „възникнали някъде в Централна Азия и пренесени от германските племена в Централна Европа“. За значението на Тунман вж. преди всичко: Johann August Eberhard, *Lobschrift auf Herrn Johann Thunmann, Prof. der Weltweisheit und Beredsamkeit der Universität zu Halle*, Halle, 1779; Harald Haarmann, *Die Beziehung des Historikers J. Thunmann zur Romanistik*, в: J. Thunmann, *Über die Geschichte und Sprache der Albanen und der Wlachen*, Nachdruck der Ausgabe von 1774, Hamburg, 1976, с. 6-20; Norbert Reiter, *Alte Relikte in Balkansprachen (Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, hrg. v. Bern. Hänsel = Südosteuropa Jahrbuch im Namen der Südosteuropa-Gesellschaft hrg. v. Walter Althammer, Bd. 17, Berlin, 1987, с. 69-84).

Шльоцер от своя страна невъзмутимо продължава да поддържа „автентичността и верността“ на руските летописи през четирите десетилетия, които посвещава на тяхното изследване, като спазва поетото пред императрицата и академията свое задължение. В последния, пети том, излязъл в 1809 година малко преди смъртта му, той обосновава своята последователност с думите: „въпросите на математиката и календара не са моя специалност“.³² И получава в Русия най-блестящи отзиви за своя дългогодишен труд, като бива въведен от внука на Екатерина Велика, руския император Александър I, в дворянското съсловие – от чиито облаги, поради смъртта си, настъпила малко подир това, сам той няма да има възможност да се възползва. А малко по-горе цитираните негови думи ще бъдат безрезервно възприети от руските му колеги като основен принцип при решаването (или по-точно *нерешаването*) на проблемите с хронологията.

* * *

Липсата на интерес у руските историци към проблематиката, свързана с посещението на вел. княгиня Олга в Цариград ще принуди Екатерина Велика да натовари своя главен научен съветник и сътрудник Евгений Булгар,³³ да напише научно обосновано изследване³⁴, което да подкрепи автентичността на руските летописи. В обширното си изложение, обосноваващо се на всички, известни по това време данни от историческите извори относно пътуването и покръстването на Олга, Булгар иска да зашемети читателя с многобройните „доказателства“ и „свидетелски показания“, които представя в своята книга. А туй противоречи на цитираната по-горе мисъл на Йохан Тунман, според която броят на свидетелите не е решаващ за установяването на историческата истина – също както е лишена от достоверност и многократно приповтаряната „църковна традиция“, за която изследователите през следващите два века ще се съгласят, че не е по-стара от XVI век. А дори най-беглият поглед върху „историческите свидетелства“, представени от него, ще бъде достатъчен на читателя да се увери в липсата на доказателствена стойност у тях: непосредствените свидетели на събитията, към които трябва да се причислят не само императорът Константин Багренородни, но и всички останали съвременни гръцки, сирийски и арабски историци, които са имали достатъчно възможности да опишат събитията или поне да ги споменат в своите исторически трудове, не съобщават нищо за тях, а за свидетели се представят автори, живели най-малко век и половина след събитията и произхождащи от различни среди и страни, като някои от тях дори смесват имената на византийския император и патриарха с други имена. Но авторът на изследването се позовава и на името на „бележития съвременен лайпцигски историк Йохан Райсе“³⁵, под чиято редакция излиза книгата на Константин Багренородни, без да спомене, че този изследовател предава годината на пътуването на Олга въз основа на същия разказ на съмнителния „руски летописец“ от издаваната от Мюлер/Милер „Руска историческа библиотека“, цитиран и от Геснер в научното му съобщение, но съвсем не като пример за научна достоверност и автентичност. Ако и изследването на Булгар също да остава настрана от вниманието на участниците в дискусиата през последвалите два века, то за първи път показва и другата алтернативна дата, възможна за посещението на Олга в Цариград, при която дните на седмицата и на месеца повтарят ситуацията от 946 година, а именно 957 година – макар и тя да не отговаря на четвъртия индикт. За да наложи тази година, Евгений Булгар допуска, че в преписа четвъртият индикт е даден погрешно вместо четиринадесети – изпуснат е знакът „ι“, отбелязващ десетницата. Но и тази поправка е недопустима, понеже за годината на събитията, свързани с приемането на делегацията от Тарсос, предшестваща приемите в чест на Олга, не може да се спори.³⁶ Въпреки това годината 957 ще бъде възприета от болшинството изследователи, но в последните години ще бъде отхвърлена.

³² „Mathematisches Kalenderwesen ist nicht mein Fach“ – A. L. von Schlözer, *Nestor. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grund Sprache verglichen, von SchreibFehlern und Interpolationen möglichst gereinigt, erklärt, und übersetzt*, 5. Teil, Die heil. Olga, Reichsverwalterin, der IV^{te} Großfürst Sviatoslav und der V Jaropolk, zus. v. J. 945 bis 980, Göttingen, 1809, с. 105. За определяне годината на посещението на Олга в Цариград не са нужни сложни изчисления с помощта на висшата математика, понеже още от XVII век има многобройни помагала за уточняване на хронологията, от които се вижда, че през цялото самостоятелно управление на Константин VII (16 XII 944 – 9 XI 959) 4-ти индикт (отбелязан при посещението на сарацинската делегация, предшествало това на Олга) отговаря само на 6454 година (1 IX 945 – 31 VIII 946) – срв. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris: Presses universitaires de France, 1958, с. 358.

³³ Това е известният гръцки учен от български произход Евгений Вулгарис/Булгар (1716-1806), прекарал голяма част от живота си в Русия, отначало като библиотекар и научен съветник на Екатерина Велика, а в 1776 година ръкоположен за архиепископ на учредената от императрицата специално за него архиепископия на българското, сръбското и гръцкото население в Южна Украйна и Крим. За него вж. също малко по-долу в текста и бел. 45.

³⁴ *Евгенія Булгара, Архiepископа Славенскаго и Херсонскаго Историческое розыскание о времени Крещенія Россійской Великой Княгини Ольги*. Преложено на Россійскій языкъ при Свящѣннѣшемъ Правительствующемъ Синодѣ. Печатано въ Санктпетербургѣ, при Императорской Академіи Наукъ, 1792 года.

³⁵ Пос. съч. Използвам случая, за да изкажа моята благодарност на д-р Божидар Пейчев, Гьотинген, който направи за мене фотокопия от публикациите на Булгар, Геснер и на Императорската руска академия на науките.

³⁶ По този въпрос срв. John F. Haldon, пос. съч – вж. бел. 14.

Възприемането на годината 957 от голям брой изследователи не се дължи на аргументацията на Евгений Булгар, чиято книга ще остане почти за всички непозната – също така на болшинството изследователи чак до последно време не е известно, че за тази година съществува алтернативната 946 година, която освен това се съгласува точно и с четвъртия индикт, отбелязан при посещението на сарацинската делегация, състояло се само три месеца преди посещението на Олга.³⁷ Годината 957 е залегнала обаче още в коментарите и приложението към първото издание на *Книга за церемониите* от Константин Багренородни от 1754/55 година, препечатано без промени и с добавка само на кратък предговор от редактора на Корпуса на Изворите за историята на Византия, в чиито рамки то излиза във второ издание през 1830 година.³⁸ В Русия тя бива наложена не само от историците, като Карамзин и Ф. И. Круг³⁹, но преди всичко от богословите и църковните историци Митрополит Макарий (Булгаков)⁴⁰ и Е. Е. Голубински⁴¹. На Запад се възприема във всички останали издания на византийски исторически извори, в изследванията по историята на Византия, но и във всички справочници и енциклопедии, излезли до края на XX век.⁴²

* * *

Разказът на „руския летописец“, така както се предава в многобройните преписи на руския летописен сборник, представя едва ли не единствения светъл, щастлив и назидателен епизод от руската история: „жестокосърдечната варяжка княгиня, за да отмъсти за убийството на съпруга си потопила в потоци кръв земята на своите разбунтували се поданици, внезапно усеща в себе си непреодолимия порив да стане християнка. Тя се отправя към обетованата страна на своите мечти — родината на православие, за да приеме именно там Христовото учение, като поема всички трудности на пътуването, въпреки твърде напредналата си възраст и с това полага основите на православие в руските земи“.

Този разказ в Руския летописен сборник превръща Олга в централна фигура на руската национална доктрина, основаваща се на преданието за нейното кръщение в Цариград, с което руското православие се предава непосредствено от Византия на Русия и по такъв начин то се представя за единствен пряк наследник и продължител на византийското православие и на неговите принципи. Тази идея за първи път прогласява Иван Грозни (1533-1584), който откупва в 1558 година от цариградския патриарх Йоасаф II правото името му, като застъпник на всички православни християни, да се споменава за *вечни времена* при всяко богослужение в подчинените на цариградската вселенска патриаршия църкви, което право бива потвърдено в 1561 година на църковен събор с участието на 38

³⁷ Акад. Г. Г. Литаврин отбелязва в последната си студия по този въпрос, *О датировке приемов Ольги Константином (Византия, Болгария, Древняя Русь...* – вж. бел. 5), с. 179, че публикацията на Евгений Булгар му била неизвестна до 1986 година, когато акад. Б. Рибакон му обърнал внимание върху нея и дал на разположение. А това означава, че и Литаврин, както всички останали изследователи, включително Е. Е. Голубински, Дм. Оболенски, Г. Острогорски, Дм. Лихачов, Луд. Мюлер, А. Поппе и О. Прицак, участвали в дискусията относно годината на пътуването и покръстването на вел. кн. Олга с по няколко статии, до 1988 година не само че не са чели, но дори не са прелиствали и публикацията на Шльоцер, в която на четири страници се дава дълъг цитат на латински език от книгата на Булгар, заедно с обширен коментар за възгледите и становището му по темата. А за публикациите на Геснер и Тунман в трудовете им не става и въпрос. Или с други думи, в продължение на повече от 200 години всеки си пише каквото му дойде на ума и е убеден, че е открил Америка. В спора си с Литаврин, А. В. Назаренко отбелязва през 1989 година за първи път от близо 200 години, че „идеята за пътуването на Олга в 946 година са изказали немските историци Геснер и Тунман още в средата на третата четвърт на XVIII век“, като добавя: „Тази датировка се опитал да възроди Литаврин, макар че тя още в началото на XIX век е била раскритикувана от Шльоцер, а по-директно и от Ф. И. Круг [!?!]“ (А. В. Назаренко, *Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь?* – Византийский временник, 50/1989, с. 66-67, 80-81). Възмутен от такова страшно обвинение, че е прочел съчиненията на двамата немски учени и че дори е заел от тях резултата на изследванията им, Литаврин отговаря: „[Я] мог бы «отыскать» эту идею и поближе: возможность предпочесть 946 года (хотя затем им же отвернутый) предусматривал в 1792 году и Евгений Булгар, архиепископ Славенский и Херсонский“. И допълва: „совершенно убежден [!?!] – ни Геснера, ни Тунманна Евгений не читал, как не читал их всех я.“

³⁸ Вж. по-горе, бел. 5. Забележително е обстоятелството, че това второ издание излиза без никакви корекции на допуснатите в първото издание грешки, много от които са отбелязани от Геснер в неговата обширна рецензия за него – а тази рецензия и посочените от Геснер нецелесъобразности и грешки в текста не забелязва по-късно нито един автор, включително „най-начетения и прецизен византолог“ Моравчик, но също и Г. Г. Литаврин!

³⁹ Philipp Krug, *Kritischer Versuch zur Aufklärung der byzantinischen Chronologie mit besonderer Rücksicht auf die frühere Geschichte Russlands*, Sankt Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1810, с. 267-282; 289-291.

⁴⁰ Митрополит Макарий (Булгаков), *История христианства въ Россіи до равноапостольнаго князя Владимира какъ введеіе въ исторію русской церкви*, С.-Петербургъ, I, 1846, ²1868, (ново издание: Москва, 1994), с. 253-254.

⁴¹ Е. Е. Голубинский, *История русской церкви*, I, I, Москва, 1901 (Репр. The Hague/Paris: Mouton, 1969), с. 76.

⁴² Считаю за излишно да споменавам поименно всички автори, посочили в трудовете си тази дата – непълен списък на техните изследвания в хронологична последователност се дава в приложената към това изследване библиография. Едва в 1981 година Г. Г. Литаврин поставя отново на дневен ред въпроса за годината на пътуването на Олга и дава предимство на предложената и доказана от Геснер 225 години преди това 946 година, като открива нова, вече не тъй дълга дискусия, при която този път тя ще се наложи и кръгът ще се затвори – за тази дискусия по-нататък в текста.

патриарси и митрополити със съборно послание и съответна грамота.⁴³ Тази доктрина възприема и Екатерина Велика в основите на своята външна политика. И тя от своя страна обявява руската империя за наследник на византийската, като поставя за своя задача и за задача на своите наследници на престола разширението на Русия в границите на средновековна Византия през епохата на нейното най-голямо величие, включващи всички нейни територии в Европа и Азия. Като първа стъпка по този път Екатерина Велика учредява в новоприсъединените след руско-турските войни територии в Крим и Молдавия Славонско-Херсонската Архиепископия и продължава започнатото още от Петър Първи тяхно заселване с православно гръцко, българско и сръбско население, а начело на новоучредената архиепископия поставя своя научен съветник, ръкоположен вече под името архиепископ Евгений Булгар⁴⁴, чиято задача е да интегрира това православно население в новоприсъединените територии, подготвяйки го да се превърне в руски верноподаници.

Руските официални историографи имат обаче още едно основание да се придържат към „установената от руския (!) летописец“ година 955 за пътуването на Олга в Цариград. Разказът за това нейно пътуване следва непосредствено след разказа за убийството на съпруга ѝ Игор и за нейното необикновено по своята жестокост отмъщение над убийците древляни, при което тя проявява още веднаж своята „голяма хитрост“, а след това със същите средства умиротворява и останалите свои поданици чак до Новгородската област.⁴⁵ В летописните сборници този разказ се отделя от пътуването обаче с няколко „празни“ години, т.е. изписани числа без събития. С тези поставени впоследствие напосоки години късният редактор на летописния разказ иска ясно да разграничи живота на княгинята преди и след получаването на благодатта на Христовото учение. Интересно е обаче, че за възпитанието на нейния единствен син, великият княз Светослав, се говори само *след* нейното покръстване – а и това възпитание съвсем не внедрява в него християнските добродетели, които да спрат неудържимата жестокост, с която се разправя с враговете си. Но и от своите врагове той ще получи заслуженото, а те ще напишат на черепа му: „Който търси чуждото, получава своето“. И ще се *почерпят* от него. Ако и Олга да не успее да напъти своя син в християнството, тя ще послужи за образец на своя внук, великият киевски княз Владимир-Покръстител при търсенето му на правата вяра, т.е. православиято. Но и това покръстване се съпътства със странни обстоятелства – предадени не особено ясно от „руския летописец“ и по такъв начин позволяващи различни интерпретации. Така този внук първо ще се отправи към земята на „сребърните“ или „низовските“ българи, за които руските казионни историографи от Карамзин до Борис Дмитриевич Греков са убедени, че са именно волжките българи. И тръгва на война срещу тях със цялата си флота и многочислени конни отряди от наемници, придружаващи на брега флотата – а по какъв начин тази войска успява да се придвижи по вода от Киев до Горна Волга и Кама хиляда години преди прокопаването на канала Волга-Дон знаят само въпросните руски „историографи“. Също както те единствени знаят за съществуването на някакви „сребърни“ българи, които били несъмнено волжките. Тъй или иначе Владимир с воините си се добира до земята на „сребърните“ българи, воюва с тях и ги побеждава, но вместо да вземе плячка от победените, той не само че сключва с тях договор за „вечна дружба и мир“, но дори се оженва за една българка, която само някои от летописците назовават по име *Анна*, но затова пък всички са единодушни, че тя е *българка* и *майка на синовете* му Борис-Роман и Глеб-Давид, които ще бъдат по-късно коварно убити, при това с гръцка помощ, и провъзгласени от руската църква за първи руски мъченици „страститерпевци“. Също така единодушни са всички „руски“ летописи, че тези събития нямат и не могат да имат нищо общо с покръстването на русите – макар и в този случай датите за събитията и тяхната

⁴³ Вж. Асен Димов, *Дядо Иван – Мит или действителност*, Велико Търново: Абагар, 2004, с. 17 и сл. Книгата представлява в съкратена форма на български език докторската дисертация на автора, защитена през 1971 година в Харвардския университет. Самата дисертация съдържа богата документация и библиография по този въпрос.

⁴⁴ Евгений Вулгарис/Булгар е създател на новогръцката национална доктрина, която той формулира в ръководената от него Атонска академия в манастира Ватопед на Света гора (1754-1759) и според която гръците са преки наследници на античното население в гръцките земи – продължители на неговата културна и философска традиция. Той е един от идеолозите на гръцкото национално възраждане от XVIII-XIX век и установява нормите на новогръцкия език въз основа на нормите на езика на антична Елада от IV век пр. Хр., които норми ще бъдат изоставени едва в 1982 година. Като привърженик на хуманистичните идеи на Волтер и Джон Лок влиза в конфликт с цариградската патриаршия и в 1761 година е принуден да напусне завинаги османската империя. В Екатерина Велика намира свой покровител и съмишленик; заемащ отначало длъжността библиотекар и научен съветник на императрицата, подпомагащ нейните научно-литературни занимания, той живее със заблудението, че в рамките на великата руска империя след включването в нейните граници и територията на цялата бивша византийска империя, гръците ще бъдат с русите равноправни нейни граждани и ще играят ръководна роля в политиката и културния живот на страната.

⁴⁵ В нейните житиета, следващи предания от XI век, навсякъде се твърди, че тя се е отправила за Цариград *след смъртта* на своя съпруг, великият княз Игор, убит в 945 година, т.е. 10 години преди годината, която се дава в летописите. В Цариград, по време на приемите, тя също бива представена като *вдовица* на киевския княз, което определение може да има смисъл само скоро след нейното овдовяване.

последователност, тъй както се предават от „летописците“, да не съвпадат с математическите и календарните, а още по-малко с астрономическите пресмятания, към които и съвременните руски историографи имат същото „пуристично“ пренебрежително отношение, както техния немски предшественик, въздигнат от царствените му работодатели в руското дворянско съсловие. Така според тях истинското покръстване на руския народ ще бъде проведено едва две години по-късно – и то противно на твърденията на арабските историци, които по това време най-добре от всички владеят математиката и астрономията. И то ще се предшества от завладяването на Херсон от Владимир след продължилата половин година обсада. А според разказите на тези „руски летописци“ Владимир започва войната, за да застави византийските императори Василий II и Константин VIII да се съгласят да покръстят него и неговия народ, но и да му дадат за съпруга порфирородната си сестра, носеща също името Анна. Нещо повече: според разказа на „руския летописец“ желанието на Владимир да се покръсти и да получи ръката на гръцката принцеса е тъй неудържимо, че той отправя гореща молба към господа (с малко „г“, макар и тук да се касае явно за Християнския Господ-Бог). В молбата си към него той иска помощ за успех във войната, който успех му е нужен, за да се изпълни заветното му желание да стане християнин. Господ-Бог ще послуша молбата на киевския велик княз. Негов служител, свещеник в Херсон, ще му помогне с предателство към своя княз да завземе града, като по този начин ще заслужи и съответната награда: най-високия ранг в йерархията на руската църква. А Владимир ще подложи на жестоки репресалии населението на Херсон и ще избие по-голямата част от него – и гръцко, и негръцко. А преди да убие саморъчно владетелската двойка, той ще изнася пред нейните очи дъщеря им. Дълбоко впечатлени от тези действия на копнеещия да получи православната вяра Владимир, гръцките императори, според твърденията *единствено* на руските летописци, ще удовлетворят всички негови желания: ще изпратят в руската земя „множество свещеници“, за да покръстят в най-кратко време целия руски народ, ще изпратят там също и „сестра си Анна“ – за която обаче този път никой гръцки и негръцки автор не твърди, че е *порфирородна* и даже, че е *рождена* сестра на императорите.⁴⁶

⁴⁶ Върху тези събития ще се спрем подробно по-нататък. Сrv. също моите изследвания в сборника *България / Византия / Русия I*, Берлин, 2002.

ЗАГАДЪЧНИЯТ ПРИДРУЖИТЕЛ НА ОЛГА, СВЕЩЕНИКЪТ ГРИГОРИЙ

Макар и тезата за пътуването и покръстването на вел. княгиня Олга да бъде подържана от руската и съветската официална историография през целите следващи два века, още в първото десетилетие на XIX век ще започнат да се появяват научни изследвания, подкопаващи почвата под възприетите от „руското летописание“ легенди. А това засяга на първо място въпроса за съществуването на легендарния „летописец Нестор“, когото руските историци още дълго ще продължават да смятат за автор на руската летописна повест. Особено внимание започва да се обръща и на нейните източници. По такъв начин възприетата и наложена от Шльоцер теза, че авторът на летописната повест се е ползвал непосредствено от най-популярните, но и впоследствие най-оспорваните исторически съчинения на гръцките компилатори Георги Кедрин и Йоан Скилица, ще бъде оборена още през първите десетилетия на XIX век след откриването на български преводи от трудовете по история на Йоан Малала¹ и Георги Монах (Амартол)², с което ще се докаже, че тези български преводи, а не гръцки оригинали, са послужили на автора на руската летописна повест при описанието на най-старата история на русите – макар и известията от тези съчинения да са били подложени в началото на XII век на целенасочена преработка. В общи черти и в своята същност този въпрос ще бъде разрешен също още в средата на XIX век, ако и руската и съветската казионна историография – със съдействието на германските историци – да продължават да повтарят твърденията на Шльоцер от преди два века.

Проучванията върху изворите на автора на руския летописен сборник ще насочат вниманието на изследователите още през първите две десетилетия на XIX век върху личността на споменатия няколкократно в разказа на император Константин Багренородни за приемите в чест на великата руска княгиня Олга член на нейната свита, „свещеник Григорий“, или по-точно *παλᾶς* Γρηγόριος. Но макар и някои от главните въпроси, свързани с него, да бъдат също изяснени в средата на века, върху това име в официалната руска историография ще бъде наложено своего рода табу, което продължава да бъде в сила до ден днешен. Всички материали, свързани с него, ще бъдат укривани, за всяко новооткрито от изследователите сведение, засягащо личността му, ще бъде незабавно изготвяно опровержение, отричащо неговата автентичност. Дори съществуването му ще бъде оспорвано, и то независимо от всички доказателства, с каквито при това ние днес не разполагаме за никое друго историческо лице от тази епоха в такова количество и многообразие, като бъде обявен от един учен-недоучен постсъветски „литературен историк“ дори за «научен фантом».

Каква е причината за такива явно противоречащи на историческата истина твърдения?

За изясняването и на този комплекс от въпроси се налага по-обширно изложение, на което ще бъде посветена тази част от изследването.

* * *

¹ За «Хрониката» на Йоан Малала вж.: *Ioannis Malalae Chronographia*, rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 2000 (=Corpus fontium historiae byzantinae XXXV, Series Berolinensis) с библиография. Срв. също: ГИБИ II/1958, с. 205 и сл.; О. В. Творогов, *Хроника Иоанна Малалы*, в: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, I XI-первая половина XIV века, Ленинград 1987, с. 166-168 (библ.); Ив. Дуйчев, *Йоан Малала*, в: Кирило-Методиевска енциклопедия II, София 1995, с. 197-199; Между новите публикации вж. репринт от изследванията на В. М. Истрин, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, с вступ. статьи М. И. Чернышевой, Москва: Джон Уайли энд Санз, 1994.

² За «Хрониката» на Георги Амартол вж. преди всичко: ГИБИ IV/1961, с. 42; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica* I, Berlin 1958 с. 277-280 (библиогр.); H. Hunger, *Die hochsprachige profane Literatur der Byzantiner* I, в: *Byzantinsches Handbuch* V, 1, München 1978, с. 347-349; Ив. Дуйчев, *Георги Амартол*, в: КМЕнц I, София 1985, с. 474-476 и О. В. Творогов, *Хроника Георгия Амартала*, в: *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, I XI-первая половина XIV века, Ленинград 1987, с. 197-199 (библиогр.). От по-новите публикации вж.: Е. Г. Водолазкин, *Хроника Георгия Амартала в новонайденных списках*, в: Труды Отдела древнерусской литературы 45/1992, с. 322-332; същ., К вопросу об источниках Русского хронографа, пак там, 47/1993, с. 200-214; същ., Особенности текстологии ранних славянских переводов: (на материале Хроники Георгия Амартала), в: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски, София 1993, с. 246-247; Р. Станков, *Славянский перевод Хроники Георгия Амартала в издании В. М. Истрина*, в: *Palaeobulgarica* XVIII/1994, № 1, с. 74-88; Е. Г. Водолазкин, *Всемирная история в литературе Древней Руси*, (на материале хронографического и палеяного повествования XI-XV веков), München 2000 (=Sagner Slavistische Sammlung Bd. 36), с. 163-185; А. А. Пичхадзе, *О происхождении славянского перевода Хроники Георгия Амартала*, в: Лингвистическое источниковедение и история русского языка, Москва 2002, с. 232-249; Р. Станков, *Время и место древнейших славянских переводов. (На материале Жития Андрея Юродивого)*, София 2002; същ., *К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода хроники Георгия Амартала*, в: Преславска книжовна школа VII, София 2004, с. 57-72. Вж. също новия руски превод на «Хрониката»: В. А. Матвеев / Л. И. Щеголева, *Временник Георгия монаха (Хроника Георгия Амартала)*, Москва 2000.

Както беше отбелязано още в първата част на това изследване³, името на презвитер Григорий, впоследствие епископ Мизийски, се появява за първи път в научната литература в монографията на К. Калайдович за Йоан Екзарх⁴, където авторът публикува целия текст на киноарното заглавие в Архивния сборник, съхраняван по-рано в Архива на Министерството на Външните работи в Москва.⁵ По-късно биват открити още два преписа⁶, следващи с много малки отклонения текста на първоначалния протограф от X век, Сборника на цар Симеон – и трите преписа предават този текст, при което по време на изследванията се изяснява, че вторият и третият препис имат като непосредствен протограф препис, различен от този на първия.

Бележката с името на Григорий се предава и на трите преписа, Архивния, Вилненския и Варшавския, почти по един и същ начин, с малки отклонения в правописа⁷, както следва:

Архивен сборник⁸:

Книги завета Бжїа вѣхаго сказыюще образы новаго завета истинноу соущюу, преложиша ѿ Греческаго языка въ Словенскыи при князи Българстѣмъ Симеонѣ снѣ Бориши Григоріемъ презвитеромъ мнихомъ всѣхъ црковныхъ Българскыхъ цркви повеленіемъ того книголюбца князя Симеона истиннаго рѣци Бгѣлюбца.

Вилнюски сборник⁹:

Книгы завета Бжїа ветхаго, сказыюще образы новаго завета, истинну сущу преложеныя ѿ Греческаго языка въ словескыи, при князи Българстѣмъ Симеонѣ, снѣ Бориши, григоріемъ презвитерѣ и мнихѣмъ . всѣ црковныи болгарскыи цркви, повеленіемъ того книголюбца князя Симеона, истиннаго рѣци Бгѣлюбца.

Варшавски сборник¹⁰:

книгы завета Бжїа ветха . сказыюще образы новаго завета . истинну соущу преложеныя ѿ греческаго языка въ славенскыи . при князи болгарстѣмъ симеонѣ, снѣ бориши, григоріе презвитерѣ мнихѣмъ . всѣ церковныи болгарскыи цркви, повеленіе того книголюбца князя симеона, истиннаго рѣци бгѣлюбца.

Към писмените източници с името на презвитер Григорий трябва да се добави още споменаването му в два синаксария:

В синаксария към Остромировото евангелие (1056-1057) на л. 262г₃ за 8 януари е отбелязано¹¹:

па [память] сѣаго григора еппа мѣси .

В синаксария към Охридския апостол (XII в.?) на л. 99обр.¹² е отбелязано:

па [память] сѣмоу григорию еппѣу и мѣсею . (sic!)

Освен това архим. Леонид открива надпис с името на Григорий върху първата от двете заставки, украсяващи най-стария стигнал до нас руски препис от ръкописа с българския илюстриран превод на Хрониката на Георги Амартол от XIII век, по-рано съхраняван в Троицко-Сергиевата лавра, след това в Московската духовна академия под № 100, а понастоящем в Държавния исторически музей в Москва. Този надпис се намира на ръба на долното стъпало на престола, служещ за седалище на Царя на Славата, написан е с най-дребни букви с бяла боя на черен фон, и гласи: „Многѣръшный Презвитеръ Григорій“. За него Леонид отбелязва, че счита рисунката за „точно копие от рисунката в първоначалния ръкопис на славянския

³ Бел. 36.

⁴ Константин Калайдович, *Иоаннъ Экзарх Болгарскій*, Москва, 1824. Заедно с част от текста и с бележки за Григорий се публикува за първи път в: М. А. Оболенскій, *Лѣтописецъ Переславля Суздальскаго, составленный въ началѣ XIII в.* – Временник Императорскаго московскаго общества исторіи и древностей российскихъ 9/1851, с. LXV.

⁵ Понастоящем се съхранява в Руския държавен архив (РГАДА), фонд 181 (МГАМИД), № 279/658.

⁶ Това са сборниците от XV век, съхранявани в библиотеката на Литовската академия на науките във Вилнюс под № 109/147 и във Варшава. Засега още няма пълна публикация и на този сборник, а само описание за него при: Ф. Добрянскій, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русскихъ*, Вильна, 1882, с. 252. За Варшавския сборник засега има също само предварителни бележки и кратко описание от Е. Томова, *Варшавски хронограф с превод на старобългарския книжовник Григорий Презвитер*, в: Литературна мисъл, 1990, № 3. Бележката за Григорий се дава на с. 138.

⁷ Главните букви в текста на първите два сборника са поставени от издателите и не отговарят на оригинала.

⁸ М. А. Оболенскій, пос. съч., с. LXV.

⁹ Ф. Добрянскій, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковно-славянских и русскихъ*, Вильна, 1882, с. 252.

¹⁰ Е. Томова, *Варшавски хронограф с превод на старобългарския книжовник Григорий Презвитер*, в: Литературна мисъл, 1990, № 3, с. 138.

¹¹ *Остромирово евангелие*, Ленинград-Москва, 1988.

¹² С. М. Кульбакинъ, *Охридская рукопись Апостола конца XII вѣка*, София 1907, с. 122.

(българския) превод на Хрониката на Георги Амартол, преминал в него от същия гръцки ръкопис, послужил на Григорий като оригинал за неговия превод. От двете страни на Спасителя, седнал на престол, са две фигури, мъжка и женска в царски одежди. Над главата на първата е написано „*Михаилъ*“, а на втората – „*Уксинъ*“ (Ксенья). Ясно е, че първата е великият Тверски княз *Михаил* († 1319 година), а втората е неговата майка, великата Тверска княгиня *Ксения Юрьевна*. Това означава, че този ръкопис е написан в Твер и съпругата на убития от Ордата велик княз Михаил Тверск Ана, от рода на князете Ростовски, след смъртта на мъжа си навярно е предала този ръкопис в Троицко-Сергиевата лавра за поменуване на неговата душа; а известно е и че Сергиевият манастир е бил винаги в най-близки духовни отношения с Ростов. Тази рисунка, повтаряме, трябва да е била точно копие от гръцката, на която сигурно е бил изобразен император *Михаил* (842-867) и неговата майка императрица *Теодора*. На руското копие името Теодора е заменено с името *Уксинъ* (Ксенья)¹³.

Още дълго преди името на Григорий да се появи в руската научна литература и да се публикуват там сведенията за него от руските и българските книжовни паметници, то се появява в изданията за първи път в Лайпциг през 1754 година том втори от съчинението на византийския император Константин Багренородни (913-959) *За церемониите*.¹⁴ В това съчинение се описва посещението на великата киевска княгиня Олга в Цариград и многократно се споменава духовникът „отец Григорий“ (*πατὴρ Γρηγόριος*), придружаващ великата княгиня в качеството му на член на нейната свита – и както се приема от болшинството изследователи на неин главен съветник.¹⁵ Това сведение, заедно със сведението за посещението на Олга в Цариград ще стане предмет за оживена научна (и ненаучна!) дискусия в руската и немската специална литература през следващите десетилетия, при която обаче главните проблеми, свързани с личностите на Олга и Григорий, ще останат неразрешени до днес.¹⁶

* * *

Независимо от това, че при всички тези надписи или бележки, съдържащи името на Григорий се касае до напълно автентични свидетелства; всички те, поотделно и заедно, се отричат от болшинството руски, респ. съветски автори. В последната засега руска публикация, отнасяща се и за Григорий, младият и още недоучен, но вече достатъчно добре закърмен с идеите на посткомунистическия руски национализъм историк Водолазкин, му прикача дори прозвището „научен фантом“¹⁷. На българския, но и на чуждия читател това прозвище сигурно ще се види странно: какво общо може да има видният български книжовник от Х век с прозвището, което днес всеки свързва с известния герой от множество телевизионни сериали или с не по-малко популярния герой на една *сикс-пенс-кич-опера*? На този въпрос аз не мога да отговоря. Ако руският автор иска да обяви по такъв начин за недействително или дори за измислено въпросното лице, трябва да подчертая, че не може да се намери в цялата история на българската и руската средновековна литература някоя друга личност, която по-малко да заслужава такова прозвище – поне аз не познавам нито един български или руски средновековен книжовник, за чиято литературна дейност да разполагаме с повече конкретни и точни сведения. Не познавам нито един български или руски обществен деец от средновековието – естествено извън тесния кръг на царстващата династия и на висшите църковни дейци – чието име да се споменава в първокласен съвременен исторически извор, авторът на който е самият византийски император. Руската православна църква от своя страна пък го е канонизирала като светец и това не се съобщава от някакво съмнително и късно набожно предание, а от два също първокласни църковни писмени извори от същата епоха, в чиято достоверност нямаме никакви основания да се съмняваме. А подписът му с точно обозначение за изпълнения от него превод намираме върху три преписа от XV век, съдържащи текста на най-известния български (порусен!) ръкопис.

¹³ Архим. Леонидъ, *Древняя рукопись*, Русскій Вѣстникъ, 1889, IV, с. 16.

¹⁴ *Constantini Porphyrogeneti Imperatoris Constantinopolitani Libri Dvo De Ceremoniis Avlae Byzantinae*, Interpretatione et commentariis / Curarvnt Iohannis Henricus Leichius et Iohannis Iacobvs Reiskivs, I-II, Lipsiae: Ex Officina Libraria Ioannis Friderici Gleditschii, 1751-1754. В научната литература се цитира обикновено не това издание, което е много голяма библиографска рядкост (в цялата обединена библиотечна система в Европа има само един екземпляр – екземплярът в Държавната библиотека в Берлин), а второто издание в рамките на Бонския корпус на Изворите за историята на Византия, Bonnæ 1829-1830, предаващо текста на първото без промени, допълнено само с нов предговор.

¹⁵ Пос. съч. (²Bonn, 1829), I, с. 597

¹⁶ Подробностите по този въпрос вж. в съответния раздел на това изследване.

¹⁷ Е. Г. Водолазкин, *Всемирная история в литературе Древней Руси* (на материале хронографического и палеяного повествования XI-XV веков), München, 2000 (=Sagners slavistische Sammlung 26), с. 61.

В своята обширна статия, с която иска да опровергае твърдението на Ф. Томсон¹⁸, че нито един от тридесет и седемте българските преводи, представени като руски от А. И. Соболевски¹⁹, не е направен в Киевска Русия, а в България, руският филолог А.А. Алексеев, обиден от това нечувано и невероятно твърдение, заявява: „Четиридесет-петдесет превода, които може да са изпълнени със силите или на земите на източните славяни в течение на 250-те – 300 години киевска (домонголска) епоха, съвсем не са много, ако се сравняват със стотиците преводи, изготвени в България само за едно столетие християнска писменост там“²⁰. И малко по-нататък в същата си статия Алексеев заявява: „Историческите свидетелства за произхода на преводния текст са крайно редки, така че те заслужават пълно внимание“²¹. Руският изследовател не казва какво разбира под думите „много редки“ и читателят ще остане в неведение колко са те в действителност – 5, 10 или 20 сред многото стотици, дори хиляди преводи? – Нищо подобно: ние разполагаме в Русия само с две конкретни писмени свидетелства за авторството на превод²²: едното е за превода на *«Словата на св. Атанас Александрийски против арианите»* от Епископ Константин, а второто е за авторството на Презвитер Григорий за превода на също така съвсем конкретно посочените части от българския сборник-протограф от средата на X век – при който, ако се съди от подписа на съставителя-преводач, също така не може да се говори за някаква фикция. И туй свидетелство е стигнало до нас не в един, а в три преписа. А какво правят руските изследователи с това единствено свидетелство за авторство на превод с името на презвитер Григорий? – Когато е възможно, те го премълчават, а ако не го премълчават, опитват се с всички почтени и непочтени средства да го омаловажат, да го оборят и дори да анулират сведенията, които то дава и даже да го обявят за «научен фантом», както прави Е. Водолазкин. Къде е тук логиката на А. А. Алексеев?

Но българският читател няма да открие и в българската справочна литература достатъчно ясни сведения за презвитер Григорий. Ако той потърси това име в «най-авторитетния» наш справочник по въпросите на старобългарската литература, Кирило-Методиевската енциклопедия, сигурно ще изпадне в недоумение като мене, когато преди години и аз реших да направя там справка по този въпрос. Посветената за Григорий статия предава текста на единия от трите преписа на «приписката», съдържаща името, званието и данните за участието му във въпросния сборник, съобщава се и че има спор за същността на неговата преводаческа дейност, както и изобщо за личността му, като се заявява, че „често съвсем незащитени фактологически се изграждат хипотезите за жизнения път на [Григорий]“. Споменават се накратко и някои от тези „незащитени фактологически“ хипотези – по-нататък ще се спрем подробно върху тях – като им се противопоставя „авторитетното изследване“ на прочутия руски автор-библеист И. Е. Евсеев, в което „приписката се анализира след обстойно проучване на състава и езика на Архивния хронограф“ – на това изследване и на неговите резултати ще се спрем също по-нататък. Тук ще добавя само, че въпросното «авторитетно изследване» заема 8½ страници текст. Нито в него, нито в посочената статия от енциклопедията, не се споменава обемистият труд на известния руски учен, княз Михаил Оболенски, повече от половината от който, т.е. над 300 страници, е посветена на презвитер

¹⁸ Francis J. Thomson, „*Made in Russia*“. A Survey of the Translation Allegedly Made in Kievan Russia, в: *Millenium Russiae Christiannae. Tausend Jahre Christliches Rußland 988-1988* (=Schriften des Komitees der Bundesrepublik Deutschland zur Förderung der slawischen Studien 16), Böhlau Verlag Köln-Weimar-Wien 1993, с. 295-354

¹⁹ А. И. Соболевский, *Особенности русских переводов домонгольского периода*, в: Труды IX Археологического съезда в Вильнюс, Москва 1897, с. 53-61; с малки промени преиздаден в студията на същия автор *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии*, в: Сборник Отдела русского языка и словесности 88/1910, с. 162–177, както и в неговата *История русского литературного языка*, Ленинград 1980. Този списък бива допълнен от Н. Н. Дурново, *Введение в историю русского языка*, Вгпо 1929; 2. изд. Москва 1969, с още цяла редица други заглавия. За отбелязване е обаче, че Соболевски в края на своята статия изрично споменава, че преводът от Хрониката на Георги Арматол не може да се счита за изготвен в Русия, а е направен в България през Симеоновата епоха и след това преработен в Русия, при което получения след тази преработка резултат той счита „во встъхъ отношений малоудовлетворительнымъ“ (*Материалы...* с. 177). Също там Соболевски отбелязва, че установеното сред изследователите мнение за съществуването на отделна от българската «руска домонголска редакция» на превода на Евангелието и Апостола трябва да бъде изоставено и тази редакция трябва да се нарича «симеоновска», понеже е възникнала явно в обкръжението на българския цар Симеон.

²⁰ А. А. Алексеев, *Кое-что о переводах в Древней Руси (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона «Made in Russia»)*, в: ТОДЛ 49/1996, с. 283: „Сорок-пятьдесят переводов, которые могли быть выполнены силами или на землях восточных славян в течение 250-300 лет киевской (домонгольской) эпохи, совсем немного, если сравнивать чуть ли не с сотнями переводов, изготовленных в Болгарии всего за одно первое столетие христианской письменности там“. В действителност броят само на запазените в Русия български преводи от Симеоновата епоха надминава 2000 отделни заглавия, а от тях повече от половината се съдържат в сборника-протограф на Архивния сборник и в двата други Симеонови сборника – сборника *Златоструй* и известния от руски препис от 1076 сборник, – както и в *Номоканона*. Но дори техният приблизителен брой не е известен, тъй като в Русия досега е проучена и описана само една нищожна част от ръкописния фонд.

²¹ Пак там, с. 295: „Исторические свидетельства о происхождении переводного текста крайне редки, так что заслуживают полного внимания.“

²² Соболевски (*Материалы...* с. 162) отбелязва като „единствен текст, за който превод в Русия ние имаме ясно свидетелство“ превода от *Посланието на папа Лъв*, съгласно надписа в него изготвен по поръчка на княз Никола Святоша от Феодосий Грек; езикът на този превод обаче е български, а фактът, че в него липсват изобщо русизми, не говори в полза на това, че е изготвен в Русия.

Григорий и неговата дейност. Дори нещо повече: Евсеев споменава в бележка под черта към края на статията си, че прегледал съдържащите се в архива на Министерството на Външните работи „кабинетные бумаги“ на княз Оболенски и от тях стигнал до убеждението, че той приписвал на Григорий не само превода, но и съставянето на сборника; в същата бележка Евсеев дава номерата на кашоните, съдържащи архива на Оболенски и заглавията на отделните свитъци, които намерил там²³. Тази бележка на Евсеев е особено показателна за руската, респ. съветската наука. Споменатите от него „кабинетные бумаги“, които „на лице оказались не всѣ“, са издадени четвърт век преди статията на Евсеев от дъщерята на Оболенски в един обемист том от близо 500 страници голям формат, екземпляри от който притежава не само Германската държавна библиотека в Берлин, но и Университетската библиотека в София. Само споменатите тук „материалы къ биографіи Григорія пресвитера“ са отпечатани в този том на повече от 200 страници. Въпроса, който поставям и за който не намирам отговор е: възможно ли е нито един от руските и съветските изследователи, които през последните 130 години са се занимавали с немаловажните проблеми на т. нар. «Изборник Святослава 1073 года», да не знае за съществуването на този том?

Отговор на този въпрос читателят няма да намери и в статията за презвитер Григорий в Кирило-Методиевската енциклопедия. В библиографията към тази статия са посочени от публикациите на княз Оболенски само книгите от 1851 и 1870 година, но не и книгата от 1875 година, макар и екземпляр от нея да се намира в София и при това на този екземпляр личи добре, че е бил ползван нееднократно. Във въпросната библиография обаче е посочена и друга литература за Григорий – много заглавия на трудове, излезли между 1824 и 1979 година. Читателят обаче сигурно ще се зачуди, като открие, че в повечето отбелязани там книги и статии името на презвитер Григорий дори не се споменава – и то не само на посочените от автора на статията страници, но и в цялата цитирана книга или статия. А причината, че то не се споменава, сигурно не е случаен пропуск, а систематична манипулация на фактите. Този път обаче извършена от български автор – или по-вероятно автори с добре известни имена. И целта на тези манипулации читателят ще може лесно да открие сам, което ме освобождава от задължението да я посоча и аз.

В своя посмъртно излязъл труд княз Оболенски въз основа на автентични свидетелства, които той точно цитира, показва от една страна огромните заслуги на Григорий епископ Мизийски за руската книжнина и изобщо за цялата руска култура, засвидетелствани не само от неговото книжовно наследство, подхранило едва ли не цялата руска книжнина в течение на седем века, поради което той е бил канонизиран от руската църква. А че именно руската, а не българската или гръцката църква го е канонизирала, говори титлата му „епископ Мизийски“. Такава титла, респ. епархия, в българските земи никога не е имало; няма да я открием и в списъка на българските епархии в сигилиите на император Василий II, защото с понятието „Мизия“ гърците обозначават цялата българска държава или поне нейната северна част между Дунав и Стара планина. И за дейността на Григорий по време на неговото продължително пребиваване в Киевска Русия трябва да се съгласим с княз Оболенски, признавайки не само неговия труд по съставянето и донасянето на сборника в Киев, а преди всичко по всяка вероятност и приспособяването на българската азбука и българските текстове съобразно особеностите на руския език. Това е свързано със заменянето на непроизносимите от русите звуци в „славяно-българския“ (или „църковнославянския“ според руските автори) език, който в действителност е езикът, говорен от българите в тяхната страна, трудно разбираем от чужденците с неговата „странна“ за тях граматика – синтаксис и морфология, но дори фонетика и етимология.

От друга страна Оболенски показва въз основа на точно цитирани от него автентични данни от историческите извори широко разгърнатата от гръцката църква в Русия кампания срещу Григорий и неговото дело, в резултат от която името му се заличава, а трудовете му се унищожават²⁴. Но това негово дело е било тъй многостранно и всеобхватно, като сборниците с неговите трудове още през първите десетилетия на руската книжовност са били разпространени в такова голямо количество по всички руски земи, че и след масовото им унищожаване през втората половина на XI и първите десетилетия на XII век безброй части от тях са се запазили за следващите поколения, ако и не под неговото име като автор – за да бъдат преписвани чак до средата на XIX век и да създават неразрешими проблеми за шест поколения руски изследователи. И тези проблеми засягат не само идентичността на ко-

²³ „Судя по кабинетнымъ бумагамъ кн. Оболенскаго, хранящимся въ Московскомъ Архивѣ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, Оболенскій также весь архивскій Сборникъ за исключеніемъ позднѣйшихъ русскихъ вставокъ и дополненій приписывалъ Григорію. Вотъ какія бумаги кн. Оболенскаго числятся — хотя на лице оказались не всѣ — относительно Григорія: картонъ 5, связка 12 - г) сличеніе пергаментной псалтири съ Острожской Библіей и Сборникомъ Григорія пресвитера. Картонъ 6, связка 14 — а) материалы къ биографіи Григорія пресвитера, и б) сличеніе текста нѣкоторыхъ мѣстъ библейскихъ книгъ съ Изборникомъ Григорія.“ За читателя сигурно няма да е трудно да разбере, че с тази бележка Евсеев очевидно иска да покаже, че издадените в 1875 година материали не са съществували – също както не е съществувал «фантомът Григорий»

²⁴ Вж. бел. 67 към първата част на настоящото изследване.

пистите и редакторите им, както и техния език. А както ще можем да се убедим по-нататък, те засягат и твърде важни страни на руската историография, запазила части и отделни сведения от първия летопис на Григорий, които, поради погрешното им разбиране вследствие непознаването на българския език от страна на руските историци, ще доведат до пълна бъркотия при тълкуването им и ще допринесат за съставянето и утвърждаването на най-невероятни хипотези относно етническия произход на русите и на тяхната владетелска династия.

Нека резюмираме данните за Григорий епископ Мизийски:

1. Най-важният извор за името и дейността на презвитер Григорий, впоследствие епископ Мизийски, е свидетелството за превода и съставителството на сборника-протограф на Архивния сборник, запазено също и в още два преписа от друг протограф, следващи обаче текста на същия първоначален протограф, Сборника на цар Симеон от X век – Вилненския и Варшавския. Не е изключено да се намерят и други преписи от същия сборник, съдържащи текста на Григорий. Княз Михаил Оболенски е успял да открие три преписа на части от същия сборник-протограф, в които послесловието на Григорий е било модифицирано и пренесено в началото на сборника, като един от тези преписи съдържа важни данни не само за съставителството на протографа, но и за времето, когато препис от него бил изготвен в Русия. Това са годините 986-992 – обстоятелство достатъчно важно, за да не бъде споменавано от руските автори, защото свидетелствува за книжовна дейност върху основите на българския език, осъществена, или поне започнала, преди мнимото покръстване на руския народ от византийски свещеници. На съвременен език текстът с името на Григорий гласи: „Книги на Божия Стар завет, сочещи образи от Новия завет, където е истината; преведени са от гръцки на славянски език при българския княз Симеон, син на Борис, от презвитер-монах Григорий [предстоятел?²⁵] на всички клирици на българските църкви, по заповед на книголюбеца княз Симеон, справедливо наречен боголюбец.“ И трите преписа са направени явно от един и същ, вече повреден оригинал, което се вижда от липсващата дума. Този кратък текст е бил досега толкова пъти дискутиран и обсъждан, като за него са написани тъй много обяснения, че сегашните историци вече не знаят кой какво е казал по този въпрос и всеки предлага «ново» обяснение, дадено обаче още преди много десетилетия. Така най-точното обяснение за думите «презвитер-мних» дава също Оболенски²⁶, като посочва, че тази титла носил също първият киевски митрополит от руски произход, Иларион, ръкоположен в 1051 година, който в края на своето «Слово о законѣ и благодати» казва за себе си: „Аз милостию челоуѣколюбивааго Бога мнихъ и прозвитер Иларион...“²⁷ В този смисъл се изказва и големият познавач на славянската богослужебна книжнина архим. Леонид, който счита титлата на Григорий за най-високата в българската църква след тази на патриарха и твърди, че тя се дава на старшия йеромонах и съдия на всички клирици²⁸ – но трудовете и на този автор обикновено не се цитират, освен със забележката, че те «не се подържат от съвременната наука». И удивителното не е, че повечето от изследователите, които все още продължават да спорят за тази титла и нейното значение, не познават публикациите на Оболенски и архим. Леонид, а че не познават дори едно от немногочислените произведения на старата руска книжнина, след като не забелязват (или не искат да забележат!) идентичността на титлата. И това се отнася както за бележития историк на руската църква Голубински, така и за видния руски «библеист» Евсеев, който при продължителните си занимания с Библията изглежда, че още не е стигнал до произведенията на най-видния книжовник в Киевска Русия от XI век, митрополит Иларион.

Споровете за значението на титлата на Григорий явно имат обаче за цел да отвлекат вниманието на читателя от главния проблем, свързан с името му: какво е неговото лично участие в сборника-протограф. И този проблем се омаловажава от болшинството изследователи, като за текста с името на Григорий се говори като за някаква-си «приписка» – т.е. бележка, вмъкната някъде-си сред текста на сборника, по полето на листа или забутана между отделните части, без каквато и да е връзка с останалия текст. Това не отговаря на истината: текстът с името на Григо-

²⁵ Липсващата дума, която тук се дава като «предстоятел», би могла да гласи също «наставник» – Оболенски (1875, с. 119 и сл.) предлага думите „приславникъ, пастухъ, или что нибудь подобное“, а Голубински (*Исторія русской церкви* I, 1, Москва 1901 [репринт The Hague 1969], с. 900, бел. 2), счита, че „вероятно оны были экзархомъ или благочиннымъ (надзирателемъ) надъ всѣми болгарскими монастырями (или же экзархомъ митрополита-патриарха надъ духовенствомъ всей болгарской церкви, – экзархомъ надъ экзархами); послѣ слова «мнихъ» нужно думать опущено названіе должности.“

²⁶ Пак там.

²⁷ Вж. *Слово о законѣ и благодати митрополита Илариона* в: *Библиотека литературы Древней Руси* I, X-XII в., Санктпетербург, 1997, с.60.

²⁸ Архим. Леонидъ, *Древняя рукопись* в: *Русскіи Вѣстникъ*, 1889, IV, с. 3: „...старшему іеромонаху и сугіѣ всѣхъ церковниковъ“.

рий е даден във всеки от трите сборника като заглавие на една от главните му части; той е написан с по-големи букви с червено мастило (киновар) и се отделя отчетливо от останалия текст на сборниците. Ние днес не знаем къде точно се е намирал той в сборника-протограф, защото в съседните на надписа места личи, че са правени значителни манипулации, главно съкращения. Тук трябва да обърнем особено внимание на читателя, че дошлият до нас откъс от текста на «Именника на българските владетели», който руските автори наричат «вставка от неизвестен произход» (ако изобщо го споменават), се намира много близко до последвалия го аналогичен текст във варианта на историческия сборник, известен под названието «Летописец Еллинский и Римский от първа редакция» и следващ друг по-ранен препис от сборника-протограф, при който не всички негови части, съдържащи данни от българската история, са били съкратени и премахнати от текста. Но за тези съкращения явно е знаел копистът от XIII век, чийто сборник е преписан от копистите на трите сборника от XV век – също както са знаели и копистите на сборника, известен под названието «Летописец Еллинский и Римский», съдържащ и други части от разкъсания сборник-протограф, между които са се намирали и листовите с текста на «Именника на българските владетели» – на този въпрос ще се спрем подробно по-нататък. Тук трябва само още да се отбележи, че в продължилите две десетилетия изследвания на Архивния сборник и сходните му ръкописи, Оболенски открива и в три други късни преписи от исторически сборници части от българския сборник-протограф от средата на X век, свързани с неговия съставител – за тези преписи беше споменато малко по-горе. В тях той вижда следи от послесловието на Григорий към сборника-протограф, което копистите предават в силно преработен вид като предисловие на своя сборник. Това са преписите на т. нар. «Хронографъ по великомѹ изложению» от Румянцевия музей, описан от А. И. Востоков,²⁹ един Хронограф от XVI век в личната сбирка на княз Оболенски, както и един Хронограф II редакция, ръкопис № 280, принадлежащ на т. нар. «Московское Общество Истории Древностей Россійскихъ» чийто пълен текст Оболенски цитира в своята книга³⁰. В предадения от Востоков текст накрая се казва: «Отъ нѣлеже ѹбо всемѹдрѣѣи хитреѹ и содѣтелю Бога отъ сотвореннаго свѣта въ первѣи день сотвори зѣниѹ всѣхъ сѣщихъ на земли превѣкиное свѣтило солнце и въ обновленіе того двѹсотное и тридесѣть первое двадѣсѣть четвертаго лѣта начахъ таковѣя гранесѣи и кончахъ втораго лѣта второе обновленіе». – тези две години Оболенски предава в интерпретацията на Востоков като годините 6464 (956 сл. Хр) за начало и 6470 (962 сл. Хр.) за завършването на ръкописа, т.е. сборника-протограф³¹. В споменатия по-горе ръкопис № 280 има обаче и една бележка в текста, която копистът е преписал от своя протограф и от която се вижда, че този протограф е бил преписан между 986 и 992 година („начахъ 6492 лѣта, кончахъ 6498“). Тази бележка, за чието наличие никой руски изследовател освен Оболенски не споменава, потвърждава предположението, че още дълго преди встъпването на Ярослав Владимирович на княжеския престол в Киев донесеният от България сборник е бил вече преписан в Киев, и то сигурно многократно – а това обяснява съществуването на текстови варианти с различна пълнота, запазили се след унищожаването на сборника-протограф и послужили за основа на така наречените «първа» и «втора» редакции на руските исторически сборници, известни под названията «Летописец Еллинский и Римский» и на сборниците с название «Хронографъ по великому изложению», но също така и на т. нар. «Толковая палей», стигнали до нас в няколко независими помежду си «редакции». Надписът потвърждава също и че протографите на посочените руски исторически сборници не са съставени в Киевска Русия през втората половина на XI, респективно през XII век, както се опитват да докажат руските им изследователи, а че източникът и за двете разновидности руски исторически сборници, както и за техните различни «редакции», е един и същ: сборникът, съставен от Презвитер Григорий, донесен от него преди средата на X век в Киев и не много по-късно от средата на същия век допълнен и отчасти преработен също от него – този втори вариант, от който са стигнали до нас фрагменти в късни преписи, трябва да е съдържах както допълнената около средата на X век Хроника на Георги Амартол, така и една нова също допълнена версия на Александрията.

Един от главните поводи за спорове във връзка с бележката на Григорий е въпросът какво трябва да се разбира под думите „Книги на Божия Стар завет, сочещи образи от Новия завет, където е истината...“ – кои са тези книги и каква е връзката както помежду им, така и с Григорий.

²⁹ А. И. Востоковъ, *Описание русскихъ и славянскихъ рукописей Румянцеваго музея*, С.-Петербургъ 1842, с. 730.

³⁰ М. Оболенскій (1875 г., с. 156).

³¹ Не се знае дали тези дати са съгласувани с възприетата в Русия хронология, или, което е по-вероятно, се дават според българския оригинал, който приема хронологията на Малала; във втория случай от годините 956 и 962 трябва да се извадят по 12 години, така че началото се пада в 944, а завършването – в 950 година. Съгласно тази корекция съставянето на сборника-протограф е било извършено преди пътуването на великата княгиня Олга за Константинопол в 957 г. и не влиза в противоречие с хронологията на събитията от руската история.

Изхождайки от буквалното тълкуване на думите «стар» и «нов» завет, съгласно сегашното разбиране за тях в най-тесен смисъл като части от Светото писание, повечето автори се впускат във всевъзможни предположения какви части от Библията са били преведени от Григорий – и защо изобщо е трябвало те да бъдат преведени, при което се допуска, че от книгите «Царства» преди това не е имало български превод и такъв се е наложило да се направи за сборника – по този въпрос съществуват различни становища и той трябва да се разгледа изцяло отново.³² Но туй става причина да се привлече в спора и „особено компетентният по въпросите за превода на Светото писание известен руски специалист-библеист И. Е. Евсеев“ за да реши въпроса³³. Тъкмо това негово решение е особено показателно не само за методите, с които си служат руските автори в техния стремеж да елиминират на всяка цена участието на Григорий, но и каква в действителност е тяхната компетентност по отделните части на тъй многостранната проблематика в огромния комплекс от въпроси, свързани с ранната история на българския и руския народи и отношенията помежду им. Евсеев разглежда поотделно някои от предположенията на различните автори, за кои части от големия сборник може да се отнасят думите на Григорий – т.е. преводът на кои части би могъл да се припише на него. Така Калайдович, който не познава хрониката на Малала, смята, че Григорий е бил преводач или автор на частта от сборника, започваща с историята на Троянската война, като изхожда от съдържащото се в текста сведение за участието на българи в тази война под предводителството на Ахил, което счита за вмъкнато от преводача – едва по-късно ще се окаже, че това сведение не е «вставка», а се съдържа още в оригиналния текст на «Хронографа» на сирийския автор Йоан Малала, който го е заел от неизвестен за нас източник. Евсеев счита, че важна заслуга за идентифицирането на Малала като автор на «Хронографа», заемащ голяма част от сборника, има княз Оболенски, според когото Григорий е преводач на цялата част от книгата на Малала – това мнение се възприема от болшинството изследователи, занимаващи се впоследствие с този въпрос, освен Ягич, за когото думите «образы новаго Завѣта» се отнасят към «Тълковната палей», при която старозаветните образи се противопоставят на новозаветните³⁴. Евсеев споменава също и „особено примамливото“ предположение на архим. Леонид, че Григорий бил превел и следващата неговата бележка част от книгата «Царства», но и другите откъси от Библията, а така също и останалите части от сборника-протограф – съществуването на който, както и съдържанието му, основаващо се на «оглавлението» на Архивния сборник, Евсеев не оспорва. Той отхвърля обаче предположението на архим. Леонид поради „недоказаност“, и поради липса на основания за приписване на целия твърде разнороден по език превод на Григорий, а преди всичко, понеже не счита, че включването на книгата «Царства» в сборника може да има парадигматичен смисъл³⁵. Какво обаче значи недоказаност? Всеки непредубеден читател, който проследи внимателно текста на Леонид, ще види, че основната негова мисъл не е да доказва авторството на Григорий за превода на части от Стария завет, което той само предполага, а съставителството на „Сборника“ и неговия първоначален състав, както и превода на хрониките на Йоан Малала и Георги Амартол. Самото изместване на въпроса вече не е нищо друго, освен съзнателна манипулация на истината, посредством дисквалифициране твърденията на Леонид, изказано от „най-бележития специалист“ по въпросите за преводите на Библията. И това негово твърдение се приема безкритично както от руската и съветската литературна критика, така и от нейните български подражатели и последователи. Но и твърдението, че „християнската екзегетика никога не е признавала в книгите «Царства» образци за Новия завет“ не е вярно. Християнската екзегетика винаги, до ден днешен, търси паралели между историята на еврейския народ и мисията на Христос. А за годините, предшествващи края на Първото българско царство, на които Григорий е бил съвременник, тези паралели е било нужно да се знаят – това се отнася както до книгите от

³² За съвременното състояние на науката относно старобългарския превод на книгите «Царства» вж.: Д. Дунков, *Среднобългарският препис на книгите царства от XIV век*, в: *Die slawischen Sprachen*, 28/1991, с. 27-41; Св. Николова, *К истории текста книг Царства в славянской письменности*, в: *Jews and Slavsp* 3/1995, с. 54-68 и същ., *За най-стария български средновековен ръкопис на Стария завет*, в: *Старобългарска литература*, 28-29/1994, с. 110-118. Не трябва обаче да се изключва в този смисъл и потвърденото от изворни сведения обстоятелство, че Урфила/Улфила в своя превод на Библията е изключил именно тези книги и това подкрепя предположението, че именно този превод е послужил за основа на превода на Кирил и Методий, който, според свидетелствата на св. Йероним и на Храбан Мавър е бил написан с глаголица – и двамата автори дават образци от писмените знаци на глаголицата.

³³ Както може да се съди от публикацията на Евсеев «*Книга пророка Исаи в древнеславянскомъ переводѣ*», С.-Петербургъ 1897, с. 66-68, той счита съхранявания в Руската национална библиотека в Санкт Петербург ръкопис F.I.461, съдържащ най-старата стигнала до нас старобългарска версия от книгите «Царства», за „влашка“. Това негово твърдение днес се отхвърля от всички изследователи (вж. пред. бележка) и целият текст на Библията, независимо от редактирането му през IX-X и XIV в. се отнася към старата българска преводна традиция.

³⁴ V. Jagić, *Ein Beitrag zur serbischen Annalistik mit literaturgeschichtlicher Einleitung*, в: *Archiv für slavische Philologie* II, Band, 5. Впоследствие Ягич не поддържа това свое становище.

³⁵ Пос. същ.: „Какже образы Новаго Завѣта можно находить въ историческомъ повѣствованіи книгъ Царствъ? Христіанская экзегетика никогда не знала въ книгѣхъ Царствъ какихъ-либо образцовъ Новаго Завѣта“.

Библията, разказващи за битките на Исус Навин, така и до последвалото ги „Вавилонско пленение“, но и за мисията на Христос, неговото разпятие и последвалото само няколко десетилетия по-късно завладяване на Ерусалим от Рим, след което целият еврейски народ е пръснат по всички краища на света – всичко туй е описано с най-големи подробности от Йосиф Флавий и е прикачено към Хронографа. В този контекст влиза и започването на сборника-протограф, с «Тълковния Апокалипсис». Ако това не е съзнателно използване и показване на примерите от историята за назиждане на съвременниците, значи, че Евсеев напразно е чел Библията – и ако я е чел, значи, че не я е разбрал. Тъй като Евсеев е умрял чак през 1921 година, в края на живота си е могъл да научи нещо повече по въпросите за причина и следствие.

2. В двата синаксария, където е отбелязано името на Григорий, Остромировото евангелие и Охридския апостол, то се придружава от титлата «епископ Мизийски». Така в синаксария към Остромировото евангелие (1056-1057) на л. 262г₃ за 8 януари е отбелязано: ꙗꙗ сѣаго григора еѣпа мѣси .³⁶ В синаксария към Охридския апостол (XII в.?) на л. 99обр.¹⁴ е отбелязано: ꙗꙗ сѣмоу григорию еѣпоу и моисею . (sic!) ³⁷ Противно на твърденията на Л. Грашева³⁸ и на Л. Горина³⁹ името на Григорий епископ Мизийски не се среща в Мстиславовото евангелие. Това невярно сведение води началото си от една статия на А. И. Соболевски⁴⁰, в която той пръв го дава без всяко основание⁴¹. Но името на Презвитер Григорий не може да бъде включено в менология на руски писмен паметник от началото на XII век, защото то още преди това, вероятно най-късно в началото на 70-те години на XI век, бива заличено от руския църковен календар – от това време в българските земи не е запазен нито един месецослов, освен поместеният в Охридския апостол, чийто протограф трябва да е бил най-късно от началото на XI век⁴². Датата на смъртта на Презвитер Григорий, 1012 година, която Архиепископ Сергей⁴³ дава, е също резултат на недоразумение и води началото си от книгата на преосв. Филарет Черниговски⁴⁴, който от своя страна е подведен от съобщението на Виктор Григорович⁴⁵, погрешно разчел надписа върху южната фасада на охридската «Св. София», свързвайки го с името на Презвитер Григорий – в действителност този надпис нито се отнася за него, нито датата му е вярно прочетена и означава 1312 година.

Нито един от изследователите, които търсят някакво обяснение за званието на Григорий, прибавено към името му в двата синаксария, не се занимава с истинския проблем, свързан с това звание: какво означава точно то и къде има такава епархия или диоцез. Вместо това, те с по-малки или по-големи екскурси отбелязват какво трябва да се разбира под «Мизия». По такъв начин ние на няколко места ще срещнем обширни исторически бележки за двете Мизии – Горна и Долна – в административното деление на Римската империя с изчерпателни сведения за административната реформа на Диоклетиан и следващите реформи, променящи границите на тези провинции, а също така и за това, че под «Мизия» византийските автори почти през цялото средновековие разбират българските земи⁴⁶. А тъкмо званието «епископ

³⁶ Срв. с факсимилното издание – вж. бел. 11.

³⁷ С. М. Кульбакинъ, *Охридская рукопись Апостола конца XII вѣка* (=Български старини 3, София, 1907), с. 122.

³⁸ КМЕнц, I, с. 544.

³⁹ *Византийская и славянская хронография*, с. 128, *Проблемы «Именника болгарских ханов» как части Еллинского летописца*, с. 22

⁴⁰ А. И. Соболевский, *Из церковно-славянской учительной литературы*, в: Извѣстия Отдѣленія русскаго языка и словестности XIII/1908, № 4, с. 266.

⁴¹ В месецослова на това Евангелие са споменати имената на шестима други Григоровци: Григорий Велики, Григорий Чудотворец, Григорий Декаполит, Григорий Епископ Акрагантски, Григорий Нисийски и Григорий Богослов, всички дадени точно за дните, в които се почита тяхната памет, а за 8 януари е дадено там само името на св. Домника – вж.: *Апракос Мстислава Велико*, под ред. Л. П. Жуковской, АН СССР. Институт русского языка, Москва 1983.

⁴² Вж. С. М. Кульбакинъ, *Охридская рукопись апостола конца XIII вѣка*.

⁴³ Архиепископ Сергей (Спаский), *Полный месяцеслов Востока* II, 1, Москва 1997, Январь 8.

⁴⁴ *Филарета архієпископа Черниговскаго, Русскіе святыя и святыя южныхъ славянъ и св подвижницы*, Москва, 1870.

⁴⁵ *Очеркъ путешествія по Европейской Турціи Виктора Григоровича*, Казань 1848 / Москва ²1877 (репр. София 1978), с. 100.

⁴⁶ Вж. напр. изчерпателните бележки на К. И. Невоструев, *Исследование о Евангелии, писаном для Новгородского князя Мстислава Владимировича в начале XII века, в сличении с Остромировым списком, Галицким и двумя другими XII и одним XIII века*, в: *Мстиславо* Евангелие XII века. Исследования, Москва, 1997, с. 424. (Това изследване на бележития руски учен е написано още през 1850-те години, но се издава за първи път едва 140 години по-късно. Значението му за историята на българския и руския език е особено голямо, понеже показва по какъв начин през XI век в Киевка Русия се преобразува фонетиката и лексиката на българския книжовен език съобразно с особеностите на руския език. А че този процес е започнал по всяка вероятност още преди края на X век, показва сравнението на Остромировото с Мстиславовото евангелие – вж. преди всичко стр. 572-649. От тук се стига до заключението, че още преди Мстиславовото и дори Остромировото Евангелие в Киев трябва да е бил

Мизийски» ще ни даде много важно доказателство за идентифицирането на Григорий. От сигилиите на Василий II за административното устройство на Българската църква в 1018 година⁴⁷ са ни известни названията и доста точно местоположението на всички български епархии. В тях не се говори за «Мизийска» църква, а за Българска църква, начело на която до 1018 година има патриарх, чийто ранг след 1018 година се заменя с архиепископ. И на този български архиепископ са подведомствени известен брой епископи със съответни епархии – между тях няма, а и не може да има «Мизийска» епархия, защото както епархиите, така и имената им са установени най-късно при основаването на Българската архиепископия с постановлението на VIII църковен събор в 870 година. Какво може да означава това обаче при званието на Григорий «епископ Мизийски», както то ни се предава в двата синаксария, които трябва да следват данни от официални църковни документи? И от коя църква могат да произлизат тези официални документи? Отговорът може да бъде само един – че те не произлизат от българската църква, а само от византийски или руски официални документи, при което първото изглежда твърде малко вероятно. Това е и навярно причината, при канонизирането на Григорий след смъртта му от руската църква неговото църковно звание да се предаде по такъв начин. Очевидно той не е придобил званието епископ след идването си в Киевска Русия, където изглежда остава до края на своя дълъг живот. В полза на това предположение говори и погрешното предаване на думата Мизия в синаксария на Охридския апостол, на чийто българския копист от края на XII – началото на XIII век не е ясно какво означава думата Мизия в неговия протограф от началото на XI век и той я поправя на «моисей», т.е. Моисей.

За руските историци на културата във всички нейни прояви – книжнина, архитектура, живопис и приложно изкуство – петдесетте години от историята на Киевска Русия между 988 (датата, възприета за покръстването) и 1037 (датата, отбелязана в руските летописи за строежите на княз Ярослав в Киев) не съществуват. За културна дейност през целия този полувековен период руските летописи мълчат – освен съобщението им от 992 година за строежа на Десятинната църква в Киев, за който те твърдят, че е изпълнен от «гръцки» майстори. Наистина, има известие от 1017 година за изгаряне на някаква църква в Киев („погорѣ цѣрквѣ»), без да се уточни за коя църква става въпрос⁴⁸, а при своето посещение в града по същото време епископ Титмар Мерзебургски (975-1018) съобщава, че там по това време вече имало 300 църкви, но и за тях нямаме повече сведения. Недоумение буди у всички археолози защо е било необходимо в 1039 година, веднага след пристигането си, първият киевски митрополит, гъркът Феопемпт (Теопемпт), да освети построената през 992 година Богородична, т.е. Десятинната църква. От друга страна, за тази църква досега не е намерен никакъв гръцки образец, а нейният план и нейните размери са извънредно близки с плана на Преславската катедрала (т. нар. «Църква при Чупката» – най-голямата църковна страда в българската столица и единствената църква в нея, притежаваща синтрон, т.е. отличителния белег за митрополитска или патриаршеска катедрала). Но и строителната техника на тази църква има паралели само в български строежи от X до началото на XI век, а от остатъците от нейните стенописи става ясно, че те са били изпълнени от същото български придворно художествено ателие, което по това време изпълнява стенописите и в три български църкви – ротондата «Св. Георги» в София, епископската катедрала на Струмица «Свети Лаврентий» и Охридската «Света София». Историците не взимат под внимание обстоятелството, че тъкмо тези 50 години имат решаващо значение не само за запазването на българската книжнина, но и за утвърждаването на езика, на който тя е написана и в руската църква – и то в такава степен, че да не може вече да бъде изместен от гръцкия, колкото това и да е било неприятно за гръцкото духовенство.

И тъкмо в този период от културната история на Киевска Русия се вмъква името на презвитер и по-късно епископ Григорий. А обстоятелството, че преписи на неговия сборник е имало още преди края на X век – и при това по всяка вероятност дори съвсем не малък брой, за да се запазят преписи и от тях въпреки проведеното в най-голям мащаб прочистване на руската книжнина – говори в полза на предположението за важното място, което той заема в културата на Киевска Русия през този ранен период. А и обстоятелството, че всички тези по-ранни или по-късни пре-

създаден нов, но не окончателен руски текстов вариант, с който копистите на двата ръкописа се съобразяват по различен начин.)

⁴⁷ За сигилиите на Василий II вж. ГИБИ VI/1960, с. 40-47 с преглед на по-старата литература.

⁴⁸ Болшинството историци на архитектурата предполагат, че изгорялата църква е предшественицата на Киевската «Света София». За годината на завършването и освещаването на следващата постройка на същото място, сегашната «Св. София», е възприето предположението на В.Н.Лазарев за 1054, който изхожда от запазената в църковната традиция дата 11 май (годината не се споменава), като единствена, която се пада в неделен ден съобразно с обичая освещаването на църква да става само в празничен ден. Бележитият руски изкуствовед обаче не е взел под внимание, че 11 май е един от най-големите църковни празници, празник на св. Кирил и Методи, честван от края на IX век в България, а от края на X век и в Русия, така че от този ден не може да се съди за годината на строежа. Тъй като такъв забележителен ден не може да не е бил отбелязан в руските летописи, фактът, че не се намира там, говори по-скоро, че църквата най-вероятно е построена още преди 1039 г., когато летописите за първи път се манипулират и от тях се изхвърлят всички данни отнасящи се не само за България, но и за всичко свързано с руската църква.

писи вече носят някои от главните белези на нагаждането на българските преводи към руския език със заменянето на непроизносимите за русите български звуци и техните писмени знаци, говори също за вероятно участие на Григорий при установяването на новите правила в руската ортография, които до реформата на Киприян през XV век се запазват. И всичко това оправдава неговото канонизиране от руската църква – но също и усърдното заличаване на неговото име от гръцкото духовенство от края на 30-те и от 70-те години на XI век.

3. Сведенията за Григорий в *«Книга за церемониите»* на император Константин Багренородни са също от много важно значение за изясняването на неговата личност и мястото, което той заема в обществото на Киевска Русия. Неговото име се съобщава в разказа на Константин Багренородни за двата приема в чест на великата княгиня Олга, състояли се в неделя, 9 IX и неделя, 18 X 946 година⁴⁹ в Магнаурския дворец в Цариград. Той е единственият от свитата на Олга, споменат поименно и с неговия духовен сан, като с това събужда интереса у всички неруски изследователи – а за руските става повод за размисли относно тяхната езичница-княгиня, която води със себе си в Цариград християнски свещеник, макар и самата нея да се приема, че не е била кръстена преди своето пътуване за Цариград. И ако за тези руски изследователи дори едно усъмняване в доказателствената стойност на руските летописи да се счита за престъпление равно на държавна измяна, някои бележити европейски историци още през XVIII и XIX век се заемат с изясняването на този въпрос без каквито и да било скруполи.

От разказа на Константин Багренородни научаваме само, че в свитата на Олга е имало и един свещеник (*παλᾱς*) на име Григорий, участвал в обедите по време на приемите на 9 IX и 18 X 946 година, и че подобно на останалите членове на свитата и делегацията и двата пъти му бил връчен обичния за посетителите подарък, известна парична сума, при него с размер по 8 милиариси. Единствен между многобройните автори, занимаващи се с проблематиката относно участието на Григорий в приемите на Константин Багренородни, княз Оболенски се занимава по-обстойно с титлата на Григорий⁵⁰. Той обръща особено внимание на обстоятелството, че думите *παλας* и *παλᾱς* (както е обозначен Григорий в разказа на византийския император) имат различен смисъл и различно значение, при което *παλᾱς* означава висш духовник⁵¹.

Главните въпроси във връзка с Григорий, които занимават болшинството изследователи, без да намерят удовлетворителен отговор за тях, са: 1) Какво търси един свещеник в свитата на „езичницата“ Олга и 2) Защо на този свещеник, независимо от неговия църковен ранг, се отделя тъй малко внимание, а размерът на „почерпката“, която му се дава, е между най-малките и надминава само „почерпката“ на „робините“ на Олга, на търговците-членове на делегацията и на няколко от най-незначителните представители от делегацията, като дори преводачите получават по-големи суми.⁵²

Отговорът на тези два въпроса ще можем да намерим едва след като си изясним причините за пътуването на Олга до Цариград – а че това пътуване няма нищо общо с някакво нейно кръщение във византийската столица, ще разберат повечето участници в дискусиата по този въпрос чак през последните години. И при този отговор ще трябва да вземем под особено внимание както статута на българската църква, така и нейното положение спрямо цариградската патриаршия в средата на X век. А това са главните въпроси, свързани с великата киевска княгиня, нейното месторождение

⁴⁹ Уточняването на годината, неписана в разказа на императора за приемите, поставя началото на продължителен спор в научната литература, започнал през 1754 година с първата публикация във връзка с това уточняване на германския историк Йоханес Геснер. Посочената от него година (946) бива оспорвана четвърт хилядолетие, но след последните публикации на руския историк акад. Г. Г. Литаврин по същия въпрос, *О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь* в История СССР, 1981, № 5, с. 173-184; *К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги в Древнейшие государства на территории СССР*, Москва, 1985, с. 49-57 и *О датировке приемов Ольги Константином* в Г. Г. Литаврин, *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.)*, Санкт Петербург: «Алетей», 2000, с. 174-190, е възприета от повечето историци и се счита за установена. По този въпрос вж. съответната част на настоящото изследване *Началото на една продължила 250 години дискусия: „Съмнителства касающіяся російскія исторіи“*.

⁵⁰ Изследвания и замѣтки князя М. А. Оболенскаго по рускимъ и славянскимъ древностямъ. Приложение къ сочиненію его: „О первоначальной русской лѣтописи“, Москва, 1870, и др. статьи, Санктпетербургъ: Типографія и хромофотографія А. Траншеля, 1875, с. 122 сл.

⁵¹ Оболенски цитира във връзка с това думите на архиепископ Макарий: „Еще въ III в. папами из востокъ называли иногда именно епископовъ (Origen. contra Celsum, lib. VIII sub. finem); въ VI, VII и VIII вѣкахъ на западъ – также епископовъ, пока не сдѣлалось это имя исключительнымъ для одного римскаго первосвященника (Histor. Christ. Spanheimii, pag. 1098-1288). Славяне западные по принятии христіанства, приписывали имя папъ тоже однимъ архипастырямъ своимъ, называя вмѣстѣ простыхъ священниковъ папами (Истор. первобытн. христ. Церкви у Славянъ Маціевскаго, стр. 168-170).

⁵² Преглед на литературата по този въпрос вж. при Г. Г. Литаврин, *Состав посольства Ольги в Константинополе и «дары» императора* във Византийские очерки, 1981, с. 71-92 и същ., *Состав посольства Ольги в Константинополе в Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.)*, Санкт Петербург: «Алетей», 2000, с. 190-204.

и религиозна принадлежност – или с други думи основните въпроси, свързани с руската национална политическа доктрина, определящи в течение на четвърт хилядолетие хода на дискусиата. И с тяхното решение ще можем да се заемем след изясняването на още няколко съвсем не второстепенни въпроси, свързани с отношенията между народите на България и Русия – и то в течение на повече от едно и половина хилядолетие. На тези въпроси са посветени останалите части от това изследване.

АКАДЕМИК БОРИС ДМИТРИЕВИЧ ГРЕКОВ И ПОХОДЪТ СРЕЩУ „СРЕБЪРНИТЕ БЪЛГАРИ“.
ТЕНДЕНЦИОЗНОТО МАНИПУЛИРАНЕ НА РУСКИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ.

В 1883 година излиза в Санктпетербург една книга, която ще внесе голямо възмущение не само сред специалистите по въпросите на средновековната история, но и сред всички интересувачи се от ранната история на Киевска Русия. Това е преводът от „Историята“ на сирийския хронист Ях'я Антиохийски¹, която представя голям брой сведения от историята на Византия в X-XI век, много от които от първа ръка, но и посочва относително точни данни за хронологията им. Тъй като в повечето случаи тази хронология може да уточни датите на редица събития, дотогава дадени с погрешна хронология², специалистите използват случая да преразгледат отново някои от тях, което води до неочаквани резултати. С датировката на едно такова събитие се занимава и младият по това време руски византолог Фьодор Успенски (1845-1928) в своята рецензия на тази книга³. В разбора си на сведенията при сирийския хронист и при известния византийски историк Лъв дякон, свидетел на събитията – а те са за войната между Василий II и Самуил с битката при Ихтиман, свързана с най-голямото поражение на Византия – на които обаче Лъв дякон не посочва датата, рецензентът се натъква на много интересни съвпадения⁴. Като сравнява тези

¹ *Императоръ Василий Болгаробойца. Извлеченія изъ лѣтописи Яхъи Антиохійскаго*. Издавъ, перевелъ и объяснилъ Барон В. Р. Розенъ, С.-Петербургъ 1883.

² В българските летописи, послужили за основа на руските, датите „от сътворението на света“ се дават въз основа на антиохийската система, по която те са възприети и в Хрониката на Георги Амартол и при тях корекцията за координирането им с годините от Рождество Христово се получава чрез изваждането от тях на 5967 години. Тази система се отличава от установената във Византия, където коефициентът е -5508 години. След унищожаването на българските летописи, в Киевска Русия се приема византийската система, а при трансформацията на датите от руската история, пренесени и в руските летописи, се получават груби грешки, с повечето от които руските историци не се съобразяват и до сега. Арабската система обаче се основава и на астрономически данни, както и на данни за известни природни явления, с което е възможно уточняването на много исторически събития да се осъществи до много висока степен. Вж. Р. А. Симонов, *Числовые обозначения в Изборнике 1073 года (Изборник Святослава 1073 года. Сборник статей*, Москва 1977, с. 169-184).

³ Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, ССXXXII/1884, апрель, с. 293-296.

⁴ Пос. съч. Тъй като и при тази рецензия се касае до труднодостъпно за българския и руския читател издание, тук даваме по-голямата част от неговия текст в оригинал:

Общая оцѣнка извѣстію Яхъи о пораженіи Болгарами византийскаго войска при Сардиѣ-Срѣдце (Абарія) в десятомъ году царствованія Василія (разбираемое нами мѣсто о комитопулѣ находится въ связи съ этимъ извѣстіемъ) сдѣлана уже тѣмъ ученымъ, которому посчастливилось открыть для русской науки ал-Макина, пользовавшагося Яхъей. [МБ: Василій Григорьевичъ Васильевскій, *Къ исторіи 976-986 годов. Изъ Ал-Мекина и Иоанна Геометра* (същ. *Труды*, II, 1, С.-Петербургъ 1909, с. 56-124)]. Будучи поставлено, согласно точнымъ хронологическимъ указаніямъ арабскихъ писателей, между событіями 986 года, это извѣстіе дало профессору Васильевскому точку отправленія для новой теоріи руско-византийскихъ отношеній въ 987-989 гг., чѣмъ авторитетъ арабскаго писателя утверждёнъ уже на весьма прочныхъ основаніяхъ. Позволяемъ себѣ въ этомъ отношеніи сдѣлать несколько дополненій къ прекраснымъ соображеніямъ нашего историка. Не можетъ быть теперь сомнѣнія, что разказанное Львомъ Діакономъ глго въ 10-й книгѣ, гл. 8 (Вопп, 171-173) есть то самое поражение Грековъ, о которомъ свидѣтельствуетъ Яхъя въ изучаемомъ нами мѣстѣ (Баронъ Розенъ, стр. 20 и примѣч. 143, 145). Професоръ Васильевскій, тщательно изучившій Льва Діакона, не могъ не замѣтить, что Русскіе у этого писателя упоминаются или подъ именемъ Руси, или подъ именемъ Скиѳовъ, и что именно такъ называется онъ Святослава и пришедшее съ нимъ войско. Напримѣръ: ἀποκρίσεις τοῦ Σκυθοῦ δεξάμενος (разумѣется Святославъ, а Русь тутъ же названа Тавроскиѳы – р. 110-111); сравн. р. 129, 132, 134; ῥως δὲ καὶ αὐτοὶ πρὸς τοῦ σφῶν παρακροτούμενοι στρατηγοῦ (Σφέγκελος δὲ ἦν οὗτος, ὁ τρίτην ἔχων τιμὴν παρὰ Σκυθαίς – р. 135) Скиѳы=Тавроскиѳы=Русскіе (р. 137); то же самое на стр. 139. Правда, нельзя считать безгъ выдержанною терминологию Льва Діакона, такъ какъ и про Симеона, вождя Мисиѳеовъ (Болгаръ), онъ говоритъ: εἰς ἀπόνειάν τε τὴν Σκυθικὴν καὶ συνήθη ἐπαρθεῖς (р. 123); но все же слѣдуетъ признать, что обычно Левъ Діаконъ подъ Скиѳами разумѣетъ Русскихъ, и что прилагая термин „скиѳскій“ къ Болгарамъ, онъ опредѣляетъ имъ не этнографическое свойство, а нѣкоторыя общія у Болгаръ съ Русскими качества. Если присоединимъ сюда наблюденія надъ употребленіемъ словъ „Скиѳъ“ и „скиѳскій“ у другаго писателя того же времени, I. Геометра, то окажутся очень серьезныя основанія къ тому, чтобы не уступать безъ уважительныхъ причинъ толкованіе слова „скиѳскій“ въ пользу болгарской, а не въ пользу русской народности.

Професоръ Васильевскій поступилъ безъ борьбы двумя такими мѣстами въ описаніи у Льва Діакона глго при Срѣдцѣ 986 года. Пусть первое мѣсто: τὴν Σαρδικὴν ἢν καὶ Τράλιτζαν ἢ Σκυθικὴ συνήθεια κέκληκεν – толкуется въ значеніи болгарскаго языка въ тѣсномъ смыслѣ, хотя это не будетъ исключать и болѣе широкаго толкованія въ смыслѣ русскаго языка, подобно тому, какъ ἢ ἀπόνεια Σκυθικὴ съ такимъ же правомъ можетъ быть переведено скиѳская, какъ и русская дерзость или безразсудство: сравн. ἀπόνεια βαρβαρικὴ у Льва Діакова, р. 106, въ приложеніи къ Святославу. Но нельзя съ тою же легкостью поступитья другимъ мѣстомъ: καὶ μάχαιρας Σκυθικῆς γέγονα παρανάλωμα (р. 173). Мы тѣмъ болѣе должны дорожить этими словами, что они составляютъ свидѣтельство очевидца. „Тамъ былъ и я, описывающій это несчастное глго“, сопутствуя императору и исполняя при немъ службу діакона: и мнѣ не оставалось почти исхода, и я сгѣ лался бы жертвою меча скиѳскаго, если бы нѣкоторое божественное попеченіе не извело меня изъ самой опасности“. Мы не думаемъ, чтобы Левъ Діаконъ случайно употребилъ згѣсь выраженіе „скиѳскій меч“, или чтобы μάχαιρα, какъ и συνήθεια, съ одинакомъ удобствомъ могли имѣть при себѣ опредѣленіе скиѳскій, то-есть, болгарскій или русскій. Нѣтъ, эти слова могутъ указывать на глгоствительный фактъ участія Русскихъ въ византийско-болгарской войнѣ 986 года.

данни с известието за 985 година в Руската летописна повед, той стига до заключението, че описаният там поход на Владимир не е срещу волжките българи, както приемат някои руски историци след Карамзин, а срещу дунавските и този поход не завършва с победа над тях, както съобщават манипулираните впоследствие руски летописи, а с военен съюз между Самуил и Владимир срещу Василий II, завършил с поражението на последния и с укрепването на българската държава на Самуил. Това свое заключение Успенски обосновава и със сведението на участвалия в битката при Ихтиман византийски историк Лъв дякон, който едва не загубва живота си там от «скитски меч» – а в думата «скитски» Успенски вижда синонима на «руски», употребяван от византийските автори в противовес на думата «мизийски», отнасяща се изключително за обозначаване на българите. Успенски забелязва, че това сведение променя значително възприетото от руската историография становище за войната на Владимир срещу „сребърните, т.е. волжките“ българи, но и цялата оценка на събитията от историята на Киевска Русия през последните две десетилетия на Х век. Макар и да не смее да извлече от тези сведения заключение, стоящо в разрез с възприетото от руската историография становище относно „покръстването на русите от Византия“, той завършва своята рецензия с убеждението си, че руската история от последните десетилетия на Х и началото на XI век трябва да се преразгледа, като всички сведения от историческите извори трябва да се интерпретират наново и да се потърсят нови писмени извори и данни от помощните науки за изясняването на този тъй важен период от историята на руския народ.

В следващите години у Фьодор Успенски се засилва интересът към българската история и изобщо към България. Той използва всяка възможност, която се открива пред него, за своите проучвания в тази област. Като директор на Руския научен институт в Цариград („Константинопол“), той посещава многократно нашата родина, ръководи проучванията и разкопките в Търново и Плиска, организира експедиция в Македония. В своята научна и изследователска дейност, независимо от високата длъжност, която заема, Успенски не винаги се съобразява с официално застъпваната от руските управляващи кръгове политика. Така той предприема разкопки в Плиска против официалното становище на руската наука, застъпвано по руски указания и от В. Златарски, а „екскурзията“, която предприема със свои сътрудници в Преспа и която също по указания на „висшето началство“ трябва да докаже, че надписът върху Самуиловата плоча е „фалшификат“, завършва с доказването на неговата автентичност, изложено в поредица статии от сътрудниците на института, в това число Флоренски и Милоков, в неговото официалното издание още

Если о присутствіи Русскихъ въ Болгаріи, то-есть, именно князя Владиміра, можно предполагать, на основаніи извѣстія Льва Діакона, то выступаетъ весьма интересный вопросъ о приведеніи въ связь этого довольно неожиданнаго намека съ русскою лѣтописью. Подъ 985 годомъ въ лѣтописи (Лѣтопись по Лаврентьевскому списку, изданіе археографической коммисіи, стр. 82) находится слѣдующее извѣстіе: „Иде Володимѣръ на Болгары съ Добрынею, съ уемъ своимъ, въ лодяхъ, а Торьки берегомъ привеле на конихъ. И побѣди Болгары“. Извѣстно, что русскіе историки, начиная съ Карамзина, относятъ это извѣстіе къ Камскимъ и Волжскимъ Болгарамъ, основываясь на прибавкѣ въ нѣкоторыхъ спискахъ при имени Болгаръ: „низовскіе“ или „иже по Волгѣ“ (Карамзинъ I, прим. 436). Съ точки зрѣнія исторіи походовъ князя Владиміра, по нашему мнѣнію, натуральнѣе здѣсь видѣть Балканскихъ Болгаръ, предпочтеніе же въ пользу Камскихъ можно объяснить только тѣмъ, что вообще мы слишкомъ еще мало выяснили исторію X вѣка. Не говоря уже о томъ, что Владиміръ прославился именно походами на западъ и на югъ (Червенскіе города, Корсунъ), очень трудно представлять себѣ въ X вѣкѣ плывущій по Волгѣ русскій флотъ, сопровождаемый по берегамъ конными наемными войсками. И прибавка о носящихъ сапоги, въ противоположность къ лапотникамъ, скорѣе можетъ имѣть приложеніе къ греко-славянскому населенію на Дунаѣ, чѣмъ къ камскимъ Болгарамъ. По всей вѣроятности, на чтеніе приведеннаго мѣста лѣтописи имѣла значительное вліяніе приводимая подъ слѣдующимъ годомъ легенда о посольствѣ въ Кіевъ Волжскихъ Болгаръ.

Такъ или иначе, но едва ли не слѣдуетъ возвратиться въ толкованіи этого мѣста къ тексту Татищева (Исторія Россійская, кн. II, стр. 63): „Владиміръ, собравъ воинство великое, и Добрыню воя своего призвавъ, съ Новгородцы пошелъ на Болгары и Сербы въ лодіяхъ по Днѣпру, а конныя войска Русскія, Торковѣ, Волынѣ и Червенкихъ послалъ прямо въ землю болгарскую, объявить имъ многія ихъ нарушенія прежнихъ отца его и брата договоровъ, и причиненныя подданнымъ его обиды, требуя отъ нихъ наградженія“. Этотъ взглядъ находитъ себѣ оправданіе въ открытой преосвященнымъ Макаріемъ „Похвалѣ монаха Іакова“: „и ятъ вѣзгы вѣзъ, и сребренныя (Сербяны) Болгары побѣди“.

Впослѣдствіи мы надѣемся подробнѣе изложить свой взглядъ на русско-болгарскія и византийскія отношенія конца X вѣка, а теперь ограничимся краткимъ замечаніемъ. Союзъ Никифора Фоки съ княземъ Святославомъ могъ имѣть для Византіи роковое значеніе, ибо Русскіе скоро поняли свои интересы на Дунаѣ и обратились въ союзниковъ Болгаръ противъ Грековъ. Сначала они были на сторонѣ старой династіи болгарскихъ царѣй, а потомъ послѣ Святослава поддерживали национальное славянское движеніе и боролись въ союзъ съ комитопулами противъ Грековъ и партіи сыновей Петра Симеоновича: этимъ положеніемъ гдѣ мы объясняемъ извѣстіе Татищева о войнѣ Владиміра съ Болгарами. Но событія 988-989 годовъ круто измѣнили политику русскихъ князей. Принятіе Русью христіанства отъ Грековъ, а не отъ Болгаръ сопровождалось величайшими послѣдствіями ходъ событію въ юго-восточной Европѣ. Между прочимъ, оно гоставило преобладаніе греческому элементу на Балканскомъ полуостровѣ и было причиной утраты политической роли Россіи на югѣ. Византийская политика достигла того, что съ 989 года Русь изъ страшилища Грековъ обратилась въ защитницу и помощницу ихъ на востокъ и западъ и дала возможность царю Василію круто расправиться съ Болгарами. Съ этой точки зрѣнія **пересмотръ извѣстій о русско-болгарскихъ отношеніяхъ является вопросомъ глубокой важности въ русской исторической наукѣ**. Тою ролью, которую Русь играла въ болгарско-византийскихъ отношеніяхъ, объясняется до нѣкоторой степени сказаніе лѣтописи о предложеніяхъ вѣры: Греки, равно какъ Болгаре разныхъ политическихъ партій, имѣли интересъ именно въ 986-987 году домогаться посредствомъ посольствъ соглашенія съ Кіевомъ. Но это пока отдаленныя выводы. Ближайшій же состоитъ въ томъ, что византийская и русская лѣтопись можетъ оправдать участіе князя Владиміра въ войнѣ Болгаръ с Греками въ 986 году.“ (подчертыването е мое – АЧ)

през същата година⁵. А тези публикации водят към заключението, че при т.нар. „комитопули“ не става дума за някакви „славянски“ бунтовници срещу българската царска династия, която идея прокарва руският историк от български произход (!) Марин Дринов, а за представители на законната българска власт, произхождащи от същата българска царска династия, която управлява и източните български земи до временното им присъединяването към Византия в 971-976 година⁶. За резултатите от неговите по-нататъшни проучвания във връзка с войната от 985/986 година ние обаче не знаем нищо – а тези проучвания би трябвало да доведат по силата на логиката и до изясняване на истината във връзка с „покръстването на русите от Византия“, което от своя страна би лишило руската национална доктрина за приемственост от Византия от нейните главни основания. Когато в 1925 година в Ленинград започва печатането на втората част от втория том на неговата История на Византия, при достигането на подготовката за печат именно до това място, където той трябва да изложи своето становище и по този въпрос, печатането на книгата се преустановява по разпореждане „отгоре“. Ако и останалата част от ръкописа му и коректурата на набрания текст да се запазва, изчезват „само“ ръкописът и коректурата от съответната печатна кола. Те не могат да бъдат намерени нито в края на 1940-те години, когато трябва да се продължи издаването на неговия труд, така че се преминава направо към третия том⁷, нито през 1990-те години, когато цялата негова тритомна история бива отново напечатана – за попълване празнотата от липсващата част, вместо нея на нейно място се отпечатва една негова статия, публикувана още през 1881 година и следователно не представлява последната му дума по въпроса⁸. По времето, когато в Ленинград в средата на 1920-те години се подготвя печатането на книгата на Успенски, цялата издателска дейност на археографската комисия е под ръководството на бъдещия академик Борис Греков, който малко след това заминава за Москва, за да оглавява Института по история при АН на СССР, на който пост той остава до смъртта си в 1954 година. Там той не само определя насоките за изследванията на руските историци и главните линии на руската историография, но е и главният отговорник по провеждането на съдебните процеси срещу руските историци и филолози в началото на 1930-те години, когато значителна част от тях биват репресирани – изпратени на дългогодишна каторга и дори разстрелвани, а дейността на останалите и на репресираните след освобождаването им се насочва и ръководи лично от него. По негово указание в 1938 година бива спряно издаването на документите от архива на Николай II по външната политика на Русия от 1878 до 1917 година, съдържащо извънредно голям брой сведения, компрометиращи дейността на руските дипломати срещу България; издадените дотогава 18 тома се изземват от всички руски библиотеки и се унищожават и членовете на редакционния съвет по издаването на документите биват или разстеляни, или изпратени на заточение, от което никой не се завръща. А през май 1945 година излиза статията на Б. Д. Греков за „волжките“ българи, която има за цел да легитимира последвалите малко след това сталински репресии срещу т.нар. „татари“ от горното течение на Волга и Кама и по Северното Черноморие, чийто български произход, като потомци на най-старото население на целия Черноморски басейн, чак до „Вътрешна Скития“, е несъмнен.⁹

* * *

⁵ Извѣстiя Русскаго Археологическаго Института въ Константинополѣ, IV/1899.

⁶ Тъй като „висшето началство“ – а това е великият княз Константин Константинович Романов – е недоволен от тези резултати, още на следващата година се изпраща нова „екскурзия“, този път под ръководството на бележития руски византолог Никодим Кондаков (1844-1925). Резултатите от изследванията на тази „научна екскурзия“ ще бъдат публикувани обаче с десетгодишно закъснение и без съгласието на един от четиримата участници в нея, Павел Милюков, който отказва да следва антибългарската политика на руското царско правителство – Н. П. Кондаковъ, *Македония. Археологическое путешествие*, С.-Петербург, 1909. По този въпрос вж. също моите бележки в публикациите ми *Църквата „Свети Герман“ при Преспанското езеро*, Берлин, 2001, с. 28, бел. 20 (с библ.) и *За датирането на църквата „Света София“ в Охрид и нейните стенописи в: Българската архитектурна школа I*, Берлин, 2007, с. 69 и бел. 14-17, с. 173 и сл.

⁷ В предговора към първото издание на том III от *История Византийской империи* на Ф. И. Успенский, Издательство АН СССР, Москва-Ленинград, 1948, с. 6, четем: *Обследование хранящихся в Архиве [Архив АН СССР в Ленинграде] материалов показало, что корректурные листы второй части II тома [Истории Византийской империи Ф. И. Успенского] поступили в Архив не в полном виде. [...] На основании этих рукописей и оглавления II тома можно установить, что ненапечатанная вторая часть второго тома в полном виде восстановлена быть не может; нехватает одного печатного листа, а именно: стр. 921-925 из 21-й главы («Первые годы царствования Василия. Бунт Варды Склиры. Начало войны с Болгарией») и стр. 926-936 из 22-й главы («Рус, и Византия в конце X века»). Поиски недостающих страниц производились тщательно и долгое время, и к моменту составления настоящего предисловия надо считать установленным, что эти страницы утеряны.*

⁸ Федор Иванович Успенский, *История Византийской империи, II Период Македонской династии (867-1057)*, Москва, 1997.

⁹ На този въпрос ще се спрем подробно малко по-долу.

По-голямата част от руските летописи, стигнали до нас в стотици преписи и разни варианти, представляват сборници, съдържащи една главна и основна част, известна под името *«Повѣсть временныхъ лѣтъ»*, или в български превод *«Разказ за изминалите години»*. Тази основна част на руските летописи, официално узаконена още в началото на XII век, но запазена в късни преписи, изготвени едва от XV до XVIII век, е била преработвана и променяна многократно, като частите ѝ, отнасящи се до политическата и църковна история на Русия от IX до XI век, съдържат значителен брой манипулации, извършвани над ръкописите чак до XVIII век. За неин автор се приема официално монахът от Киево-Печерската Лавра Нестор, макар и идентифицирането му като такъв да почива само на устното предание, наричащо го *«Нестор-Летописецъ»*, поради което той е бил канонизиран от руската църква. Вместо неговото име, най-старият препис от *«Повѣсть временныхъ лѣтъ»*, известен под името *«Лаврентиевски»* препис, също както и повечето други по-късни преписи, съдържа само името на игумена на Видубецкия манастир в Киев Силвестър, подписал се на края на ръкописа, завършен в 1114/1115 година, без да спомене никъде в него името Нестор. Като не желае да отхвърли това запазено по традиция име, официалната руска историография допуска, че Силвестър е преписал летописа на Нестор, внасяйки в него малки и незначителни изменения. Изследванията върху текста на летописа, извършени в началото на XX век, отхвърлят напълно тази теза. Сравнението на автентичните съчинения на Нестор с приписвания му летопис показва не само основни стилови различия, но и значителни противоречия в съдържанието им, недопускащи по никакъв начин отъждествяването на техните автори. По такъв начин постепенно се налага убеждението, че Силвестър е имал за задача да напише летопис напълно различен от този на неговия предшественик, т.е. един *«официален»* летопис, изразяващ становището и духа на цариградската патриаршия, наложила се над руската църква с въстпването на гърка Никифор на митрополитския трон в Киев през 1096 година. В този смисъл е трябвало да се премахнат от руските летописи или съответно да се изопачат всички сведения, свидетелстващи не само за връзките между руската и българската църква, но също така и за политическите и културните отношения между България и Русия. За блестящото изпълнение на тази задача Силвестър получава като награда митрополитски трон в Переяславл, а руският народ и неговата църква биват лишени от тяхната история¹⁰.

Макар и да е напълно ясно за всички изследователи, че сведенията в летописите и другите агиографски или литературни произведения, засягащи историята на руската църква до края на XI век, включително отнасящите се до покръстването, са силно и целенасочено манипулирани, нито един руски историк, не се осмелява да постави този въпрос и да потърси причините за манипулациите – но също така и да се постарее да реконструира скритата истина. Това засяга на първо място манипулациите на руските летописи във връзка с т. нар. „варяжки произход на властващата киевска княжеска династия“, но също относно произхода на вел. княгиня Олга и въвеждането на християнството като държавна религия в края на предпоследното десетилетие на X век, т.е. т. нар. „покръстване на Русия“. Единствен М. Д. Присьолков в първия си труд посветен на историята на руската църква загатва както за манипулациите, така и за някои от причините за тях¹¹ – и среща силна съпротива от едва ли не всички обществени и научни среди в Русия. Преди него княз Михаил Оболенски пише още в 1870/75 година цяла книга по този въпрос, тя бива обаче иззета и унищожена от органите на държавната власт, като са известни засега извън Русия само два екземпляра от нея¹². Но дори да не са познавали тази „изчезнала“ книга, някои от руските изследователи, като архим. Леонид и А. А. Шахматов и дори Б. Д. Греков, не е възможно да не са знаели изводите на княз Оболенски, за които той загатва още в публикацията си от 1851 година, посветена на Переяславския летопис и в книгата си от 1870 година, чието заглавие мнозина историци по-късно цитират. Той е споделял тези свои възгледи с всички свои събеседници, спорил е с тях, а за тези възгледи пишат и авторите на излезлите в руския печат некролози във връзка със смъртта му. В книгата си от 1875 година той пише следното по този въпрос:

„Най-важно е послесловието на Силвестър, което Татищев е заел от ръкописа на Голицин, завършващ с 1198 година. Това послесловие е сходно с приписката на Силвестър, оцеляла в летописния сборник, наричан Патриаршески или Никонов летопис. Цитираме пълния му текст:

«Се язъ грѣшнѣи инокъ Силвестръ, игуменъ святаго Михаила, написахъ книги сіа, глаголемыя греческымъ языкомъ хранографъ, русскимъ языкомъ тлѣкуется временникъ, еже есть лѣтописецъ, во священно и божественно священноначальства гооподина Никифора, митрополита Кіевскаго и всея Руси, во обладаніе державы Кіевскія православнаго и благочестиваго великаго князя Владимира Маномаха, сына Всеволожа, внука Ярослава, правнука великаго и равноапостольнаго святаго Владимира, нарѣченнаго въ святомъ крещеніи Василіа, крестившаго всю Русскую землю. Писа же вся сіа любве ради Господа Бога, и пречистыя Богородицы, и святыхъ его, и своего ради отечества Рускія

¹⁰ Вж. по-горе, с. 16.

¹¹ М. Д. Присьолковъ, *Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X-XI вв.* (Записки Историко-филологическаго факультета Императорскаго С.-Петербургскаго университета, CXVI, С.-Петербургъ, 1913, Reprint The Hague 1966).

¹² Вж. по-горе, с. 26.

земли, во спасение и пользу всемъ; и молю всехъ читающихъ книги сіа, да помолятся о мнѣ во святыхъ своихъ молитвахъ, да сладостный и радостный гласъ услышу отъ Господа Бога въ день онъ суда великаго, и избавленъ буду безконечныхъ мучений, и обѣданныхъ благыхъ отъ Господа получю, молитвами пречистыя Богородици и всехъ святыхъ, аминь».

От това послесловие се вижда ясно, че Силвестър е бил един от копистите на Григориевия летопис от сборника му и от неговия руски летопис, както и на Несторовия летопис. Но за най-голямо съжаление той не е бил просто копист, който в свещен трепет дословно преписва безценните паметници на славянската писменост, кактовто е бил онзи благочестив труженик, който при св вел. кн. Владимир Светославич, както ще видим по-нататък, отдал цели шест години от живота си за преписване на Григориевия *Съборникъ*.¹³ За Силвестър, като високопоставено в църковната йерархия лице, бил непогодяващ тежкия труд на простия писар-копист, получаващ от труда си за преписаните от него листа известни средства за. Силвестър имал напълно различни задачи. На него не бил нужен верен и обемист ръкопис като плод на труда му. Целта му била свършено противоположна. Като учен и образован мъж, издигащ се към най-високите стъпала на духовния сан, той не е могъл да има предвид преписването на споменатите ръкописи, а да наложи върху тях със собствените си преписи своите особени възгледи и действително ги наложил, като съкращавал и преправял според своите възгледи и своите собствени идейни насоки, отразяващи идеите на съвременната му среда.“

Че становището на княз Оболенски за унищожаването на българските книги и летописи не се споменава по-късно нито от архим. Леонид, нито от Шахматов, съвсем не означава, че те не са го познавали. А когато Шахматов представя своята теза за т.нар. „*Первоначальный летописный свод*“, съставен според него малко след 1039 година, той съзнателно скрива истината, че този „*Первоначальный свод*“ не е бил първоначален, а е бил предшестван от един друг летопис, унищожен именно в същата 1039 година, но известен и дори в значителна част използван от автора на т.нар. първоначален свод – или извод. Какво и защо е трябвало да се манипулира в него, освен данните за „варяжкия“ или „северния/нормански“ произход на Рюриковата династия? За нея в старите руски летописи се е казвало, че тя била свързана със старата южноруска княжеска династия, прекъсната по мъжка линия, но по женска линия оставила следи при северните съседи на руските славяни – и то по същия начин, както Романовската династия се прекъсва по мъжка линия след смъртта на сина на Петър Първи, но притежава наследници по женска линия сред някои немски княжески родове. И тъкмо това се казва в руския летопис с думите „порядка нетъ“, при което не става дума за липсата на ред в страната и нуждата да дойдат чужди князе да внесат там ред и порядък.

При случая с манипулациите на истината във връзка с произхода на Олга – но също и на „Владимировата царица“ (не царкиня!) Анна въпросът е много по-сложен. И тук не става дума само за приоритета на Византия и нейното православие, преминало съгласно руската държавна доктрина по наследство в Русия заедно с държавната традиция. Тук има още една не съвсем маловажна подробност, която Оболенски и отначало архим. Леонид очевидно не са знаели: родствената връзка между Олга и Анна. Ако Олга е била българска принцеса – а всички данни говорят, че тя трябва да е била дъщеря на цар Симеон I, при това първородна, и сестра на българския цар Петър I – това означава, че тя е била леля/стринка на дъщерята на последния и неговата съпруга Ирина: българската принцеса Анна. Като правнучка на българския княз Борис I, но също и на византийския император Роман II, тя е трета братовчедка, а по руски *сестра* или *двоюродная сестра* (за разлика от *рожденна сестра*) на императорите Василий и Константин¹⁴. Следователно тя се е намирала в кръвно родство втора степен (леля) със своя съпруг, великия киевски княз Владимир-Покръстител. Това нейно родство обяснява името на нейния първороден син Борис-Роман, носещ *по право* имената на двамата свои царствени прадеди и е тяхен законен наследник. Това обстоятелство обяснява защо Владимир прави тъкмо този свой син, девети по ред, за свой наследник – от друга страна обаче само двамата сина на Владимир от Анна са по християнския ред законни, понеже произлизат от единствения негов законен брак. И това е също главната причина те да бъдат премахнати веднага след смъртта на Владимир и то с византийска помощ. А споменът за тяхната кръвна връзка с българската царска династия е трябвало

¹³ Посочената от Оболенски част от изследванията му, в която разглежда връзката между истинския Нестор и Григорий, остава незавършена.

¹⁴ Цар Петър е бил женен за внучката на император Роман I Лакапин Мария/Ирина от неговия син и съимператор Христофор; дъщерята на Роман Лакапин Елена е била съпруга на Константин VII Багренородни, майка на Роман II и баба на Василий II и Константин VIII. Следователно дъщерята на цар Петър (и сестра на синовете му Борис II и Роман-Симеон) е била трета братовчедка на братята съимператори Василий и Константин. Според разказа на руския летописец, Владимир-Покръстител иска от императорите ръката на тяхната *сестра* – в летописа, но и в сведенията на Кедрин/Скилица тази сестра не се нарича нито рождена, нито порфирородна. Ако обаче Олга е дъщеря на Симеон и сестра на Петър, тя е роднина по сватовство и с Константин VII и съпругата му Елена. А това прави въпросите около нейното посещение в Цариград особено деликатни и е напълно естествено тези роднински връзки да бъдат премълчани – особено поради също така деликатния въпрос за статута на българската църква, която цариградската патриаршия счита за схизматична и не признава официално. И това трябва да е било главната пречка за непостигане на никакво споразумение между Олга и Константин VII – цариградската патриаршия очевидно не е била готова на никакви отстъпки, което личи и от факта, че на преговорите патриархът *не е присъствал*.

За да се скрие истината, която някои историци най-малко поне подозират, а други повече или по-малко знаят, от тях се разпространява версията, че когато в началото на XII век е написана *Повѣсть временныхъ лѣтъ* вече нямало запазени нито летописи, нито каквито и да било други сведения по тези въпроси – макар и да се касае до събития, станали само преди един век и не е възможно, да не се е помнело вече нищо за тях. А измислиците, с които са заместени редица автентични сведения за събитията, руските изследователи от Шахматов до Лихачов представят като произведения на „народния фолклор“, с което тези „изследователи“ обиждат своите сънародници, считайки ги за пълни идиоти, способни да измислят такива истории и да вярват в тях. Шахматов¹⁵ дори твърди, че историята за „философа“, който убеждава Владимир в предимствата на християнската религия, била заета от „български“ източници, предаващи подобен разказ за убеждаването на българския княз Борис от някакъв „гръцки художник“ с име Методий, изписал сцената на Страшния съд в двореца на българския княз. В действителност при „българския прототип“ се касае за интерполация в *Synopsis historiarum* на Скилица¹⁶, заета от Продължителя на Теофан Изповедник и прибавена към текста не порано от началото на XII век, т.е. по същото време, когато се съчинява *Повѣсть временныхъ лѣтъ* и то на същото място, в скрипториите на Цариград. Също така разказът за пътуването на Олга в Цариград е съчинен за ползване от читатели без каквото и да е критично чувство – към които очевидно спадат и болшинството историци, които го приемат за напълно автентичен с всички негови подробности, включително дадената там година, като някои дори са готови да оспорват данните в *Книгата за церемониите* на Константин Багренородни. Но колкото тези данни на „руския летописец“ са със съмнителна достоверност, толкова са неверни и всички останали сведения за посещението на Олга при византийския император, и то като се започне от повода за нейното пътуване и времето на пътуването, чак до завръщането ѝ в Киев, включително предложението за женитба от Константин Багренородни, извършеното от патриарха „по заповед на императора“ нейно кръщение и разговорите, водени между двамата, имащи както повода за пътуването на руската велика княгиня съвсем различни цели. И само за да се скрият тези цели от читателя се съчинява такава нелепа безсмислица, на която ще се опира руската историография и държавна политика, представляваща Русия с нейната християнска религия и култура като пряк наследник и продължител на традициите на византийската империя с нейното „православно“ християнство.

¹⁵ А.А. Шахматовъ, *Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ*, С.-Петербургъ 1908, с. 63-74.
¹⁶ *Ioannis Scylitzæ Synopsis historiarum*, Editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci: Apud Walter De Gruyter et Socios, 1973 [=Corpus fontium historiae byzantinæ... Series Berolinensis... vol. V с. 90, 63-91,78]
¹⁷ Лаврентьевскіѣя преписъ предава това събитіе по следния начинъ:
 Въ. лѣѣ. ѿ. ѿ. ѿ. ѿ. Иде Володимерь на Болгары съ добрыномъ съ воємъ своимъ въ лодыѣ. а Торьки верегомъ приведе на кнѣ. и повѣди Бол[г]лары и рече Добрына Володимеру. съгладахъ колодникъ. вже сѣтъ вси в сапозѣ. сим дни намъ не даати. по идемъ искать лапотниковъ. и створи миръ Володимерь с Болгары. и ротъ заходиша межю совѣ. и рѣша Болгаре. толи не вѣ. деть межю нами мира. елико камень начнетъ плавати а хмель почнѣ тонѣти. и приде Володимер Киеву. – *Лаврентьевская летопись*, вып. 1: *Повесть временных лет (Полное собрание русских летописей*, т. I, Ленинград 1926, репринт Москва 1962, кол. 84.)

¹⁵ А.А. Шахматовъ, *Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ*, С.-Петербургъ 1908, с. 63-74.

¹⁶ *Ioannis Scylitzæ Synopsis historiarum*, Editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci: Apud Walter De Gruyter et Socios, 1973 [=Corpus fontium historiæ byzantinæ... Series Berolinensis... vol. V c. 90, 63-91.78]

¹⁷ Лаврентиевският препис предава това събитие по следния начин:

Въ. лѣѣ · ꙗ·ꙋ·г҃и·: Иде Володимиръ на Болгары съ Доврыною съ всею своимъ въ лодыа · а Торьки верегомъ приведе на кнѣ · и повѣда Боа[л]гары и рече Доврына Володимеру · сѣлагдахъ колодникъ · вже сѣтъ вси в сапозѣ · сим дѣи намъ не даати · по идемо искати лапотноковъ · и створи миръ Володимеръ съ Болгары · и ротъ заходиша межю совѣ · и рыба Болгаре · толи не вудеть межю нами мира · елико камень начнетъ плавати а хмель почне тонуть · и приде Володимер Киевѣ · — *Лаврентьевская летопись*, вып. I: *Повесть временных лет (Полное собрание русских летописей)*, т. I, Ленинград 1926, репринт Москва 1962, кол. 84.)

¹⁸ В. Н. Татищев, *История Российская*, т. I, глава IV, Москва 1962, с. 112). Тази версия на текста, заедно с друга, произхождаща от един от неговите ръкописни извори, т. нар. *Йоакимовски летопис*, впоследствие „изгубен“, а по-вероятно умишлено унищожен, гласи: «По сем иде Володимиr на булгары и, победа их, мир учини и приам крещение сам и сынове его и всю землю Руссю крести» – вж. по-долу, с. 122...

¹⁹ *Исторія государства Россійскаго*, I, С.-Петербургъ ⁵1842, репринт 1988, кол. 125, 118, бел. 436.

²⁰ Пос. съч., т. II, глава VI, Москва 1963, с. 57-58 (първа редакция от рукописа на Татишчев) и т. IV, глава VI, Москва, 1964, с. 133 (първа редакция от рукописа на Татишчев). Вж. също неговите бележки в т. I, глава IV, Москва, 1962, с. 112.

История на руската църква Голубински обяснява, че по воден път не може да се стигне от Киев до горното течение на Волга и Кама, където са живеели волжките българи. Но дори Владимир и неговата войска да са могли по някакъв начин да се доберат до Волга – която, както е известно, се влива в Каспийско, а не в Черно море както Днепър – през цялото средновековие бреговете на Волга са били покрити с непристъпни гори, което е правило невъзможно придвижването на конницата с наемниците на Владимир. За разлика от левия бряг на Дунав, обикновено заливан от реката, но след оттеглянето на водата напълно удобен за придвижване на конните отряди на Владимир.²¹ От друга страна, Никоновският летопис, споменавайки българите, срещу които Владимир воювал в 985 година, ги нарича *Низовски*, което означава именно *Дунавски*, понеже те се намирали *надолу* от Киев, както Киев се намира надолу от Новгород и Смоленск.²² Голубински обяснява също появата на понятието „сребърни“ българи, което се среща освен в някои преписи от летописите, също и в *Память и похвала Владимиру* и идва от неразбирането на някои късни кописисти, срещнали в текста думите „сербяни и болгары“ – ако и в четири от петте запазени стари преписи на това литературно произведение (Сахаровския, Болотниковския, Румянцевския и Троицкия препис) да се говори за „Сребрениы Болгары“, в най-стария и същевременно най-точния от преписите, ръкописа в Академичната библиотека, на това място се чете „Сербяни и Болгары“.²³ По същия начин е предадено това събитие и при Стриковски.²⁴ Следователно кописистите на другите четири преписа не са познавали именно понятието *сербяни*-сърби, заменяйки го с думата *серебряные* – междувпрочем, освен в тези сравнително късни руски ръкописи, понятието *серебряные* болгары не се среща никъде в литературата, а когато се говори за кримски българи се употребява и прилагателното *черные* – черни.

Както беше споменато малко по-горе, в последните дни на Втората световна война, през месец май 1945 година, акад. Б. Д. Греков пише много важна статия, засягаща някои въпроси от българската средновековна история.²⁵ България по това време вече е окупирана от съветски войски и се управлява от марионетно правителство, поставено и ръководено от Съветския съюз, а тази статия има за цел да „изясни“ отношенията между България и Русия в миналото, като същевременно оправдае руската агресивна политика срещу нашата страна. Под формата на научно изследване върху историята на Волжка България се предава официалната линия на руската политика по отношение на нашата страна, като в този смисъл трябва окончателно да бъдат изключени от българската история всички въпроси, свързани с ролята на България за покръстването на Киевска Русия и за българската културна помощ към Русия през ранното и зрялото средновековие. Както би трябвало да се очаква, централният момент при тези отношения е българо-русският съюз от 985/986 година заедно с последвалото го покръстване на Киевска Русия. Затова информацията от историческите извори относно събитията от края на 980-те и началото на 990-те години трябва отново да се манипулират по такъв начин, че да се отклони вниманието от Дунавска България и да се насочи към Волжко-Камска България, макар и посредством изопачаването на фактите по такъв начин, че всеки читател да си зададе въпроса, доколко така предадените сведения имат изобщо някаква научна основа и не противоречат напълно на здравия смисъл и на логиката.

Статията си Б. Д. Греков започва с „изясняване“ въпроса за похода на Владимир в 985/86 година, който, според него, „несъмнено е бил срещу волжките българи“, а за да направи своите възгледи по-приемливи, той представя и другите възгледи, като ги оборва със своята „логика“ и с „фактите“.²⁶ Тъй

²¹ „Карамзинъ полагаеъ, что война 985-го года была с Болгарами Камскими. Но это совершенно неоснователно. Лѣтопись говоритъ о походѣ: „Иде Володимиръ на Болгары съ Добрынею съ уемъ своимъ въ лодыяхъ, а Торки берегомъ приведе на конихъ“. Еслибы Владимиръ ходилъ на Болгаръ Камскихъ, то онъ бы плылъ по Волгѣ, а Торковъ привелъ бы берегомъ той же рѣки; но сказать просто „иде въ лодыяхъ“ и „берегомъ приведе“, когда отъ Киева добраться до Волги было такъ далеко, было бы со стороны лѣтописца въ высшей степени странно. Потомъ, въ X вѣкѣ по берегу Волги, покрытому непроходимымъ лѣсомъ, вовсе невозможно было проводить конницы (Е. Е. Голубинскій, *История Русской церкви*, I, 1, Москва, 1901 (Репринт Den Haag 1969, с. 167, бел. 1).

²² Никоновская лѣтопись, точно обозначая Болгаръ, съ которыми воевалъ Владимиръ в 985-мъ году, называетъ ихъ Низовскими, что значитъ именно Дунайскихъ, ибо они были внизу отъ Киева, какъ Киевъ внизу отъ Новгорода и Смоленска – Ипатск. лѣт. 2 изд., с. 87, 253, 259, Дополн. къ Акм. Ист. т. I, с. 4, col. 2 – пак там.

²³ Пак там, с. 244, бел. 1.

²⁴ Maciej Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiéj Rusi*, I, Warszawa 1846, с. 126: „Potym Włodimirz, będąc już zupełnym jedynowłajcą wszystkiéj Rusi, zebrał wielkie wojsko, s którym przeprawiwszy się przez Dunaj, opanował ziemie: Bulgarską, Serbską, Karwacką, Siedmigrócką...“

²⁵ Борис Д. Греков, *Волжские болгары в IX-X веках* (Исторические записки, 14/1945, с. 3-37).

²⁶ „Относительно этого похода в нашей науке существуют разные мнения. Е. Е. Голубинский в своей «Истории русской церкви» высказал мнение, что Владимир ходил не на волжских болгар, а на дунайских, так как иначе не может быть понятна летописная запись под 985 г.: «Иде Володимир на болгары с Добрынею... в лодыях, а торки берегом приведе на коних». Е. Е. Голубинскому казалось «в высшей степени странным», как Владимир мог «идти в лодыях» и вести торков «берегом до Болгарии Волжской». По его мнению конница и не могла пробраться из Руси по лесам. Отсюда автор полагает, что поход был сделан на Балканы. Такого же приблизительно мнения и Барсов [*3 Барсов, *Очерки исторической географии*, стр. 286]. За Е. Е. Голубинским идет в последнее время М. Н. Тухомиров [«Исторический журнал», № 10-11, 1941, стр. 67], который, разделяя сомнения Голубинского, прибавляет от себя, что-де и торки жи-

като и тази статия представлява вече библиографска рядкост и е труднодостъпна за българския и руския читател, макар от нея да е издаден в САЩ репринт, даваме тук по-голямата част от текста в български превод и в оригинал:

„Относно този поход в нашата наука съществуват разни мнения. Е. Е. Голубински в своята *История на руската църква* е изказал мнението, че Владимир ходил не при волжките българи, а при дунавските, тъй като иначе не може да се разбере летописното известие под 985 година, което гласи: «Иде Володимер на болгары с Добрынею... в лодях, а торкы берегом приведе на коних». На Е. Е. Голубински му се видяло «в най-висока степен странно», как Владимир могъл «да пътува с лодки» и да води наемниците-тюрки «по брега до Волжка България». Според неговото мнение конницата не е могла да се добере до там през горите. Оттук авторът допуска, че походът бил насочен към Балканите. Приблизително такова е и мнението на Барсов (Барсов, *Очерки исторической географии*, с. 286). Това мнение на Е. Е. Голубински следва в последно време и М. Н. Тихомиров (*Исторический журнал*, № 10-11, 1941, с. 67), който, споделяйки съмненията на Голубински, прибавя от себе си, че и тюрките живеели южно от Киев. На бележката в «Память и похвала Иакова» — паметник безусловно заслуживащ доверие — че Владимир се отправил към сребърните българи, т. е. несъмнено волжките, М. Н. Тихомиров опонира с това, че в някои варианти от туй съчинение е написано «серебряны и болгары», т. е. че думата «и» не е окончание, а съюз. Независимо от това, че туй написаната буква «и» е още далече от «ы» и не ни дава правото да превръщаме туй окончание в съюз, авторът не обръща внимание на това, че тогава цялото изречение губи смисъла си. Та нима Владимир предприел два похода срещу някакви си сребърни, а подир това и срещу българи? Не само «Похвалата», но и летописът говори за сребърни българи («Победами болгаром, иже по Волге» — във *Възкресенския летопис*).

Друго мнение поддържа М. С. Грушевски. Той подчертава, че тук се говори за сребърните, т. е. именно за волжките българи и счита този поход за продължение на Светославовия поход. Похода срещу Балканите М. С. Грушевски счита за невъзможен поради общата международна ситуация в дадения момент, позовавайки се при това на арабското свидетелство на Ях'я [М. Грушевский, *История Украины-Руси*, I, 1913, с. 486]. Относно невероятността на похода на конните тюрки «по брега» и на Владимир «на лодки» срещу Волжка България най-ясно от всички говори Ипатьевският летопис под 1182 година. Когато Всеволод Юрьевич също се отправил срещу «сребърните българи», тук отново имало тюрки, и те отивали на поход «на коне» а руската войска ги придружавала отчасти с лодки, а отчасти «на коне срещу българската земя и големите градове на сребърните българи» (Ипатьевская летопись, изд. от 1871 г., с. 423; срв. също Никоновския летопис в Пълното събрание на руските летописи, т. X).

И най-после, в «Повесть временных лет», където се говори за главните речни пътища на руската земя, има се предвид именно водният път по Днепър за българското царство: «По него (по Волга) можело да се отиде в България...» Така пътували русите от много отдавна. На мене ми се струва, че няма основания да се отрече походът на Владимир именно срещу волжките българи. За съжаление ние нямаме възможност да проследим възникването и развитието на тези отношения между двата народа и двете държави. Виновен за това е общият характер на руските летописи, оскъдността на арабските сведения и пълната липса на българските. Руските летописи говорят за България твърде едностранно: почти изключително разказват за военни столкновения с Русия, макар тук да има и интересни изключения. В недатираната част на «Повесть временных лет», където авторът подчертава, че «из Руси можно ити по Волге в Болгары и в Хвалысы и на восток дойти в жребий Симв» [МБ — «Повесть временных

ли к югу от Киева. Замечание «Памяти и похвалы Иакова» — памятника, безусловно заслуживающего доверия, — о том, что Владимир ходил на болгар серебряных, т. е. несомненно волжских, М. Н. Тихомиров отводит тем, что в некоторых вариантах «Похвалы» имеется написание «серебряны и болгары», т. е. якобы здесь «и» — не окончание, а союз. Не говоря о том, что начертание «и» несколько поодаль от «ы» еще не дают права превращать это окончание в союз, автор не обращает внимания на то, что тогда вся фраза теряет смысл. Неужели же Владимир сдѣлал два похода на каких-то серебряных, а потом на болгар? Не только «Похвала», но и летопись говорить о серебряных болгарях («Победами болгаром, иже по Волге» — *Воскресенская летопись*).

Другого мнения держится М. С. Грушевский. Он подчеркивает, что речь идет о серебряных, т. е. именно волжских болгарях, и считает этот поход продолжением похода Святослава. Поход на Балканы М. С. Грушевский считает невозможным по общей международной ситуации данного момента, ссылаясь при этом на арабское свидетельство Ях'я [⁴⁵ М. Грушевский, *История Украины-Руси*, I, 1913, стр. 486]. Насчет невероятности похода конных торков «Берегом» и Владимира на ладьях в волжскую Болгарию лучше всего говорит Ипатьевская летопись под 1182 г. Когда Всеволод Юрьевич тоже шел на «серебряных болгар», здѣс, были опять торки, и шли они в поход «на конех» и русская рать шла частью в ладьях, частью «на конех в землю Болгарскую к великому городу Серебряных болгар» [⁴⁶ Ипатьевская летопись, изд. 1871 г., стр. 423; ср. также Никоновскую летопись, ПСРЛ, X].

Наконец, в «Повести временных лет», где говорится о главных речных системах Русской земли, предусмотрен водный путь именно с Днепра в Болгарское царство: «Там же и на Руси может ити (по Волге) в Болгары...» Так ходили русские люди очень давно. Мне кажется, что нет оснований отвергать поход Владимира именно на болгар волжских. К сожалению, мы лишены возможности следить за возникновением и развитием этих отношений между двумя народами и государствами. Повинен в этом общий характер русских летописей, скудость арабских сообщений и полное отсутствие собственно болгарских. Русские летописи говорят о Болгарии очень односторонне: почти исключительно рассказывают о военных столкновениях с Русью, хотя тут есть и интересные исключения. В недатированной части «Повести временных лет», где автор подчеркивает, что «из Руси можно ити по Волге в Болгары и в Хвалысы и на восток дойти в жребий Симв» [МБ — «Повесть временных лет», с. 12-13], ярко обнаружено не только четкое знание автора «Повести» географии своей страны, а показана и заинтересованность его родины и связей с болгарами, прикаспийскими народами, Средней Азии, а может быть, и с еще более далекими странами, поскольку «жребий Симв» автор «Повести» раскрывает как Персию, Бактрию и «даже и до Индии». Многие из этих путей были проложены Русью раньше, чем они попали на страницы первой русской истории.⁴⁴

лет», с. 12-13], ярко се разкриват не само точните познания на автора на Повестта относно географията на неговата страна, а е показан и интересът му към неговата родина и връзките с българите, с прикаспийските народи, със Средна Азия, а може би и с още по-далечни страни, доколкото авторът на Повестта разкрива «жребия Симов» като Персия, Бактрия и «дори и до Индия». Много от тези пътища били прокарани в Русия преди да попаднат на страниците на първата руска история.²⁷

Тия свои възгледи Б.Д.Греков се опитва да наложи още веднаж и с голямата си публикация върху Киевска Русия²⁷:

„До нас е стигнал много интересният разказ за войната на Владимир с камските българи в 984 година. Относно това какви са били тези българи – камските или гунавските – има разни мнения. Но с достатъчна достоверност може да се потвърди, че това са били камско-волжките българи, понеже в похода участват заедно с Владимир и тюрки, които по това време не можем да си представим, че живеели около Дунава. В *Похвалата на Владимир* тези българи биват наречени «сребърни», т.е. волжки. И най-после би било невероятно за Владимир, бидейки по това време враг на Византия, да ѝ помогне да разгроми гунавските българи. Оглеждайки пленените, неговият воевода Добрия му обърнал внимание на това, че всички български пленници носили ботуши. Оттук воеводата направил извода, че българите няма да платят данък и предложил да се потърсят «цървуланковци». Ботушите са признак на висока култура. Добрия разбрал, че и да успеят в боя да разбият българите, няма да им се удаде да ги включат в състава на своите поданици

Същите възгледи ще бъдат отразени и в издадената от АН СССР *История на България*²⁸ и ще поставят нормите за изследванията на българските историци, а акад. Б.Д.Греков ще посети България на два пъти през 1950-53 година за да им даде лично напътствия.

В своите бележки към *Повѣсть временныхъ лѣтъ* Лихачов отначало почти дословно повтаря думите на Б.Д.Греков.²⁹

„Не е ясен въпросът срещу кои българи Владимир се е отправил на поход: волжките или българските. В полза на първите свидетелствува «Памет и похвала на Владимир», където се говори за поход на Владимир срещу «сребърните» (т.е. волжките) българи. Споменаването обаче на двойния път – «с лодки» и «на коне» – като че ли по-скоро свидетелства за поход срещу гунавските българи (**да се пътува с лодки срещу волжките българи не може**). Също такъв двоен път към Дунавска България е отбелязан в летописа и в описанието на князуването на Светослав Игоревич (срв. съвета на Свенелд към него: «пойди, княже, на коних около»). В. Н. Татищев говори за поход на Владимир срещу българи «и сърби», което е възможно само при предположението, че походът бил срещу гунавските българи. Но «сърби» е явна грешка в източника на Татищев от неразбраните «сребърни» [!]. Освен това, всички късни летописи едногласно говорят за поход срещу на волжките българи. В Никоновския летопис е казано: «иде Володимѣръ на болгары низовския» (т.е. волжки) [!]. Същото е и в Руския хронограф. Във Възкресенския летопис за българите се пояснява: «нже на Волзе». Обстойна аргументация в защита на мнението, че Владимир е отишъл именно при волжките българи вж.: Б. Д. Греков, *Волжские болгары в IX-X вв.* (Исторические записки, № 14, 1945, с. 13-14). Целият разказ е явно от фолклорен произход. Думите на Добрия «га идем да търсим цървуланковци» изглежда ни показват, че този разказ умал и някакво продължение. Може би е имало няколко устни, народни, приказки за походите на Владимир с «уемъ» (вуйчо) му Добрия.³⁰

²⁷ Борис Д. Греков, *Киевская Русь*, Москва-Ленинград, 1953, с. 471-472: „До нас дошел очень интересный рассказ о войне Владимира с камскими болгарями в 984 г. [*1 Относительно того, какие это были болгары, камские или гунайские, существуют разные мнения. Однако с достаточной достоверности можно утверждать, что это были болгары камско-волжские, потому что в походе вместе с Владимиром участвуют торки, которых в это время нельзя представить себе живущими около Дуная. В похвале Владимиру эти болгары называются «серебрянными», т. е. волжскими. Наконец, невероятно, чтобы Владимир, будучи в это время врагом Византии, стал бы помогать ей громить гунайских болгар.] Осматривая пленных, его воевода Добрыня обратил внимание князя на то, что все болгарские пленники в сапогах. Отсюда воевода сделал вывод, что болгары не будут платить дани, и предложил искать «лапотников». Сапоги – это признак известной высоты культуры. Добрыня понял, что несмотря на то, что разбить болгар в бою удалось, включить их в состав своих поданных не удастся.

²⁸ Институт славяноведения АН СССР, *История Болгарии*, Москва, 1952.

²⁹ „Не ясен вопрос на каких болгар ходил Владимир походом: на волжским или на болгарским. В пользу первых свидетельствует древняя „Память и похвала Владимиру“, где говорится о походе Владимира на „серебрянных“ (т. е. волжских) болгар. Однако упоминание двойного пути – „в лодьях“ и „на конях“ – как будто бы свидетельствует скорее о походе против гунайских болгар (итти в лодьях на волжских болгар было нельзя). Такой же двойной путь в гунайскую Болгарию отмечен летописью и в описании княжения Святослава Игоревича (ср. совет ему Свенельда: „пойди, княже, на коних около“). В. Н. Татищев говорит о походе Владимира на болгар „и сьрбы“, что возможно только при том предположении, что поход был направлен против болгар гунайских. Однако „сърбы“ – явная описка источника Татищева из непонятных „серебрянных“. Кроме того, все поздние летописи единогласно говорят о походе на волжских болгар. В Никоновской летописи сказано: „иде Володимер на болгары низовския“ (т. е. волжские), то же в Русском хронографе. В Воскресенской летописи болгары разъяснены: „иже на Волзе“. Обстоятельную аргументацию в защиту мнения, что Владимир ходил именно на волжских болгар см.: Б. Д. Греков, *Волжские болгары в IX-X вв.* (Исторические записки, № 14, 1945, с. 13-14). Вес рассказ – явно фолклорного происхождения. Слова Добрыни «поидем искат лапотников» как будто бы указывает на то, что рассказ этот имел и какое-то продолжение. Возможно было несколько устных, народных рассказов о походах Владимира с «уем» (дядей) его Добрыней.³⁰ – Д. Лихачов, бележки към текста в *Повесть временныхъ лет*, подготовка текста Д. С. Лихачева, под редакцией В. П. Адриановой-Перетц, ч. II, Москва-Ленинград, 1950, с. 328-329, бел. към с. 59 от ч. I.

При похода на Владимир срещу «българите» съвсем не се касае за някаква незначителна подробност, каквото впечатление читателят може да получи от бележките на Греков и на Лихачов: «някои смятат, че това били волжките, други пък смятат, че били дунавските българи...». А след това идват «доказателства», че все пак туй били «волжките» българи. И ако главните доказателства на Греков не се оказват достатъчно убедителни дори за бившия «ЗЭК» Лихачов, той от своя страна представя още «по-убедителни». А доказателствата на Греков не могат да убедят не само раболепния пред «голямото началство» Лихачов, но и един второкласник от първоначалното училище, който вече знае, че докато Днепър се влива в Черно море, «Матушка» Волга си е избрала съвсем друг път и се влива в Каспийско море и че до прокопаването на Волгодонския канал (на много стотици километри от Днепър и Киев) връзка между двете реки не е имало. И в това отношение второкласникът явно, че е по-добре информиран от бележития руски книжовник, автор на дълбоконаучните екскурси по география в руската летописна поема, направил с точните си познания относно географията на неговата страна и интереса му към неговата родина и връзките с българите дълбоко впечатление на съветския академик³⁰. А Лихачов измъква в подкрепа на тезата си за «волжките» българи своята най-тежка артилерия: споменатите още в приписваната на първия киевски митрополит от руски произход Иларион *Памет и прослава князю Владимиру «сребърни българи»*. Тъй като и той, подобно на своето началство, знае много добре, че никой в Съветска Русия дори и да иска не може да провери доколко верни са цитатите, които привежда (още повече, че те произлизат от поставената в индекса на забранените книги *История на руската църква* от Голубински), позволява си значителна свобода при предаването им. А Голубински много точно пояснява откъде идва заблудата със «сребърните българи»: това понятие действително се споменава в четири от петте запазени преписи от съчинението, приписвано на Иларион. Но в първия, най-стар и най-точен препис, ръкописа в Академичната библиотека, там се казва «сербями и болгарями»³¹. Т.е. Владимир се е отправил на поход срещу сърбите и българите – а както е добре известно, не само в Македония, но и в Поволжието сърби никога не е имало. И е ясно, че дори и малограмотният руски книжовник не е знаел за съществуването на някакви «сребърни българи», обаче е знаел много добре – въпреки слабото му образование, този път атестирано от Греков и Лихачов, а не от Шахматов – какво означава думата «сербями» / «сърби».

Също и другият аргумент на Лихачов, според него идентифициращ противниците на Владимир като «волжки българи», понятието «болгары низовские» или «болгары нижние» (*Летописный свод 1497 и 1518; Никоновская летопись*) не може да се отнася към волжските българи, както твърди той³². Това определение противоречи на здравата мисъл: до Дунавска България се пътува на юг, надолу по течението на реките Днепър и Буг; Волжска България се намира в горното течение на Волга; нататък не се върви *надолу*, а *нагоре*, на североизток, като се минава през хълмиста местност³³.

Много характерно за тезата на Греков/Лихачов е омаловажаването доказателствената стойност на разказа в руския летопис, представяйки го като някаква заемка от фолклора („вес разказ – явно фолклорного происхождения“), като по такъв начин показват, че не желаят да се занимават с повдигнатите от него въпроси. Затова пък редица от най-забележителните руски изследователи, историци, богослови и филолози посвещават тъкмо на този кратък разказ и на въпросите, които той засяга, десетки страници, като го поставят в центъра на цялата дискусия относно покръстването на русите. Макар и тези, според Лихачов, „фолклорни заемки“ да ни се дават в руския летописен сборник в силно осакатен вид, след сравняването на различните версии на летописите цялата история ще ни се представи приблизително в следния вид: Владимир, с вуйчо си *Добрыня* и с войска от пехотинци и

³⁰ Трябва особено да подчертая, че при академик Греков ни най-малко не се касае за някакъв полуграмотен историк-крабфаковец, завършил историческото си образование в някоя «висша» партийна школа. Той завършва история още в Царска Русия с най-високо отличие и познава историята и географията на Русия много по-добре, отколкото четящият тези редове може да си представи – по-добре и от Лихачов, който имал рядката възможност, след като проучил достатъчно добре географията на някои от най-отдалечените от руската столица райони на обширната руска земя, да се завърне здрав и читав от там, за да продължи своята патриотична дейност на друго поприще. А Борис Дмитриевич Греков не получава заради точните си познания по история и география своите многобройни титли и отличия – към тях спадат между другото: действителен член на АН на СССР и почетен член на полската и българската АН, директор на Института за история при АН на СССР, депутат на Върховния съвет на РСФСР и на СССР, член на Моссовета, зам. председател на Съветския комитет за защита на мира; той е три пъти лауреат на Сталинска награда, носител на два ордена Ленин и ордена Червено знаме на труда. Той е най-яркият представител на съветската историография, хронологическите координати на неговия живот се вмъкват съвсем точно в сталинската система – годините на раждането и смъртта му съвпадат с тези на „вожда и учителя на цялото прогресивно човечество“, а от някои руски източници е известна и необикновено горещата дружба между двамата. Неговите заслуги са оценени и възнаградени заради забележителната му организаторска, преподавателска и изследователска дейност, след като набелязва върховните цели и насоки на руската (и българската!) историография, но също така води упорита борба срещу враговете на страната.

³¹ Е. Е. Голубинский, *История Русской церкви*, I, 1, Москва, 1901 (Репринт Den Haag 1969, с. 167, бел. 1).

³² *Повесть временных лет*, ч. II, Москва-Ленинград, 1950, с. 328-329, бел. към с. 59 от т. I.

³³ По този въпрос вж. пак там, с посочване на доказателства от *Ипатьевския летопис*, ПСРЛ II, с. 87, 253, 259: „Дунайские болгары были внизу от Киева, какъ Киевъ внизу отъ Новгорода и Смоленска“, а също и с пояснението, че през X век не е било възможно да се преведе конница по брега на Волга, понеже той бил обрасъл с вековни гори.

конници се отправя на поход срещу Дунавска България. Достигнал до българските граници той иска от българите „дължимия му данък“, но среща отпор с твърдението, че данък ще му бъде даден, „когато камъкът изплува от водата, а хмелът потъне“. При последвалата военна схватка на Владимир се отдава да залови пленници, чието въоръжение и оборудване прави потресаващо впечатление на вуйчо му: „Видях пленниците – всички са с ботуши! Какъв ти данък ще вземем от тях – дай по-добре да потърсим някои цървуланковци и от тях да поискаме данък!“ След този неблагоприятен опит да вземе данък, Владимир, също силно впечатлен от високия жизнен стандарт на враговете си, решава да сключи договор за вечен мир и вечна дружба с тях, закрепявайки го с клетвата „докамо камъкът не изплува от водата и хмелът не потъне, между двата народа да бъде мир“. Това побратимяване ще стане и повод за изпращането на българска делегация в Киев и на руска делегация в България, с цел укрепване връзките на двата народа и привличането на русите към християнството.

Нито Греков, нито Лихачов дава да се разбере, че последствията на този поход са свързани с две от най-важните събития в цялата руска история, а оттам идва и тяхното много голямо значение при изграждането на руската национална доктрина: покръстването на русите «от Византия» и женитбата на Владимир с «багренородната сестра на императорите Василий и Константин, Анна». И това обяснява усилията на съветските историци да отвлекът вниманието на изследователите от истината и от действителните събития, отразени в руските летописи, чиито сведения по този въпрос, въпреки многократната им манипулация, все-пак са стигнали до нас. А до нас е стигнал и още един откъс от летопис, предаващ тези събития – войната на Владимир срещу българите – много по-различно, отколкото в официалната руска история: т.нар. Йоакимовски летопис³⁴: „По сем иде Вологумир на болгары и, победа их, мир учини и приах крещение сам и сынове его и всю землю Руссю крести³⁵. За своята *История Россійская* Татищев е използвал и други версии от руски летописи, които също предават събитията малко по-различно, отколкото официалната версия на руската летописна повест³⁶. Макар и всички тези версии на руската летописна повест да са били своевременно манипулирани – съкратени, перифразирани и изопачени – те ни позволяват до известна степен да реконструираме хода на събитията.

От известията за всички останали походи на Владимир, сведението за похода му срещу българите се отличава по това, че единствено при него се говори за придвижването на една част от руската войска по вода (също както при руските походи през IX, X и XI век срещу Византия), но заедно с нея се е придвижвал и очевидно значителен по численост конен отряд от наемници – т. нар. „торки“. Интересно е и че в известието на летописа, но и в съответния текст от *Памятъ и похвала князю Владимиру*, не се споменава нито дума за получен данък и изобщо за плячка след сключването на мирния договор с българите, а се казва само: **И приде Володимеръ Киеву**. А кой ще плати разносните по похода и преди всичко заплатата на наемниците?

Твърдението, че България била заета във войната си с Византия и нямала възможност да се занимава с мисионарска дейност в Русия, което среща често при руските автори като Голубински,³⁷ не отговаря на истината. С битката при Лариса в 983 г. България включва в пределите си цяла Тесалия, до 985 година всички завладени от гърците през 971 година български източни области вече са присъединени отново към българската държава, а на 17 август 986 година става решителното поражение

³⁴ За Йоакимовския летопис, както и за свързаните с покръстването на русите събития, вж. моите бележки в студията ми *Агиографията на Борис и Глеб и проблемът за йерархичното положение на руската църква преди 1039 година* в: Асен Чилингиров, *България / Византия / Русия*. Изследвания, Берлин, 2002, с. 33-49, бел. 39 на с. 64-66 и бел. 41 на с. 66-67.

³⁵ В. Н. Татищевъ, *Исторія Россійская*, т. I, глава IV, Москва 1768 (цитат по академичното издание, Москва, 1962, с. 112).

³⁶ „6493 (985) Иде Вологумер на Болгоры з Добрынею, воем своим, в логиях, а торки берегом перевед на конех. И пришедшу ему болгаре прислаша к нему вопросити: «Почто прииде воевати нас?» Вологумер же рече: «Дадите ми дань.» А болгоры рекоша: «Аще камень по воде будет плавати, то мы дадимъ дань.» И бившеса, победы Вологумер и взя несколько в плен. И рече Добрыня ко Вологумеру: «Соглядах колодник, и суть вси на сапозех»; рече: «Сим гани нам не давати, но поидем искати лапотник». И сотвори мир Вологумир со болгоры, и роте заходиша межю собою. И реша болгоре: «То ли не будет межю нами мира, оу же камень начнет плавати, а хмел грязнуты» — В. Н. Татищевъ, *Исторія Россійская*, т. IV, глава VI, Москва, 1964, с. 133 (първа редакция от ръкописа на Татищев).

„6493 (985) Владимир, собравъ воинство великое и Добрыню, воя своего, призвав с новгородцы, пошел на болгоры и сербы в логиях по Днепру, а конныя войска руския, торковъ, волынян и червенскихъ послалъ прямо в землю болгарскую, объявивъ имъ многия ихъ нарушениа прежнихъ отца его и брата договоровъ и причиненныя подданнымъ его обиды, требуя отъ нихъ награждения. Болгоры же, не хотя платить онаго, но совокупивши с сербы, вооружились противъ ему. И по жестокомъ сражении победилъ Вологумир болгоровъ и сербовъ и поплени земли ихъ, но по прозбе ихъ учинилъ мир с ними и возвратился со славою в Киев, взятое же разделил на войско и отпустил в дома ихъ.“ — В. Н. Татищевъ, *Исторія Россійская*, т. II, глава VI, Москва, 1963, с. 57-58 (първа редакция от ръкописа на Татищев).

„Владимиръ, собравъ воинство великое, и Добрыню воя своего призвавъ, съ Новгородцы пошелъ на Болгары и Сербы въ логияхъ по Днепру, а конныя войска Русскія, Торковъ, Волынянъ и Червенскихъ послалъ прямо въ землю болгарскую, объявить имъ многія ихъ нарушениа прежнихъ отца его и брата договоровъ, и причиненныя подданнымъ его обиды, требуя отъ нихъ награждения.“ — В.Н. Татищевъ, *Исторія Россійская*, т. II, стр. 63 (същият цитат, но според първото издание на книгата и по Ф. И. Успенски..

³⁷ Пос. съч.

на византийската войска при Ихтиман, чиито остатъци българите преследват до Цариград и създават най-критичното положение в историята на Византия, чиято императорска власт е застрашена и от бунта на Варда Фока. Следващото десетилетие до коронясването на Самуил 996 година е епохата на най-голяма военна и политическа мощ на българската държава, когато в нейните предели са включени не само всички части на Симеоновата държава след мира от 927 година, но и някои области на юг и югозапад, включително голяма част от Епир с Никопол и Драч, които преди това не са влизали в българските граници. За целия този период не може да се говори и за изтощение и опустошение на Охридска България, понеже походите на Самуил са водени изключително извън нейните граници.

Макар и много кратък, текстът на Йоакимовския летопис явно предава по-точно смисъла на описаното събитие, отколкото обширната му версия с очевидно по-късно интерполирания разказ за Добриня и пленниците, вмъкнат за да не се говори нищо за кръщението, за което навярно е ставало дума в първоначалната версия, както и за български пратеници, посетили Киев непосредствено след това. Твърде вероятно в първоначалната версия обаче е бил споменат текстът на клетвата за вечен мир между двата народа, която, поради другите подробности в разказа, остава на заден план – а тъкмо тази е била целта на интерполатора: не да направи разказа си по-жив, а да отвлече вниманието на читателя, като по този начин скрие известни подробности. Причината, че противобългарската цензура не е изхвърлила този разказ от текста на летописа, а само го е съкратила от най-важните му подробности, които ще доведат след това до разказа за покръстването, е в подчертаването на «победата» на Владимир над българите. За такава победа и изобщо за война между българи и руси, нямаме никакви други данни от историческите извори. Въпреки това може да се предположи, че е имало някакъв поход на Владимир към България – подмамен от спомена за Светославовите походи и за богатата южна земя, напълно естествено е той да се е отправил нататък. Срещата между българи и руси обаче, ако се приеме разказът в летописа за правдоподобен, е завършила с побратимяване между двата народа, закрепено с една клетва, останала в сила повече от хиляда години. Но което е и не по-малко важно, тази среща укрепва отново връзките между двата народа, прекъснати след печалния край на Светославовия поход, който в действителност се е състоял само 16 години по-рано. И тъкмо в резултат на тази среща трябва да са се водили преговорите за покръстване на руския народ с последвалото ги покръстване на Владимир и царския двор.

Предавайки мнението на Греков, Лихачов не казва нито дума за това, че не само Татишчев, а и повечето руски историци още от миналия век приемат тезата, че в описания от руските летописи случай се говори за дунавските българи – между историците на първо място е С. М. Соловьев, който оставя обширен екскурс по този въпрос³⁸. Със същия въпрос се занимава подробно и А. А. Шахматов³⁹, а неговият ученик и наследник Михаил Присьолков посвещава на последиците от този поход част от своето изследване⁴⁰, като предизвиква най-големия скандал в руската дореволюционна историография в Киев с изводите си, според които покръстването на русите е извършено от българската църква, но и с твърдението си, че до 1039 година руската църква е била подчинена на българската патриаршия, а не на цариградската. А Присьолков е и първият, който с най-голяма настойчивост поставя един от най-оспорваните въпроси: «Защо руските летописи, които са писани от монаси и които имат най-тясно отношение към църквата, не споменават нищо за църковната организация в Русия през първите 50 години след покръстването?» И както сам той казва, «историкът има право в търсенето на истината да постави дори невероятни хипотези, за да може по този начин да се добере до нея.» При търсенето на истината на него се поставят обаче непреодолими препятствия. При защитата на неговата магистърска работа в Киев той бива обвинен в «научен футуризм»⁴¹ – което престъпление явно е най-тежкото за консервативните представители на руската наука и църква. То е причина в 1929 година той да бъде осъден на дългогодишна каторга, заменена със заточение малко след това, когато той дава тържествено обещание да не се занимава повече с история и става счетоводител в далечната руска провинция. Но и това заточение бива заменено с професорска катедра в Ленинградския университет на мястото на дотогавашния титуляр Борис Греков. Преди това обаче той поема пред своя «благодетел» задължението да публикува текста на двата най-оспорвани руски летописа, Троицкия и Радзивилловския, като утвърди етаблирането им в науката. За днешния читател ще остане може би завинаги тайна, доколко коректно той е изпълнил задачата си. Първият от двата летописа излиза в негова реконструкция десет години след смъртта му, а в текста на предговора се

³⁸ С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен* (Сочинения, I, Москва 1988, с. 309, бел. 264).

³⁹ А. А. Шахматовъ, *Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ* (вж. бел. 15).

⁴⁰ *Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X-XI вв.* — вж. бел. 11.

⁴¹ Труды Киевской духовной академіи, кн. IV. Кіевъ, 1914, с. 634-635, 639, 645 – цит. по Я. С. Лурье, Михаил Дмитриевич Приселков – источниковед (Труды Отдела древнерусской литературы, XVIII/1962, с. 465).

съдържат много двусмислени твърдения, които поставят под въпрос автентичността на летописа и от там коректното изпълнение на неговата задача. А изданието на редактирания от него Радзивиловски летопис излиза половин век след завършването на редакционната работа по него «понеже ръкописът се бил загубил в архива на института в Ленинград», като изследването на летописа, по всяка вероятност завършено от Присъолков и приложено към неговата обработка на подправения текст, изобщо повече не се намира. А и дълго след смъртта на Присъолков продължават да се отправят срещу него от Греков и сътрудниците му тежки обвинения, че пренебрегвал руските «извори» за сметка на византийските⁴².

Следващият удар върху руската национална доктрина идва обаче вече след Втората световна война и то от там, откъдето никой не го очаква. В 1949 година видният български историк професор Всеволод Николаев (*1909, Смоленск, †?) издава цяла книга⁴³, посветена на хилядолетната дружба между българския и руския народ, като поставя ударението на изследванията си върху извършеното от българската църква покръстване на руския народ и върху помощта на българските книжовници за изграждането на руската култура. Авторът е потомък на български емигранти и поданици на Екатерина Велика в Южна Русия, чиито прадеди са били и под грижите на духовния им пастир, Евгений Булгар, архиепископ Херсонски и Славонски, познава добре руския език, руската култура, но също и руската история. Като завеждащ Института по история при БАН той пръв поставя задачата да се преведе руската летописна повест и да се издадат в България не само гръцките и латинските, но също и руските извори за българската история. В заниманията си с руските извори той попада по най-логичен път и на проблемите с покръстването на русите, но и с произхода на великата княгиня Олга, както и с манипулацията на руските исторически и неисторически извори. Неговата книга предизвиква съкрушителна и унищожителна реакция на съветската казионна наука,⁴⁴ Николаев е свален от ръководния му пост в Института по история при БАН и е принуден да използва първия случай да напусне нелегално България и емигрира в Белгия, защото знае, че втори такъв случай едва ли повече ще му се отдаде⁴⁵. Един друг виден български учен е натоварен да излезе с опровержение на книгата на Николаев, а акад. Греков идва малко след това в София, за да даде своите инструкции на раболепните преставители на българската наука. Във връзка с издаването на руските исторически извори в България той им заявява, че то е безпредметно, след като в Съветския съюз излизат на същата тема достатъчно изследвания, но им дава «ценни указания» какви исторически извори те да издават и какви да не издават. И за тази своя заслуга става почетен член на Българската академия на науките.

⁴² Пак там, с. 467: «М. Д. Приселков [...] ставит своей задачей изучить Древнерусское государство второй половины X века на источниках византийских, исходя из положений, что „Повесть временных лет“ — источник „искусственный и мало надежный“ и что греческие источники в своих данных о Руси якобы „более надежны“. К этим последним он причисляет: 1) договоры с греками, как известно, сообщенные отвергнутой автором „Повестью временных лет“, 2) сочинения Константина Багрянородного, известного русофоба, 3) „Историю“ Льва Диакона, которая о Руси говорит очень мало. Ограничив себя узким кругом источников и признав византийские сведения более достоверными, чем русские, М. Д. Приселков сделал опыт изображения Древнерусского государства столь же смелый, сколь и неубедительный» — Б. Д. Греков. *Избранные труды* II, Москва, 1959, с. 227.

⁴³ *Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия*, София: БАН, 1949. По този въпрос вж. също моите бележки в публикацията ми *Агиографията на Борис и Глеб и проблемът за йерархичното подчинение на руската църква преди 1039 година* (вж. бел. 101 в първата част на настоящото изследване, с. 37).

⁴⁴ А. Вишнякова, В. Николаев, *Славянобългарският фактор в християнизацията на Киевска Русия*, рецензия във Византийский временник, V/1952, с. 276-279.

⁴⁵ За българската наука Вс. Николаев става от този момент *persona non grata* и името му не се споменава в българската научна литература през следващия половин век. За него вж.: Надя Живкова, *Усмиряване на разума. Преустройство на Българската академия на науките 1944-1953*, София: Гутенберг, 2006, с. 174-179.

Асен Чилингиров
Цар Симеоновият Съборник
Изследвания
I

Българска. Второ допълнено издание, 2011
Формат: 60 x 84/8

Печат **Alphagraph**